

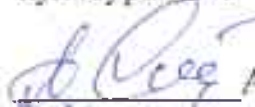
Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў»

Факультэт культуралогіі і сацыяльна-культурнай дзейнасці

Кафедра культуралогіі

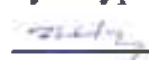
УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры
культуралогіі

 А.І. Смолік
«17» 10 20 25 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта
культуралогіі і сацыяльна-
культурнай дзейнасці

 Н.Я. Шалупенка
«24» 10 20 25 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

ГІСТОРЫЯ КІТАЙСКАЙ КУЛЬТУРЫ
для спецыяльнасці 6-05-0314-02 Культуралогія
прафілізацыі: Сіналогія

Складальнік:

Т. Ф. Сухоцкая, прафесар кафедры культуралогіі ўстановы адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў», кандыдат
культуралогіі, дацэнт

Разгледжана і зацверджана на пасяджэнні Савета факультэта культуралогіі
і сацыяльна-культурнай дзейнасці

«27» октябрь 20 25 г., пратакол № 2

ЗМЕСТ

1.	ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА.....	3
2.	ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ.....	6
2.1	Канспект лекцый.....	6
3.	ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ.....	170
3.1	Тэматыка семінарскіх заняткаў.....	170
4.	РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ.....	175
4.1	Пытанні да экзамену.....	175
5.	ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ.....	177
5.1	Асноўная літаратура.....	177
5.2	Дадатковая літаратура.....	177

1. ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Курс «Гісторыя кітайскай культуры» ўваходзіць у сістэму гуманітарных дысцыплін і прадназначаны для рэалізацыі першай ступені вышэйшай адукацыі. Курс з'яўляецца кампанентам падрыхтоўкі студэнтаў па спецыяльнасці 6-05-0314- 02 – «Культуралогія», які рэалізуецца ва ўстанове адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў». Структура і змест адпавядаюць патрабаванням Адукацыйнага стандарту вышэйшай прафесійнай адукацыі.

Дадзены курс канцэптуальна звязаны з шэрагам культуралагічных дысцыплін («Тэорыя кітайскай культуры», «Аксіялогія кітайскай культуры», «Этнакультуралогія», «Асновы сіналогіі» і некаторымі іншымі), а таксама з'яўляецца асновай для вывучэння такіх вучэбных дысцыплін кампанента ўстановы вышэйшай адукацыі, як «Культура Кітая XX ст.», «Культура Кітая XXI ст.», «Антрапалогія кітайскай культуры», «Паўсядзённая культура Кітая», «Герменеўтыка кітайскай культуры».

У працэсе выкладання курса «Гісторыя кітайскай культуры» адбываецца паглыбленне тэарэтычнай асновы дынамікі гісторыка-культурнага працэсу праз засваенне базавых, ключавых паняццяў, разумення сэнсаў кітайскай культуры, закладзёных у культурных артэфактах, фарміраванне спецыяльных ведаў і кампетэнцый, якія неабходныя студэнтам-культуралагам для здзяйснення прафесійнай навукова-педагагічнай і навукова-даследчай дзейнасці.

У структуру вучэбнага курса «Гісторыя кітайскай культуры» уваходзяць веды тэарэтыка-метадалагічнага і прыкладнага характара, якія з'яўляюцца асновай культуралагічнага даследавання тэкстаў культуры.

Мэтай вучэбнага курса з'яўляецца асэнсаванне культурнага працэсу на ўзроўні яго семантычна-прагматычнай інтэрпрэтацыі, набыццё студэнтамі базавых ведаў пра культуру, мову, мастацтва Кітая XX ст. у кантэксце іх параўнання з элементамі заходняй цывілізацыі, спосабах і праблемах іх узаемадзеяння, а таксам агульных заканамернасцяў культурнай дынамікі і спецыфіцы гістарычнага развіцця.

Задачы дысцыпліны:

- азнаямленне з асноўнымі этапамі гісторыі кітайскай культуры, заканамернасцямі іх паслядоўнага развіцця;
- далучэнне да класічных узораў кітайскай культурнай спадчыны;
- фарміраванне навыкаў самастойнага вывучэння этнічных культур Кітая;

- садзейнічанне фарміраванню талерантнасці як аднаго з прынцыпаў сучаснай цывілізацыі.

У выніку вывучэння вучэбнай дысцыпліны студэнт павінен ведаць:

- базавыя паняцці і праблематыку дысцыпліны;
- заканамернасці культурна-гістарычнага развіцця Кітая;
- асноўныя этапы гісторыі кітайскай культуры, заканамернасці іх паслядоўнага развіцця;
- асноўныя дасягненні ў развіцці матэрыяльнай і духоўнай культуры кітайскага грамадства.

Умець:

- характарызаваць асноўныя этапы ў гісторыі кітайскай культуры, заканамернасці іх развіцця;
- ацэньваць стан, тэндэнцыі і перспектывы развіцця сучаснай культуры Кітая;
- аналізаваць ва ўзаемасувязі развіццё мастацкай культуры, рэлігіі, філасофіі, дасягненні навукі і адукацыі;
- ужываць асноўныя паняцці і факталагічны матэрыял па гісторыі кітайскай культуры
- вызначаць месца і ролю кітайскай культуры ў гісторыі сусветнай культуры;
- фарміраваць кантэкст навуковага ведання з выкарыстаннем топікі кітайскай культуры;
- карыстацца навыкамі сінхроннага спалучэння прыёмаў аналізу і сінтэзу;
- ажыццяўляць класіфікацыю кітайскіх навуковых тэкстаў з улікам асаблівасцей той ці іншай метадалагічнай школы;
- актуалізаваць культурныя сэнсы ў будучай тэарэтычнай і практычнай дзейнасці.

Засваенне студэнтамі асноўных тэарэтычных блокаў вучэбнай дысцыпліны «Гісторыя кітайскай культуры» садзейнічае фарміраванню наступных універсальных і спецыялізаваных кампетэнцый у алпаведнасці з прыкладным вучэбным планам і з вучэбным планам установы вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці 6-05-0314-02 Культуралогія, прафілізацыі «Сіналогія»:

- Валодаць асновамі даследчай дзейнасці, здзяйсняць пошук, аналіз і сінтэз інфармацыі;
- Вырашаць стандартныя задачы прафесійнай дзейнасці на аснове інфармацыйна-камунікатыўных тэхналогій;

– Працаваць у камандзе, талерантна ўспрымаць сацыяльныя, этнічныя, канфесіянальныя, культурныя і іншыя адрозненні.

– Прымяняць веды аб заканамернасцях развіцця гісторыка-культурнай, рэлігійнай, сацыякультурнай, этнакультурнай дзейнасці ў прафесійнай сферы;

– Здзяйсняць навуковыя распрацоўкі ў кантэксце культуралагічнай парадыгмы сучаснасці;

– Выкарыстоўваць навыкі культуралагічнага праектавання ў прафесійнай дзейнасці;

– Выкарыстоўваць культурна-антрапалагічныя веды Кітая ў межах сучаснай сацыякультурнай прасторы.

Пры вывучэнні дысцыпліны мэтазгодна выкарыстоўваць *метады навучання*: тлумачальна-ілюстратыўны, эўрыстычны, кейс-метад (метад сітуацыйнага аналізу), метад уключанага назірання, вучэбнае мадэляванне практыка-арыентаванага навуковага даследавання.

Вучэбна-метадычны комплекс «Гісторыя кітайскай культуры» арыентуе студэнтаў выкарыстоўваць ў адукацыйным працэсе сістэму інтэрактыўных метадаў, скіраваных на развіццё крытычна-творчага мыслення, умацаванне інавацыйнага патэнцыяла лекцый і семінарскіх заняткаў, самастойнай вучэбна-пазнавальнай дзейнасці. Гэта сістэма ўключае сукупнасць кампанентаў: трэнінг па кожнаму раздзелу вучэбнага курса; тэсціраванне па тэмах; самастойны даследчы пошук – выкананне мікрадаследаванняў да семінараў; авалодванне навыкамі публічнага выступлення і палітычнага лідэрства; вырашэнне сітуацыйных задач; вывучэнне дысцыпліны з выкарыстаннем класічных твораў, акадэмічных слоўнікаў і энцыклапедый, дзяржаўных дакументаў, навуковых перыядычных выданняў. Гэтыя метады прыцягваюць увагу студэнтаў, выклікаюць зацікаўленасць у засваенні фундаментальна-прыкладных асноў гісторыі кітайскай культуры.

2. ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

2.1 Канспект лекцый

Тэма 1. Гісторыя кітайскай культуры ў сістэме гуманітарнага ведання

Айчыннае і замежнае (заходнееўрапейскае) кітаязнаўства бярэ пачатак ад нататкаў падарожнікаў, купцоў і пасольскіх асоб. Першыя фрагментарныя звесткі пра Кітай у міфалагізаванай форме атрымаў антычны свет недзе ў VII–VI стст. да н. э. Старажытнагрэчаскія аўтары згадваюць народнасці, якія можна атаясамліваць са старажытнымі кітайцамі.

Наступныя звесткі пра Кітай Еўропа атрымала ў II–I стст. да н. э. Гэта быў пачатак функцыянавання Вялікага шоўкавага шляху. Аднак аж да XII–XIV стст. у Еўропу па-ранейшаму паступала выпадковая і скажоная інфармацыя пра Кітай. Найбольш надзейныя звесткі пра Кітай еўрапейцы атрымалі з дзённікавых нататкаў знакамітага венецыянскага купца Марка Пола (1254–1324), які прабыў у Паднябеснай 17 гадоў.

Першымі расійскімі падарожнікамі, якія пабывалі ў Пекіне, былі Іван Пятроў і Бурнаш Ялычаў. Цар Іван IV у 1567 г. загадаў ім на чале невялікага атрада адправіцца на Ёсход, сабраць звесткі аб неведомых землях, народах, якія жылі там і ўстанавіць сяброўскія адносіны з іх уладарамі.

У Расіі аналагам сачынення М. Пола стаў «Стацейны спіс» Фёдора Байкова (1612–1663), які ўзначаліў рускае пасольства ў Пекіне ў 1655–1657 гг. У гэтым сачыненні ўтрымліваліся ўнікальныя звесткі аб раней неведомым у Еўропе маршруце ў Кітай, аб жыцці мясцовага насельніцтва. Спіс быў надрукаваны на лацінскай, нямецкай, галандскай і французскай мовах. У Расіі ён перавыдаваўся некалькі разоў.

Наступны этап у станаўленні сусветнага кітаязнаўства звязаны з дзейнасцю хрысціянскіх святароў. Каталіцкія місіянеры, пераважна члены ордэна іезуітаў, з'явіліся ў Кітаі ў канцы XV–пачатку XVI ст. Асабліва вядомым быў Матэо Рыччы, які жыў там з 1582 па 1610 г. Ён меў доступ да прыдворных кругоў, зносіны з прадстаўнікамі адукаванай эліты. Вывучыў кітайскую мову і навучыўся пісаць. На кітайскай мове выклаў асновы хрысціянскага вучэння.

Для Расіі галоўным цэнтрам кітаязнаўства з 1727 па 1866 гг. была Расійская духоўная місія ў Пекіне, якая не абмяжоўвалася падтрыманнем веры сярод былых албазінцаў, што трапілі ў палон і жылі ў Пекіне, а выконвала дыпламатычныя паручэнні рускага ўрада і дапамагала рускім гандлёвым караванам. Многія яе члены, акрамя прафесійных абавязкаў, займаліся вывучэннем гісторыі і культуры Кітая. Так пачала складацца плеяда рускіх кітаязнаўцаў.

Яркі след у гісторыі расійскага ўсходазнаўства пакінуў Паладзій Кафараў (1817–1878), які ўзначальваў духоўныя місіі на Далёкім Усходзе на працягу 33 гадоў. З яго імем звязваюць пачатак асваення культурнай спадчыны Кітая.

Знакамітай асобай быў Іакінф Бічурын (Мікіта Якаўлевіч Бічурын (1777–1853)). Яго навуковыя працы заклалі фундамент практычна ўсіх будучых кітаязнаўчых дысцыплін – гісторыі, філалогіі, рэлігіязнаўства. Ён садзейнічаў папулярнаму ведаў пра Кітай у Расіі.

Заклучны этап станаўлення рускага і замежнага кітаязнаўства як самастойнага накірунку прыпадае на другую палову XIX ст., калі Кітай аказаўся ў цэнтры геапалітычных інтарэсаў еўрапейскіх краін, у тым ліку Расіі і ЗША. Да гэтага часу сфарміравалася некалькі сіналагічных школ: нямецка-галандская, французская, англійская.

Адным з заснавальнікаў этналагічнага падыходу да даследавання Кітая, які займаўся вывучэннем абрадаў і звычаяў, быў Вільгельм Грубее (1855–1809). Отта Франкэ (1863–1946) стаў аўтарам трох тамоў «Гісторыі Кітайскай дзяржавы», Ян Якаб дэ Грот (1854–1921), спецыяліст у вобласці рэлігіі і культуры, напісаў навуковую працу «Рэлігіі Кітая» ў шасці тамах.

У XX ст. найбольш вядомымі сталі работы нямецкіх вучоных. Эцъен Балаш (1905–1963) даследаваў сацыяльна-політычную гісторыю Кітая, Рэйн Крюгер (1922–2002) напісаў кнігу «Кітай. Поўная гісторыя Паднябеснай», дзе папулярна выклаў змены дынастый, імператараў, прывёў шмат прыкладаў з асабістага жыцця правячых асоб. Вядомы прадстаўнік сусветнай сіналогіі XX ст. Харлі Глеснер Крыл прадставіў кнігу «Станаўленне дзяржаўнай улады Кітая. Імперыя Заходняга Чжоў». Францужанка Корын Дзебен-Франкфор, археолаг і кітаязнавец, кіравала франка-кітайскай археалагічнай місіяй у Кітаі. Яе кніга «Старажытны Кітай» перакладзена на рускую мову.

Узнікненне рускай кітаязнаўчай школы звязана з імем акадэміка Васілія Паўлавіча Васільева (1818–1900), арганізатара і першага кіраўніка кафедры кітайскай мовы на ўсходнім факультэце Санкт-Пецярбургскага Імператарскага ўніверсітэта, якая стала навукова-даследчым цэнтрам рускага кітаязнаўства. Яго вучань Сяргей Міхайлавіч Георгіеўскі (1851–1893) напісаў манаграфію «Першы перыяд кітайскай гісторыі. Да імператара Цынь-Шыхуандзі». Узначаліў савецкае кітаязнаўства і працягнуў школу В. П. Васільева акадэмік Васіль Міхайлавіч Аляксееў (1880–1951). Ён напісана 200 работ па гісторыі культуры Кітая. У СССР першы калектыўны падручнік «Гісторыя Кітая са старажытных часоў да нашых дзён», які абагульняў гісторыю Кітая, выйшаў у 1974 г. Ён быў напісаны з пазіцый марксісцка-ленінскай ідэалогіі. Сучасны дапаможнік «Гісторыя Кітая» пад

рэдакцыяй Арлена Вааговіча Меліксетава з'ўляецца найбольш поўным, некалькі разоў перавыдаваўся. Пяру ўсходазнаўцы Уладзіміра Малявіна, які шмат гадоў правёў на мацерыковым Кітаі і на Тайване, належаць кнігі «Кітайская цывілізацыя», «Імперыя вучоных. Змярканне Дао» і інш. Усе шматлікія аўтары з сучасных пазіцый імкнуцца зразумець і патлумачыць кітайскую гісторыю.

Сёння існуюць еўрапацэнтрычны, кітаяцэнтрычны і цывілізацыйны падыходы паходжання культуры Кітая. Па адной з версій навукоўцаў кітайская культура зарадзілася ў самім Кітаі, па другой – на Захадзе.

Кітайская культура ў сваёй аснове лічыцца аўтахтоннай – створанай выключна кітайскім народам. Найбольш старажытныя паселішчы на тэрыторыі Кітая датуюцца III тысячагоддзем да н. э. Ад Пярэдняй Азіі – цэнтра старажытных цывілізацый – Кітай знаходзіцца вельмі далёка і таму непасрэдных кантактаў паміж імі, відаць, доўгі час не было. Развіццё Кітая, сапраўды, ішло ў многім інакш, чым развіццё іншых культур старажытнасці. Ад краін, размешчаных на ўсходзе і поўдні, Кітай адзелены морам, а таксама высокімі гарамі, велізарнымі пустынямі і стэпамі Цэнтральнай Азіі. У старажытных кітайскіх пісьмовых помніках акцэнтуюцца ўвага на ідэі кітаецэнтрызму, таму і назва краіны была – Сярэдзіннае царства. Праўда, шмат якія іншыя народы таксама верылі ў сваё цэнтральнае месцазнаходжанне ў свеце. Ідэя сярэдзіннасці прыцягальная і сёння. Скажам, беларусам прыемна жыць у цэнтры Еўропы. І ўсё ж кітаецэнтрызм – з'ява своеасаблівая. Кітайцы заўсёды лічылі сябе самым цывілізаваным народам, а ўсіх астатніх – сваіх суседзяў – варварамі. Пэўную рацыю яны, безумоўна, мелі. Кітайская культура – надзвычай старажытная і ўнікальная, і ўсё ж пытанне яе аўтахтоннасці, на наш погляд, спрэчнае, бо існаваў індаеўрапейскі ўплыў.

У XVII–XVIII стст. хрысціянскія месіянеры з Захаду лічылі, што кітайская культура зарадзілася ў Егіпце. Іх меркаванні абумоўлены звесткамі з Бібліі. Егіпцяне, якія былі нашчадкамі Сіма, дабраліся да Кітая, а кітайскія іерогліфы развіліся з егіпецкіх іерогліфаў-піктаграм.

У 1880–1890-я гады французскі даследчык Цер'ен дэ Лакупры лічыў, што кітайская культура паходзіць са Старажытнага Вавілона. Асновай для такога погляду ён лічыў падабенства паміж Старажытным Вавілонам і Кітаем у астраноміі і летавылічэнні, узроўні навукова-тэхнічнага прагрэса, лексіцы і пісьменнасці, палітычнай будове, гістарычных паданнях. Згодна яго тэорыі, каля 2282 г. да н. э. адно з семіцкіх плямён бак, якое пражывала ў Двурэччы, пад кіраўніцтвам свайго правадыра мігрыравала на ўсход і пазней дало пачатак народу хань. Гэтым важаком як раз і быў легендарны кітайскі імператар Хуан-дзі.

У 1920-х гадах швецскі даследчык Юхан Гуннар Андэрсон знайшоў распісныя керамічныя вырабы ў раёне Яншао правінцыі Хэнань. Ён вырашыў, што гэта кераміка мае падабенства з керамікай, знойдзенай пры раскопках у Сярэдняй Азіі і Еўропе, і зрабіў выснову, што яна прыйшла ў Кітай з Захаду. Гэтыя прыклады гіпотэз пра заходняе паходжанне кітайскай культуры адлюстроўваюць тэорыю культурнага дыфузізму, згодна з якой працэс развіцця чалавечай цывілізацыі ёсць працэс непарыўнага яе распаўсюджвання: дыфузіі з адзінага цэнтра да перыферыі.

У пачатку XX ст. гіпотэзы заходняга паходжання кітайскай культуры былі вельмі папулярныя, нават некаторыя вядомыя кітайскія даследчыкі прытрымліваліся іх у сваіх работах. Аднак пазней, з развіццём археалогіі ў Кітаі, шматлікія знаходкі паказалі, што кітайская культура з'яўляецца аўтахтоннай, а не прыйшоўшай звонку. На сённяшні дзень на тэрыторыі Кітая знойдзена некалькі дзесяткаў першабытных археалагічных помнікаў, рэшткі прадстаўнікоў такіх вядомых сёння ступеней эвалюцыі чалавека, як чалавека прамаходзячага, палеантропа, неантропа. Пры гэтым шаньдзіндунскі, люцзянскі і цыянскі чалавек па сваёй будове ў цэлым падобны да сучасных кітайцаў.

Таксама былі знойдзены каля сямі тысяч археалагічных помнікаў эпохі неаліту. Характар іх узаемасувязі з культурнымі пластамі ранніх эпох Ся і Шан даказвае, што развіццё дагістарычнай культуры на тэрыторыі Кітая прадстаўляе сабой непарыўны працэс. Пры гэтым кітайскія даследчыкі, якія вывучалі культуру распіснй керамікі на тэрыторыі Кітая, высветлілі, што па форме і ўзорах керамічныя вырабы з раёна Хамі ў Сіньцзяне падобныя з керамікай з Ганьсу і Цінхая, але адносяцца да больш позняй эпохі, на тысячу гадоў пазней. Ганьсу і Цінхай размешчаны на ўсход ад Хамі, таму верагодна, што распісная кераміка з Хамі была створана пад уплывам культур Ганьсу і Цінхая. Гэта дазволіла меркаваць, што культура распіснй керамікі на тэрыторыі Кітая распаўсюджвалася з усходу на захад. Гэта дае падставы аспрэчваць высновы Андэрсона аб тым, што культура распіснй керамікі прыйшла з Захаду.

У цэлым вынікі даследаванняў кітайскіх вучоных адмаўляюць гіпотэзу заходняга паходжання кітайскай культуры, супярэчаць тэорыі аб распаўсюджванні чалавечай цывілізацыі з адзінага цэнтра. Далейшыя даследаванні паказалі, што нават на тэрыторыі Кітая цывілізацыя зараджалася не ў адным цэнтры, а ў некалькіх, найбольш важнымі з якіх з'яўляюцца раёны цячэння рэк Хуанхэ, Янцзы, Чжуцзян, а таксама паўночны і паўночна-ўсходні рэгіёны. Так як басейн ракі Хуанхэ на ранніх этапах развіцця цывілізацыі займаў галоўныя пазіцыі, менавіта ў гэтым рэгіёне і ўзнікла першая дзяржава Старажытнага Кітая Ся.

За доўгі перыяд развіцця кітайскі народ стварыў багатую культурную спадчыну, 52 аб'екты якой уключаны ў спіс Сусветнай спадчыны ЮНЭСКА. Яны не толькі адлюстроўваюць матэрыяльную і нематэрыяльную культуру кітайскай цывілізацыі, але з'яўляюцца каштоўным здабыткам усяго чалавецтва. Напрыклад, гэта:

- Вялікая Кітайская сцяна;
- храм Неба;
- Забаронены горад Пекіна;
- Тэракотавае войска;
- гіганцкая статуя Буды ў Ляшань;
- горы Эмэйшань;
- горы «Аватара» – нацыянальны парк Чжанцзяцзе (вобласць Улін'юань);
- запаведнік Хуанлун (Жоўты дракон);
- класічныя кітайскія сады ў Сучжоў (Сад сціплага чыноўніка і Сад рыбака);
- храмавы комплекс Цяньфодун.

Тэма 2. Фактары фарміравання культуры Кітая

Культурныя адрозненні цесна звязаны з прыроднымі і сацыяльнымі ўмовамі тых месцаў, дзе культуры ўзнікаюць. На фарміраванне кітайскай культуры паўплывалі геаграфічныя фактары, эканамічныя ўмовы і сацыяльная структура грамадства.

Геаграфічныя адметнасці – гэта матэрыяльная аснова чалавецтва. Іх уплыў прасочваецца ў працэсе зараджэння і станаўлення культуры, асабліва прыкметны на ранніх этапах гістарычнага развіцця, калі вытворчыя сілы яшчэ не дасягнулі дастаткова высокага ўзроўню.

Кітай размешчаны ва ўсходняй частцы Азіі на заходнім беразе Ціхага акіяна і займае плошчу прыблізна 9,6 млн км², т. е. трохі менш, чым тэрыторыя ўсёй Еўропы. Кітаю таксама належыць вялікая марская акваторыя, разам з ёй плошча Кітая дасягае 12,6 млн км². Крайняй паўночнай кропкай з'яўляецца ўезд Мохэ, крайняй паўднёвай – рыф Цзэнмуаньша, адлегласць паміж імі складае больш 5,5 тыс. км. Адлегласць ад крайняй усходняй кропкі – зліцця рэк Хэйлунцзян (Амур) і Уссуры – да крайняй заходняй (Памір) больш 5 тыс. км. Сучасныя межы Кітая аформіліся ў эпоху Цын.

З усходу і поўдня Кітай амываецца марамі, на поўначы размешчаны бясконцыя стэпы і пустыні, на паўночным ўсходзе ён мяжуе з сібірскімі лясамі і антарктычнымі лядовымі палямі, на паўночным захадзе – з заснежанымі вяршынямі Паміра, на паўднёвым захадзе размешчаны

высачэзныя горы свету – Гімалаі – і горны хрыбет Хэндуань. У старажытнасці гэтыя геаграфічныя ўмовы былі вялікай перашкодай для знешніх кантактаў.

Рэльеф Кітая паніжаецца з захаду на ўсход. На першым узроўні – Цінхай-Тыбецкае нагор’е, якое называюць «страхой свету» (4,5 тыс. м. над узроўнем мора). З горных вяршынь бяруць пачатак рэкі Янцзы і Хуахэ. На другім узроўні – Унутрымангольскае плато і іншыя нагор’і, упадзіны і пустыня Такла-Макан. Трэцяя ступень вышынёй ніжэй тысячы метраў над узроўнем мора. З поўначы на поўдзень яе займаюць раўніны. У сілу геаграфічных прычын большая частка рэк Кітая цячэ з захаду на ўсход і ўпадае ў мора. Самыя доўгія рэкі – Янцзы і Хуанхэ.

Клімат мае ярка выражанную сезоннасць – большая частка тэрыторыі Кітая ляжыць ў паўночным умераным поясе. Ва ўсходніх рэгіёнах клімат цёплы і вільготны, з вялікай колькасцю ападкаў. Тут многа рэк, таму мясцовыя ўрадлівыя глебы падыходзяць для земляробства. У заходніх і паўночных рэгіёнах клімат сухі, з невялікай колькасцю асадкаў. Большую частку займаюць горы і пустыні, таму тут развілася жывёлагадоўля.

Геаграфічныя ўмовы Кітая паўплывалі на фарміраванне кітайскай культуры наступным чынам:

1. Геаграфічнае палажэнне Кітая даволі выгаднае: абшырныя ўнутраныя тэрыторыі прыгодныя для развіцця земляробства, таму тут дастаткова рана зарадзілася земляробчая цывілізацыя. Акрамя гэтага паміж земляробчымі раёнамі Кітая мала геаграфічных бар’ераў, што садзейнічае кантактам паміж народамі і распаўсюджванню культуры, фарміраванню адзінай культурнай свядомасці. Гэта дазволіла стварыць магутны культурны цэнтр, які доўгі час дамінаваў ва ўсходнім рэгіёне.

2. Па перыметру Кітая размешчана мноства геаграфічных перашкод, што разам з яго аддаленнасцю ад іншых старажытных цывілізацыйных цэнтраў садзейнічала ізаляванасці ад знешняга цэнтра. Пагэтаму ў старажытнасці кітайская культура доўгі час захоўвала ўласную спецыфіку і ўласную сістэму. Аднак гэта ізаляванасць парадзіла памылковае ўяўленне старажытных кітайцаў пра Кітай як цэнтр свету, што паслужыла прычынай развіцця нацыянальнай псіхалогіі сляпога самаўзвелічэння.

3. Абшырнасць тэрыторыі і разнастайнасць прыроднага асяроддзя парадзілі розныя ўмовы жыцця і вытворчасці, а значыць, і разнастайнасць культуры вытворчасці. Асновай культуры Старажытнага Кітая было земляробства, аднак у паўночных рэгіёнах існавала культура качавага жывёлаводства, у горных і лясістых раёнах – паляўнічая, каля мораў – культура рыбалоўства, а ў гарадах і паселішчах – гандлёвая культура. Усе яны адрозніваліся, але былі ўзаемазвязаны адносінамі да натуральнай

гаспадаркі і дапаўнялі адна другую. Яшчэ больш выразнымі былі адрозненні ў мове, вераваннях і звычаях. Усё гэта садзейнічала развіццю разнастайнасці кітайскай культуры.

4. Ва ўсходніх земляробчых раёнах прыродныя ўмовы былі найбольш аптымальнымі, тут хутчэй развівалася эканоміка і расла колькасць насельніцтва. На захадзе і на поўначы прыродныя ўмовы былі горшыя, таму эканоміка значна адставала ад усходніх рэгіёнаў, а шчыльнасць насельніцтва гістарычна была крайне нізкай. У земляробчых раёнах культура ўзнікла рана, а цывілізацыя дасягнула значнай ступені развіцця. У старажытнасці качавыя жывёлаводчыя плямёны поўначы часта ўрываліся сюды і нават захоплівалі гэтыя месцы, аднак у выніку заўсёды асіміляваліся пад уплывам мясцовай культуры.

Культура Кітая цесна звязана з эканомікай. Паднябесная стала першым рэгіёнам, дзе з'явілася земляробства. У Старажытным Кітаі яно – эканамічны базіс культуры. Кітайцы першымі пачынаюць вырошчваць рыс і чумізу. Пасевы рыса ў асноўным былі распаўсюджаны на поўдні, па цячэнню ракі Янцзы, а чумізы – па цячэнню Хуахэ. Па археалагічных дадзеных першыя гатункі рыса культываваліся ў кітайскіх рэгіёнах Цзянсі і Хунань ужо дзесяць тысяч гадоў назад, восем тысяч гадоў назад у Хэбэі пачалі вырошчваць чумізу. Раёны Янцзы былі багаты прыроднымі рэсурсамі, і залежнасць ад вырошчвання злакаў была не такой моцнай, як у басейне ракі Хуанхэ, таму ўздоўж Хуанхэ гаспадарка развівалася хутчэй. Тут раней сфарміраваўся палітычны, эканамічны і культурны цэнтр.

Пасля эпохі Заходняга Цзінь насельніцтва з-за пастаянных войнаў і смут на поўначы краіны актыўна мігрыравала на поўдзень, і сельская гаспадарка ў гэтым раёне актыўна развівалася, пасяўныя плошчы паступова пашыраліся. У часы Паўднёвай Сун земляробчы цэнтр Кітая перамясціўся з басейна ракі Хуанхэ ў басейн ракі Янцзы.

У Старажытным Кітаі земляробчыя раёны ўяўлялі сабой густанаселеныя эканамічна развітыя вобласці, пагэтаму ўплыў земляробства на культуру Кітая значна пераўзыходзіў уплыў качавой жывёлагадоўлі, палявання і рыбалоўства. А вот адносіны гандлю з сельскай гаспадаркай былі даволі складанымі. Доўгі час сельскагаспадарчая эканоміка мела характар «дробнай сялянскай гаспадаркі» – спалучэння невялікіх фермерскіх гаспадарак і рамесленых вытворчасцяў. Яна забяспечвала ў асноўным уласныя патрэбы селяніна, аднак большая частка вытворчага прадукта магла выкарыстоўвацца для абмену. Пагэтаму нельга гаварыць, што земляробчая эканоміка Старажытнага Кітая была замкнёнай і самадастатковай натуральнай гаспадаркай: у ёй прысутнічалі элементы гандлю і рамесніцкай вытворчасці. Апошняя ўзнікла ў Кітаі вельмі рана, ужо ў эпоху Чуньцю

існавалі самастойныя рамеснікі і гандляры. Каб аблегчыць тавараабмен, у эпоху Цынь уніфіцыравалі меры даўжыні, аб'ёму і вагі, а таксама грашовыя адзінкі і сістэму пісьменнасці. У эпоху Хань узніклі багатыя гандлёвыя гарады, якія дасягнулі росквіту ў эпохі Тан і Сун. Развіццё эканомікі ў эпохі Мін і Цын прывяло да ўзнікнення дастаткова буйных мануфактур і з'яўленню пачаткаў капіталізму.

Нягледзячы на тое, што гандлёвая дзейнасць у Старажытным Кітаі паступова развівалася, таварная гаспадарка не займала пануючых пазіцый. Ні абмен паміж сялянамі зробленага імі прадукта, ні гарадскі гандаль не былі асноўнымі відамі эканамічнай дзейнасці. Калі гаварыць аб эканоміцы ў цэлым, большую яе частку складала земляробства, а таварная гаспадарка насіла дапаможны характар.

Такім чынам, уплыў земляробства на кітайскую культуру праявіўся ў наступным:

1. Апрацоўка зямлі патрабуе перарыўнай і скурпулёзнай працы. Такі лад жыцця зрабіў кітайцаў працалюбівымі, вынослівымі, беражлівымі і практычнымі. Земляробства абавязвае на вопыт, надае вялікае значэнне наакупленню і перадачы практычных ведаў, пры гэтым часта грэбуючы тэорыяй, якая стаіць за гэтымі ведамі. Па гэтай прычыне навукі Старажытнага Кітая, такія як астраномія, матэматыка, аграрнае, медыцына, імкнуліся да практычных ведаў, не надаючы належнай увагі лагічным вывадам і навуковаму эксперыменту, якія неабходныя для тэарэтычных даследаванняў.

2. Сельская гаспадарка адлюстравалася ў філасофскіх поглядах старажытных кітайцаў. Сельскагаспадарчы год дзеліцца на чатыры сезоны, якія змяняюць адзін другога, утвараючы цыкл. Па аналогіі з ім старажытныя кітайцы стварылі цыклічную тэорыю пяці першаэлементаў, якія нараджаюць і перамагаюць адзін аднаго, і распаўсюдзілі яе на адносіны паміж людзьмі і сацыяльнае развіццё. Сельская гаспадарка вельмі залежыць не толькі ад чалавечых намаганняў, але і ад прыродных умоў і клімата. Пры спрыяльным надвор'і пасевы ўзыходзяць, а вось прыродныя катаклізмы знішчаюць усякую надзею на ўраджай, таму кітайцы гавораць: «Ежу дае Неба» (као цянь чыфань). Цесная сувязь сельскай гаспадаркі з небам парадзіла спецыфічную рысу кітайскага характара «Радавацца Небу, ведаць лёс», гэта значыць прыняць сваё наканаванне. Гэтая ж сувязь прывяла да з'яўлення філасофскай канцэпцыі «адзінства Неба і чалавека» (цянь жэнь хэ і).

3. Наяўнасць зямлі ў селяніна азначала наяўнасць умоў для існавання і працягу рода, адсюль і ўзнікла глыбокая прывязаннасць да зямлі. У старажытнасці людзі дабравольна пакідалі абжытае месца толькі ў выпадку вялікіх стыхійных бедстваў або войнаў. Калі фінансавы стан быў добрым, то

селянін імкнуўся купіць уласную зямлю. Такі жыццёвы ўклад прывёў да фарміравання ўяўлення «весці аседлае жыццё, не жадаючы перасяленняў», пагэтану кітайцы надоўга прывязваліся да родных мясцін.

Гэта адбілася і на палітычным жыцці Кітая. І ў старажытнасці і ў Новы час, сярэдне- і заходнеазіяцкія качавыя народы, а таксама марскія еўрапейскія дзяржавы неаднаразова арганізоўвалі далёкія паходы з мэтай захопу чужой тэрыторыі, міграцыйнай экспансіі. У супрацьлегласць ім правячыя дынастыі Старажытнага Кітая крыйне рэдка прадпрынімалі падобныя дзеянні. Будучы прадстаўнікамі земляробчай цывілізацыі, яны імкнуліся да мірнага суіснавання з суседзямі, таму войны паміж Старажытным Кітаем і народамі паўночных стэпаў звычайна праходзілі па аднаму сцэнарыю: паўночныя жыхары ўрываліся, а Кітай абараняўся. Вялікую Кітайскую сцяну – маштабную інжынерную пабудову старажытнасці – узвалі менавіта з мэтай абароны ад уварвання паўночных плямён.

4. Земляробства ў старажытнасці вызначала вытворчасць. Так як Кітай быў земляробчай дзяржавай, яго эканамічны ўклад стаў прычынай з'яўлення палітычнай дактрыны «шанаванне земляробства» (чжун нун) і «шанаванне народа» (чжун мінь). «Шанаванне земляробства» азначала, што кіраўнікі лічылі сельскую гаспадарку асновай стабільнай дзяржаўнасці і прымалі розныя меры для яе распаўсюджвання. «Шанаванне народа» – гэта занепакоенасць правіцелей аб магчымасці бунта простага народа, асноўную масу якога складалі сяляне. Пагэтану для найбольш паспяховых кіраўнікоў Кітая быў характэрны палітычны падыход міньбэньчжун, які падразумеваў, што «народ ёсць карань дзяржавы», «народ каштоўны, правіцель лёгкавесны». У Старажытным Кітаі панавала грамадства дыктатуры, кіраўнік валодаў абсалютным аўтарытэтам і ўзнікненне ідэі міньбэнь паслужыла мацным стрымліваючым фактарам для самаўпраўнасці ўлады. Ідэя міньбэнь не адмаўляла ўладу правіцеля, але асуджала тыранаў, ускладала ўсе надзеі на мудрых імператараў.

Акрамя прыродных і эканамічных фактараў на развіццё цывілізацыі ўплывае сацыяльная структура. Важнейшай асаблівасцю старажытнага кітайскага грамадства быў яго патрыярхальны родавы лад, які адбіўся і на кітайскай культуры. Ідэя гэтага ладу заключаецца ў тым, што статус чалавека ў клане, парадак перадачы па спадчыне, межы правоў і абавязкаў вызначаюцца ў залежнасці ад ступені сваяцтва.

Сістэма кроўнага сваяцтва – гэта самая старажытная разнавіднасць сацыяльных адносін, якія ляжалі ў аснове першабытнага грамадства. У Кітаі пасля распаду першабытнай абшчыны адносіны сваяцтва не страцілі сваёй значнасці, а сфарміравалі асобную структуру ў выглядзе патрыярхальнага

сямейна-родавага ладу, які зарадзіўся ў эпохі Ся і Шан і канчаткова аформіўся ў эпоху Заходня Чжоў. Сутнасць яго выражалася ў феадальнай сістэме выдзялення надзелаў і сістэме перадачы па спадчыне па лініі старэйшага сына ад першай жонкі. Згодна гэтай сістэме, найвышэйшай уладай у грамадстве валодаў сын нябеснага імператара – «сын Неба». Ён быў адначасова і галавой дзяржавы, і галавой рода.

Род сына Неба – гэта старэйшы род (да цзун) усёй Паднябеснай, яго старшынство перадаецца ад пакалення да пакалення. Спадкаемцам сына Неба становіцца старэйшы сын ад першай жонкі, астатнія сыны атрымліваюць тытул удзельных князёў – чжухоў. Род чжухоў з’яўляецца малодшым родам (сяо цзун) у адносінах да сына Неба, але ў сваім удзеле ён старэйшы род (да цзун). Спадкаемнасць у родзе чжухоў таксама шла па лініі старэйшага сына ад першай жонкі, астатнія сыны атрымлівалі тытулы цінаў і дафу.

Ціны і дафу былі малодшымі родамі ў адносінах да чжухоў, але старэйшымі родамі ва ўласных удзелах. Іх пераемнікі таксама былі старэйшымі сынамі ад першай жонкі, астатнія сыны атрымлівалі ранг шы. Сын Неба, чжухоў, ціны, дафу і шы складалі кіруючы клас эпохі Заходня Чжоў з пірамідальнай структурай. Патрыярхальна сямейна-родавы лад Заходня Чжоў прадугледжваў таксама строга рэгламенціраваны культ продкаў. Пакланенне ім і будаўніцтва храмаў служылі ўмацаванню сувязей унутры клана. У эпоху Заходня Чжоў родавая ўлада аб’ядналася з уладай у краіне. Яна пераходзіла па спадчыне і належала арыстакратыі і здзяйснялася па прынцыпу «Паднябесная – сям’я».

У эпоху Цынь, пасля аб’яднання Кітая пад уладай Цынь Шыхуандзі, краіна была падзелена на вобласці і ўезды. Усе пасады, цэнтральныя і мясцовыя, размяркоўваліся непасрэдна пануючым кіраўніцтвам. Гэта разбурыла ўзаемасувязь палітычнай улады з палажэннем у клане і нанесла моцны ўдар па патрыярхальнаму сямейна-родаваму ладу.

Аднак і пасля праўлення Цынь у феадальным Кітаі прасочваецца ўплыў сваяцкіх адносін: імператарскі трон па-ранейшаму пераходзіў першаму сыну ад старэйшай жонкі, арыстакратычныя тытулы перадаваліся па спадчыне. У ніжэйшых сляях грамадства ўплыў патрыярхальнага сямейна-родавага ладу быў яшчэ мацнейшым.

У позні перыяд феадальнага Кітая пачынаюць распаўсюджвацца родавыя кнігі (*цзунпу*), храмы продкаў (*цзунсы*), родавыя надзелы (*цзуцянь*). Сямейныя ўкладанні (*цзугуй*) абумоўлены таксама патрыярхальным сямейна-родавым ладам, які праіснаваў відазмяняючыся з часоў Заходня Чжоў на працягу некалькі тысяч гадоў і стаў важнейай асаблівасцю сацыяльнай структуры кітайскага грамадства. Патрыярхальны сямейна-родавы лад моцна паўплываў на канцэпцыю кланавых сваяцкіх адносін, для якой уласціва

строгая градацыя членаў сям’і па ступені сваяцтва і складаная сістэма іх найменняў.

Слову «дзядзька» ў кітайскай мове адпавядае *бобо* (старэйшы брат бацькі), *шушу* (малодшы брат бацькі), *цзюцзю* (брат маці), *гуфу* (муж сястры бацькі), *іфу* (муж сястры маці). Слову «цётка» адпавядае *бому* (жонка старэйшага брата бацькі), *шэньшэнь* (жонка малодшага брата бацькі), *цзюму* (жонка брата маці), *гуму* (сястра бацькі), *аі* (сястра маці). Акрамя таго ў кітайскай сістэме сваяцтва выдзяляюць паняцці *танцінь*, *бяоцінь*, *іньцінь* і *ганьцінь*.

Яшчэ больш важнай з’яўляецца канцэпцыя клана, асаблівае месца ў міжасабовых адносінах унутры якога займаюць сваякі. Узаемадапамога і ўзаемападтрымка з боку сваякоў расцэньваюцца як праяўленне душэўнай цеплыні і чалавечай увагі. З-за гэтага кітайцы надаюць вялікае значэнне сваяцкім пачуццям, звяртаюцца да чужога чалавека, называючы яго дзядзечкай або цёцечкай, скарачаючы тым самым дыстанцыю паміж сабой і суб’яседамі.

Канцэпцыя сваяцкіх адносін і клана стымулявалі развіццё калектыўнай свядомасці кітайцаў, што паўплывала на фарміраванне такіх традыцыйных норм маралі, як падначаленне асабістых інтарэсаў грамадскім, шанаванне старэйшых і клопат пра малодшых, падтрыманне міру ў сям’і. У той жа час яны садзейнічалі росквіту дыктатуры главы клана, падаўленню чалавечай індывідуальнасці. Структурнай адзінкай традыцыйнага кітайскага грамадства была сям’я, воля асобнага чалавека павінна была падначальвацца клану, главе сям’і. Шлюб заключалі «па загаду бацькі-маці», па парадзе свахі. Быў распаўсюджаны звычай, па якім нельга было раздзяляць маёмасць, пакуль абодвы бацькі жылі. Акрамя гэтага, роль сваяцкіх сувязей і клана ў жыцці кітайцаў садзейнічалі з’яўленню такіх адмоўных з’яў, як карупцыя, кумаўство і «ветру спадніцы» (выраз, які абазначаў спачатку дасягненне ўлады і багацця пры дапамозе жанчын, блізкіх да імператара (імператрыц і наложніц); а потым – выкарыстанне чыноўнікамі свайго становішча для дапамогі родным і блізкім).

Патрыярхальны лад быў цесна звязаны з традыцыйнай сістэмай маралі і этыкі. Правілы прадугледжвалі строгае главенства бацькі над сынам, мужчыны над жанчынай, мужа над жонкай, старэйшага над малодшым, жонкі над наложніцай. Патрыярхальны лад аб’ядноўваў уладу ў клане і ўладу ў краіне, традыцыйная маральна-этычная сістэма звязвала паняцці «сям’я» і «дзяржава». У гэтай сістэме дзейнічаў прынцып «*трох устояў і пяці пастаянстваў*» (базавыя прынцыпы і нормы маралі старажытнага кітайскага грамадства. «*Тры ўстоі*» – «Уладар пануе над падданнымі, бацька пануе над сынам, муж пануе над жонкай» з кнігі Дун Чжуншу «*Чуньцю фань лу*». «*Пяць*

пастаянстваў): «Любоў паміж бацькам і сынам, справядлівасць паміж уладаром і чынамі, рознасць у абавязках паміж мужам і жонкай, парадак паміж старэйшымі і малодшымі і шчырасць паміж сябрамі»).

Супрацьпастаўленне паняццяў «сям'я» і «дзяржава» даследчыкі называюць «адзінай структурай сям'і і дзяржавы». Гэта з'ява ўласціва для ўсяго традыцыйнага кітайскага грамадства. Такім чынам, сям'я ў структуры кітайскага традыцыйнага грамадства валодае некаторымі прыкметамі дзяржавы і будуюцца на падобных прынцыпах, а дзяржава становіцца расшырэннем сям'і.

З-за ўплыву патрыярхальнага ладу кітайцы надаюць вялікае значэнне пакланенню продкам і працягу рода. Многія стагоддзі кітайскія кіруючыя дынастыі будавалі храмы імператарскіх продкаў (*цзунмяо*), лічачы іх алтарамі зямлі і злакаў (*шэ цзі*), сімваламі дзяржаўнай улады. Простыя кітайцы вельмі скурпулёзна падыходзілі да ўзвядзення сямейных храмаў продкаў (*цытан*), вядзення родавых кніг (*цзунпу*), догляду за магіламі памерлых сваякоў.

Працяг роду, згодна патрыярхальнай сістэме, прадугледжваў устанаўленне права на спадчыну па мужчынскай лініі старэйшага сына ад першай жонкі, выключаючы членаў сям'і жаночага пола. Кітайцы лічылі дабрабыт сям'і і вялікае патомства повадам для гонару: «больш дзяцей, больш шчасця». Так як працяг роду шоў па мужчынскай лініі, нараджэнню хлопчыкаў надавалася вялікае значэнне, а адсутнасць нашчадкаў мужчынскага пола (*у хоў*) лічылася праяўленнем непавагі да продкаў.

Патрыярхальная сістэма каштоўнасцей падкрэслівала абавязковасць шанавання продкаў і праяўлення сыноўняй павагі (*сяо*). Сюды ўваходзіла неабходнасць паважаць сямейнае рамясло і правілы паводзін, устаноўленыя бацькамі і продкамі. Той, хто парушаў гэтыя правілы, лічыўся недастойным нашчадкам. Гэтыя ўяўленні перадаваліся з пакалення да пакалення на працягу многіх стагоддзяў, таму ў кітайцаў сфарміравалася нацыянальная псіхалогія з высокім шанаваннем традыцый. Яе становішча праявілася ў садзейнічанні гістарычнай пераемнасці і наакупленню культурнай спадчыны. Незвычайная колькасць у Кітаі старажытных трактатаў стала вынікам шанавання традыцый старажытнымі кітайцамі.

Адмоўны бок гэтага: думка пра тое, што нетрадыцыйнае – не абавязкова правільнае. Празмернае захапленне традыцыямі скоўвала менталітэт людзей, перашкаджала творчаму мысленню і не садзейнічала сацыяльнаму развіццю. Многія палітычныя рэформы ў Кітаі цярпелі паразу, таму што супраць іх паўставалі кансерватары з апазіцыяй «законы продкаў мяняць не павінны».

Разуменне традыцыйнага кітайскага мыслення вельмі важна для разумення кітайскай культуры. Менталітэт – цэнтральны элемент культуры. Ён пранізвае ўсе яе сферы, валодае моцнай устойлівасцю і здольнасцю да самападтрымання. Традыцыйнае кітайскае мысленне – гэта тыя звычаі і метады мыслення, якія сфарміраваліся ў кітайскага народа за ўсю гісторыю яго развіцця. Яно зарадзілася ў эпохі Шан і Чжоў, развівалася ў перыяды Чуньцю і Чжаньго, аформілася пры Цынь і Хань.

У эпохі Шан і Чжоў мысленне было на прымітыўным узроўні развіцця, бо чалавек звяртаўся да духаў і гадання для вырашэння сваіх праблем. У эпоху Чжоў пакланенне духам паступова слабее і губляе значнасць, узнікае патрыярхальны лад і феадальнае грамадства з уласцівымі яму сістэмамі правіл і рытуалаў. Гэта сведчыла аб абуджэнні ў чалавека лагічнага (рацыянальнага) мыслення.

У перыяды Чуньцю і Чжаньга ў сферы філасофіі з’явіліся новыя вучэнні. Нямецкі філосаф Карл Ясперс назваў гэтыя перыяды «восевым часам». У гэту эпоху ў шэрагу цывілізацыйных цэнтраў Усходу і Захаду з’яўляюцца вялікія духоўныя настаўнікі, у тым ліку старажытнагрэчаскія Сократ, Платон, Арыстоцель; індыйскі Шак’ямунці; кітайскія Канфуцый і Лао-цзы. Заходні менталітэт створаны Арыстоцелем на аснове лагічнай сістэмы. Кітайскі – зыходзіць з ідэй Канфуцыя, надае асаблівае значэнне этыцы і маралі.

Характэрнай ідэяй канфуцыянскай і даоскай філасофскай школы была канцэпцыя «адзінства Неба і чалавека» (*цянь жэнь хэ і*). З гнасеалагічнага погляду яна аб’ядноўвае суб’ектыўнае і аб’ектыўнае пазнанне. У маізме адсутнічала канцэпцыя адзінства суб’екта і аб’екта, робячы чалавека суб’ектам пазнання, а аб’ектыўныя прадметы – аб’ектам пазнання. Маісты падкрэслівалі, што пазнанне будзеца на назіраннях, аналізе і абагульненнях, зробленых у адносінах да аб’ектыўнай рэальнасці, таму яго можна назваць лагічным. Вядома, што мысленне, заснаванае на логіцы, было моцным аспектам старажытнагрэчаскай і старажытнаіндыйскай культур. Даследуючы маісцкі трактат «*Мо-цзы*», вучоныя прыйшлі да высновы, што лагічнае мысленне ў ім адпавядае практычна ўсім прынцыпам фармальнай логікі і не ўспукае старажытнагрэчаскаму і старажытнаіндыйскаму. Гэта сведчыць пра багатую культуру лагічнага мыслення яшчэ ў дацынскую эпоху. І маізм, і канфуцыянства ў эпоху Чжаньго былі вядучымі школамі (*сянь сюэ*), аднак пасля эпох Цынь і Хань маізм паступова прыходзіць у заняпад і знікае, што прывяло да забыцця лагічнага мыслення.

Дынастыі Цынь і Хань былі двума вялікімі дынастыямі, аб’яднаўшымі Кітай. Іх правіцелі імкнуліся да адзінства культуры мыслення. Цынь Шыхуандзі зрабіў афіцыйнай дактрынай легізм, імператар Хань У-дзі

устанавіў у якасці такой канфуцыянства, праследуючы адну мэту: аб'яднаць мысленне людзей. Ва ўмовах уніфікацыі філасофскай культуры спосаб мыслення, які можна назваць ядром культуры, імкнуўся да аднастайнасці. У ходзе гэтага працэса маісцкае мысленне, раздзяляючае суб'ектыўнае і аб'ектыўнае, прышло ў заняпад, а культура канфуцыянцаў і даосаў, аб'ядноўваючых суб'ект і аб'ект, насупраць, узмацнілася і стала дамінаруючай. Гэта і ёсць традыцыйнае кітайскае мысленне, аб якім мы гаворым сёння. Пачынаючы з эпох Цынь і Хань і да эпохі Цын, кітайскі традыцыйны лад мыслення ўзмацняў свае пазіцыі і развіваўся. Нягледзячы на прыход іншых культур, якія прыносілі навізну, у базавай мадэлі традыцыйнага ладу мыслення не адбывалася кардынальных зменаў.

Кітайскі традыцыйны лад мыслення – гэта комплекснае паняцце, якое ўключае мноства глыбока спецыфічных мадэлей мыслення. Існуюць розныя падыходы да выдзялення мадэлей, якія складаюць традыцыйны кітайскі лад мыслення. Асновай кітайскага традыцыйнага ладу мыслення з'яўляецца халістычнае. Яно разглядае Сусвет, прыроду, чалавечае грамадства як адзіную сістэму. Паміж складовымі часткамі гэтай сістэмы існуе ўзаемазалежнасць. Ідэя «адзінства Неба і чалавека» (*цянь жэнь хэ і*), канцэпцыя *інь-ян* і *тэорыя пяці элементаў* – гэта класічныя прыклады старажытнага халістычнага мыслення. Канцэпцыя «адзінства Неба і чалавека» ў эпохі Чуньцю і Чжаньго неаднаразова з'яўлялася ў працах канфуцыянскай і даоскай школ. Яна аб'ядноўвала Неба, Зямлю, прыроду і чалавека.

Тэма 3 Вызначэнне і сутнасць паняцця «кітайская культура»

Культура – складаная сацыякультурная з'ява. Базавымі паняццямі для разумення адметнасці кітайскай культуры з'яўляецца разуменне сутнасці дэфініцый «кітайская культура» і «кітайская традыцыйная культура».

Кітайскае слова «вэньхуа», якое абазначае культуру, не мела ў старажытнасці шырокага значэння. Яно з'явілася ў эпоху Заходняй Хань, калі вучоны Лю Сян злучыў два іерогліфы «вэнь» і «хуа». У главе Чжы свайго зборніка «*Шо юань*» піша, што мудрэц пры ўпраўленні Паднябеснай спачатку звяртаецца да слоў (*вэнь*) і дабрачыннасці (*хуа*), а затым да ваеннай сілы. Прымяняючы толькі сілу, нельга дабіцца пакоры. Калі з дапамогай слоў і павучанняў (*вэнь хуа*) не атрымаецца змяніць народ, тады звяртаюцца да насілля. Лю Сян лічыць, што для ўпраўлення Паднябеснай эфектыўна будзе спалучэнне двух метадаў – грамадзянскага (*вэнь*) і ваеннага. «*Вэньхуа*» ў дадзеным выпадку абазначае вэньчжа (грамадзянскае ўладу, кіраванне несілавымі метадамі) і *цяохуа* (выхаванне, маральнае ўздзеянне), т. е. акультураванне народа шляхам прывівання правіл этыкету і маральна-

этычных нормаў. У далейшым пад культурай (*вэньхуа*) у Старажытным Кітаі разумелася спалучэнне *вэньчжы* і *цзяохуа* (грамадзянскага кіравання і выхавання). У XIX ст. слова «*вэньхуа*» стала выкарыстоўвацца для абазначэння сучаснага паняцця «культура», якое з заходняй літаратуры трапіла ў Кітай праз Японію.

На Захадзе слова «культура» зыходзіць да лацінскага *cultura* – апрацоўка зямлі, адукацыя, шанаванне. Лацінская пісьменнасць паклала пачатак англійскай, французскай, нямецкай і потым англійскае *culture*, французскае *la culture*, нямецкае *kultur*, часткова захаваўшы лацінскае слова, пашырылі вобласць яго значэння з «апрацоўкі зямлі» да «апрацоўкі чалавечай душы, інтэлекта, характара, нораваў».

У сярэдзіне XIX ст. на Захадзе ўзнікаюць новыя навукі: антрапалогія, сацыялогія, этналогія, – «культура» становіцца важнейшай катэгорыяй. У 1871 г. англійскі вучоны Э. Б. Тайлар у сваёй кнізе «Першабытная культура» ўпершыню дае вызначэнне паняцця: «Культура, або цывілізацыя, у шырокім этнаграфічным сэнсе складаецца як цэлае з ведаў, вераванняў, мастацтва, маралі, законаў, звычаяў і некаторых іншых здольнасцяў і звычак, засвоеных чалавекам як членам грамадства». Комплекснае вызначэнне паняцця «культура» Тайларам паслужыла асновай для наступных даследаванняў.

У 1952 г. амерыканскія антрапологі А. Л. Крэбер і К. К. Клакхон падлічылі, што з 1871 па 1951 гг. было зафіксавана 164 вызначэнні культуры. Вучоныя падзялілі іх на апісальныя, гістарычныя, нарматыўныя, псіхалагічныя, структурныя і генетычныя.

Сёння вызначальнымі з’яўляюцца ўяўленні аб культуры як прадукце чалавечай жыццядзейнасці; не прыроджанай і не перадаваемай па спадчыне, а набытай; не статычнай, а якая пастаянна развіваецца; не прывязанай да вызначанага месца, а здольнай распаўсюджвацца і ўзаемадзейнічаць.

Пад кітайскай культурай прынята разумець сукупнасць нацыянальных культур, створаных кітайскім народам (*чжунхуа*) у працэсе гістарычнага развіцця. Кітай – шматнацыянальная краіна, але самая шматлікая ў ёй – хань. У дацынскую эпоху яна называлася *хуася*. Пасля пашырэння земляў і росту насельніцтва пры дынастыі Хань *хуася* сталі насіць сучасную назву *хань*. Пастаянныя кантакты *хуася-хань* з суседнімі народнасцямі вялі да ператварэння яе ў асноўную нацыянальнасць на абшырнай тэрыторыі Кітая. Дамінаванне *хань* заключаецца ў іх развітой культуры і значным уплыве на іншыя народнасці, што вяло да асіміляцыі і ўваходжання ў склад *хань*. Сёння ў Кітаі акрамя *хань* пражывае 55 народнасцей, кожная з якіх увабрала культуру *хуася-хань* і іншых нацыянальных меншасцей, захоўваючы ўласныя культурныя асаблівасці. У Кітаі *ханьцы* і прадстаўнікі малалікіх народнасцей заўсёды жылі на адной тэрыторыі і мелі цесныя культурныя

сувязі, што паслужыла перадумовай для фарміравання шматнацыянальнага кітайскага народа *чжунхуа*.

Назва «чжунхуа» з'явілася ў пачатку XX ст. у выніку тэндэнцыі міжнацыянальнага культурнага ўзаемадзеяння, якая назіралася на працягу соцен і тысяч гадоў на тэрыторыі Кітая. Таму кітайскую культуру можна вызначыць як культуру народа чжунхуа. Вядома, народнасць хань з'яўляецца дамінуючай у складзе чжунхуа, то і ханьская культура займае асаблівае месца ў кітайскай.

Кітайская культура – гэта спадчына некалькіх тысячагоддзяў гістарычнага развіцця ўсіх народаў Кітая. Умоўна яе можна падзяліць на старажытную, новую і сучасную. Старажытная кітайская культура таксама называецца традыцыйнай культурай (*чуантун вэньхуа*). Гэта цывілізацыя не знікла ў Новы і Навейшы час, калі ў Кітай хлынула культура заходняга мыслення, а традыцыйная крытыкавалася. Гэтыя працэсы ўплывалі на духоўны свет кітайцаў, аднак традыцыйная культура па-ранейшаму адыгрывае вялікую ролю ў іх культурнай свядомасці: менталіцеце, сістэме каштоўнасцеў, асабістых пераваг.

Традыцыйная культура з'яўляецца асновай культуры сучаснага Кітая, пастаянна мяняецца і развіваецца. З гэтага вынікае, што гісторыю фарміравання традыцыйнай культуры нельга аддзяліць ад гісторыі развіцця кітайскай культуры ў цэлым, таму даследчыкі, гаворачы аб традыцыйнай кітайскай культуры, часта называюць яе проста кітайскай.

Кітайская культура мае ўласную спецыфіку. Адметнасцю з'яўляецца яе непарарывнасць. За ўсю гісторыю свайго развіцця яна ні разу не перарывалася, што стала рэдкасцю для сусветнай гісторыі. Англіійскі гісторык А. Тойнбі ў сваіх даследаваннях адзначаў, што за апошнія шэсць тысяч гадоў у свеце знікла 26 цывілізацый, з якіх толькі кітайская непрыпыўна існавала доўгі час. Гісторыя паказвае, што найбольш частай прычынай, якая перарывае развіццё культуры, служыць уварванне іншых народаў. Нягледзячы на тое, што Кітай у сваёй гісторыі перажываў жорсткія набегі качавых плямёнаў, гэта не прывяло да стагнацыі яго культуры.

Інклюзіўнасць кітайскай культуры выяўляецца ва ўменні перанімаць і прыміраць ў сабе элементы розных культур, тым самым узбагачаючы і ўдасканальваючы сябе. Яшчэ ў эпохі Чуныцю і Чжаньго мысліцелі розных школ спрачаліся паміж сабой, але разам з тым перанімали адзін ў другога ідэі. Яшчэ адзін прыклад інклюзіўнасці кітайскай культуры – паспяховае суіснаванне трох вучэнняў: канфуцыянства, даасізму і будызму.

Кітайская культура вядома сваёй схільнасцю да запазычвання элементаў чужых культур. Яшчэ ў старажытнасці на тэрыторыю Кітая праніклі такія рэлігіі, як будызм, іслам і хрысціянства. Пры гэтым будызм,

які трапіў у Кітай з Індыі, значна паўплываў на грамадства, але не пазбавіў незалежнасці кітайскую культуру. А тая, у сваю чаргу, доўгі час упітвала ідэі будызму і ў выніку злілася з ім. Працэс распаўсюджвання будызму паказвае, што кітайская культура можа не проста механічна прыняць у сябе іншую культуру, але і здольна, не губляючы пануючага становішча, інтэгрыраваць элементы чужых культур ва ўласную сістэму, абагаціўшыся новым зместам. У гэтым і хаваецца разгадка неперапыннага існавання кітайскай культуры на працягу многіх тысячагоддзяў.

Для кітайскай культуры характэрна адзінства і разнастайнасць. «Адзінства» азначае, што ўсе часткі культуры складаюць адно цэлае, а «разнастайнасць» – што кожны элемент мае свае асаблівасці. У цэлым кітайская культура складае адзіны арганізм, аднак асобныя яго часткі адрозніваюцца адзін ад другога. Напрыклад, навуковая думка ў Старажытным Кітаі: ужо ў эпохі Чуньцю і Чжаньго канфуцыянства называлася *сянь сюэ* («галоўная школа»). У эпоху Заходняга Хань імператар У-дзі прыняў прапанову канфуцыянца Дун Чжуншу «ліквідаваць сотню школ, шанаваць толькі канфуцыянства». З тых часоў на працягу двух з лішнім тысяч гадоў, аж да канца праўлення дынастыі Цын, канфуцыянства было афіцыйнай дактрынай (*чжэнтун*). Аднак у перыяд узвышэння канфуцыянства іншыя філасофскія школы, такія як даасізм і легізм, працягвалі існаваць. Разам з будызмам, які з'явіўся ў Кітаі пазней, яны сталі ўзорам разнастайнасці філасофскай думкі Старажытнага Кітая. Тое самае адбылося і з кітайскай іерагліфічнай пісьменнасцю, кітайскай кухней.

У кітайскай культуры вялікая ўвага надаецца этыцы і нормам маралі, адносінам паміж бацькам і сынам, старэйшымі і малодшымі братамі, уладаром і падданнымі. У ёй падкрэсліваецца неабходнасць узаемадапамогі ў калектыве, гармоніі ў грамадстве. За некалькі тысячагоддзяў нормы ўкараніліся ў свядомасці людзей і сталі кантраліраваць псіхалогію грамадства і паводзіны людзей. На ўсіх узроўнях кітайскай культуры этыка і мараль дамінаруюць.

У старажытнасці ў палітыцы была распаўсюджана канцэпцыя «кіраваць краінай праз дабрачыннасць», для літаратуры характэрна акцэнціраванне яе «выхаваўчай» ролі, гісторыя «усхваляе дабро, асуджае дурное», у адукацыі падкрэсліваецца, што «на першым месцы – навучанне дабрачыннасці», сістэма жыццёвых каштоўнасцей прадугледжвае, што трэба імкнуцца «шанаваць справядлівасць, грэбуючы выгадай». Паколькі этыка і мараль могуць стаць ключом да разумення кітайскай культуры, апошняю часта называюць «этычнай культурай».

Тэма 4. Асноўныя падыходы да перыядызацыі гісторыі кітайскай культуры

У кантэксце паглыбленага вывучэння адной з самых старажытных цывілізацый свету па-ранейшаму застаецца спрэчнай навуковая перыядызацыя культурнага развіцця Кітая, у якой улічваліся б як універсальныя заканамернасці, так і асаблівасці нацыянальнай гісторыі. Абазначаная праблематыка знайшла адлюстраванне ў навуковых працах В. М. Аляксеева, Л. С. Васільева, С. М. Георгіеўскага, М. І. Конрада, Л. Д. Поздневай, В. Л. Фішман, Джана Цсіджы, Шэня Чжэньхуэя і інш.

У кітайскай гістарыяграфіі гістарыка-культурны працэс склаўся на аснове дынастычных перыядаў (дынастыя – гэта час праўлення прадстаўнікоў аднаго дома). Кожная дынастыя мае сваё імя, у адпаведнасці з якім яна фігуруе ў наступныя гістарычныя эпохі і ў схемах перыядызацыі. У якасці такіх назваў спачатку выкарыстоўваліся этнонімы (назва нацыянальнасці, якая заснавала гэту дзяржаву) і тапонімы (назвы ўдзельных уладальняў будучых заснавальнікаў дынастыі). З XII ст. назвы дынастыі набываюць культурфіласофскі сэнс, напрыклад, Юань, літаральна «першапачатковая», гэта значыць да пачатку сапраўднага праўлення, Мін – «прасветленая». Кітайскі гістарычны працэс уяўляе сабой паслядоўную змену дынастычных (стабільных) перыядаў і перыядаў «смутнага часу» (пераходных, транзітных). Кожная дынастыя – цыклічная мадэль, якая праходзіць праз чатыры фазы развіцця: узнікненне, росквіт, дэградацыю, гібель. Такім чынам, пры дынастычным падыходзе пераважае палітычная гісторыя, хаця адлюстроўваецца і культурная дынаміка.

Традыцыйная кітайская гістарыяграфія, хаця ў цэлым адэкватна адлюстроўвае сінхронныя грамадска-палітычныя рэаліі, але яна максімальна перашкаджае суаднесці гісторыю Кітая з сусветным гістарычным працэсам, таму ў сіналагічнай літаратуры існуюць іншыя варыянты перыядызацыі, кожны з якіх мае свае перавагі і недахопы.

Да нядаўняга часу большасць даследчыкаў прытрымліваліся еўропацэнтрычнага падыходу да Кітая, які не зводзіцца да адмаўлення ці прыніжэння яго культурнай значнасці. Яго неабходна разумець як абсалютызацыю ўніверсальнасці працэсаў і з’яў, якія з’яўляюцца сутнасцю еўрапейскай цывілізацыі і прымяняюцца як эталонныя мадэлі для аднаўлення і тлумачэння гістарыка-культурнага развіцця ўсіх астатніх народаў. Найбольш распаўсюджаным у гуманітарыстыцы ўвасабленнем еўропацэнтрычных пазіцый з’яўляецца фармацыйны падыход да сусветнай гісторыі і культуры, які прадугледжвае абавязковую і выразную змену фармацыйных стадый, праз якія прайшла еўрапейская цывілізацыя. Лінейна-паступальнае развіццё любой этнічнай супольнасці праходзіць праз

першабытна-абшчынны, рабаўладальніцкі і феадальны лад, распаўсюджваючыся на ўсе працэсы духоўнага жыцця, у тым ліку і культуру. Дадзены падыход тлумачыць эвалюцыю, структуру і функцыі культурных традыцый.

Такім чынам, у адпаведнасці з фармацыйным падыходам у гісторыі Кітая вылучаецца эпоха першабытна-абшчыннага ладу, якая суадносіцца з неалітычным перыядам. Эпоха рабаўладальніцтва – прыкладна з XVII ст. да н. э. (ніжня мяжа) па III ст. н. э. Аднак аказалася, што ў сілу спецыфічнага натуральна-геаграфічнага асяроддзя кітайская дзяржава не валодала свабоднымі землямі для стварэння рабаўладальніцкіх латыфундзей, а таму праца рабоў не стала і не магла стаць у гэтай краіне базай вытворчай сілай грамадства ні на адным з этапаў яе развіцця, тады як практыка пераводу ў рабоў ваеннапалонных, злачынцаў ў даўгавое рабства, а таксама выкарыстанне працы гэтых катэгорый на казённых вытворчасцях і прыватных гаспадарках мела месца ў Кітаі як ў старажытнасці, так і ва ўсе наступныя гістарычныя эпохі. Мяркуюць, што росквіт рабаўладальніцтва і гандаль рабамі прыпадае на VII–VIII стст. да н. э., калі імперыя праводзіла агрэсіўную знешнюю палітыку і ў Кітаі арабскія купцы масава прывозілі рабоў.

Эпохай феадалізму (або сярэднявечча) некаторыя даследчыкі лічаць перыяд гісторыі Кітая з III да сяр. XVIII ст., але кітайская цывілізацыя яшчэ ў XI–III стст. да н. э. прайшла праз фармацыйную стадыю, тыпалагічна блізкую еўрапейскаму сярэднявеччу. У апошняй трэці III ст. да н. э. стадыя завяршылася стварэннем цэнтралізаванай дзяржавы з імперскай формай кіравання. Некаторыя элементы феадалізму (напрыклад, сістэма ўдзельных уладанняў, васальныя адносіны, сацыяльная іерархія) захоўвалася ў кітайскім імператарскім грамадстве аж да пач. XX ст.

Няма адзінага меркавання наконт пачатку фарміравання капіталістычных адносін ў Кітаі. У залежнасці ад тэарэтычных падыходаў і акцэнціравання розных фактараў існуюць даволі супярэчлівыя меркаванні. Большасць кітайскіх марксісцкіх гісторыкаў Лінь Шу-хуэй, Фу І-лін, Цы Му схільныя лічыць, што раннія капіталістычныя элементы пачынаюць зараджацца яшчэ ў перыяд Мін: мануфактурная вытворчасць, рост гарадоў і гандлю, назапашванне капіталу купцамі і землеўладальнікамі, а таксама з'яўленне наёмнай працы ў некаторых галінах гаспадаркі. Аднак гэтыя парасткі капіталізму былі слаба развітыя. Пасля 1949 г. пад уплывам еўрапейскага імпералізму фарміруецца пункт погляду, згодна з якім пачаткам «паўкаланіяльнага капіталізму» лічыцца сярэдзіна XIX ст. пасля Опіўных войнаў і адкрыцця кітайскіх портаў для замежнага гандлю. З другога боку, мяркуюць, што замежны капітал тармазіў развіццё назалежнага кітайскага

капіталізму. Думка пра пачатак развіцця «дзяржаўнага капіталізму» ў Кітаі пасля 1949 г. грунтуецца на выкарыстанні капіталістычных метадаў кіравання і стымулявання эканомікі, але пад кантролем дзяржавы. У сучасным Кітаі пераважае падыход, згодна з якім пасля 1978 г. фарміруецца «сацыялістычны рыначны капіталізм» пасля абвешчання Дэна Сяпіна курсу на будаўніцтва «сацыялізму з кітайскай спецыфікай».

Упершыню фармацыйны падыход як праява еўрапацэнтрызму быў раскрытыкаваны расійскім даследчыкам С. М. Георгіеўскім: У манаграфіі «Важнасць вывучэння Кітая» ён вызначае сутнасць еўрапацэнтрызму як магчымасць ненатуральна размяшчаць гістарычны матэрыял і падганяць яго пад апырэна выведзеныя формулы. Аправергнуўшы погляды Гегеля і Канта аб «акамянеласці» і духоўнай адсталасці Кітая, даследчык сцвярджае кітаяцэнтрычную пазіцыю, якая была падтрымана і іншымі вучонымі. Аднак, кітаяцэнтрызм тэарэтычна не апраўдаў сябе, таму што гіпербалізаваў самабытнасць культурных кітайскіх традыцый, тым самым адмаўляючы існаванне агульначалавечых культурных універсальных і сцвярджаючы пазнанне культуры Кітая, зыходзячы толькі з яе самой па-за якіх-небудзь тыпалогій або аналогій з гісторыка-культурнымі традыцыямі іншых народаў свету. Тэарэтычная і факталагічная безгрунтоўнасць фармацыйнага прынцыпу аспрэчана і навейшымі сінолагамі, у тым ліку навукоўцамі Л. С. Васільевым, Э. С. Кульпіным і інш. Такім чынам, пры фармацыйным падыходзе спроба ўціснуць кітайскую гісторыю ў еўрапейскую мадэль спрашчае гісторыка-культурны працэс, ігноруе спецыфіку кітайскай цывілізацыі – тым самым недаацэньвае ролю духоўных і культурных фактараў.

У межах еўрапацэнтрычнага падыходу доўгі час карысталася папулярнасцю тэорыя «Усходнега Рэнесансу», распрацаваная М. І. Конрадам, Л. Д. Позднеевай, В. Л. Фішман. Абапіраючыся на мастацка-літаратурныя артэфакты, даказвалася існаванне ў гісторыі Кітая, Карэі, Японіі перыядаў, тыпалагічна падобных да еўрапейскага сярэднявечча, Адраджэння і Асветніцтва. Нягледзячы на аўтарытэтную прадстаўленых аргументаў, дадзеная тэорыя супярэчыць логіцы развіцця кітайскай цывілізацыі, таму была раскрытыкавана многімі вучонымі.

Прыкладам кітаяцэнтрычнасці з'яўляецца погляд даследчыкаў, якія асноўным крытэрыем генезісу кітайскай культуры лічаць стабільнасць духоўнай культуры, аснову якой вызначае філасофская думка. Адпаведна можна вылучыць наступныя перыяды: перыяд зараджэння (XXIII ст. да н. э. – 700 г. да н. э.), перыяд станаўлення (эпохі Чуньцю і Чжаньго), фармалізацыі (імперыі Цын і Хань), развіцця (з эпохі Хань да сярэдзіны эпохі Мін), пераходны (з канца эпохі Мін). Пераходны перыяд у кітайскай культуры

можна ўмоўна падзяліць на два этапы. Першы – канец эпохі Мін і пачатак эпохі Цын, другі пачаўся з Першай Опіўмай вайны 1840 г. і працягваецца па сённяшні дзень. З-за кантактаў з Захадам і росквіту кітайскай цывілізацыі абазначыліся значныя, карэнныя па сваёй сутнасці змены, якія вялі да трансфармацыі традыцыйнай культуры. Нягледзячы на гэты цяжкі выклік, з’яўляюцца новыя магчымасці развіцця.

З пазіцый кітаецэнтрызму гіпербалізаваў самабытнасць кітайскай культуры акадэмік В. М. Аляксееў, перакладаючы на рускую мову кітайскую класіку. Яго пераклады дазваляюць атрымаць больш ведаў аб кітайскіх рэаліях, выразах і паняццях.

Культурна-гістарычны падыход сканцэнтраваны на вывучэнні канкрэтных культурных эпох і іх асаблівасцей, вылучэнні дамінуючых культурных каштоўнасцей, ідэй, мастацкіх стылей. Звычайна разглядаюць культуру эпохі «Ста школ» (Ваюючых царстваў), калі былі сфарміраваны асноўныя філасофскія цяжэнні; эпоху Тан як росквіт паэзіі і мастацтва; эпоху Сун як развіццё неаканфуцыянства і пейзажнага жывапісу. Зыходзячы з крытэрыяў, вылучаных даследчыкамі, культурна-гістарычны падыход дазваляе глыбока вывучыць асобныя перыяды гісторыі кітайскай культуры, выявіць іх унікальныя адметнасці і ўклад у сусветную культуру, аднак гэта вядзе да фрагментацыі і разбурэння цэласнасці гісторыка-культурнага вопыту кітайскага народа.

У сучаснай гуманітарыстыцы прапаноўваецца цывілізацыйны падыход да сусветнай культуры, які прызнае адзінства сусветнага гісторыка-культурнага працэсу пры наяўнасці мноства ўнікальных культур, якія маюць свой шлях развіцця. Гісторыя культуры Кітая разглядаецца як развіццё ўнікальнай цывілізацыі, якая мае свае ўласныя заканамернасці і адметнасці, падкрэсліваецца пераемнасць культурных традыцый і каштоўнасцей. Такі падыход выяўляе і тлумачыць культурную адметнасць народаў праз параўнанне рэалій іх гісторыі і культуры з агульначалавечымі цывілізацыйнымі заканамернасцямі і ўніверсаліямі.

Імкненне разгледзець культуру Кітая як працэс пераходу ад традыцыйнага грамадства да сучаснага, індустрыяльнага і дэмакратычнага прадугледжвае прымяненне мадэрнізацыйнага падыходу, які дазваляе зразумець сучасныя праблемы і перспектывы развіцця Кітая праз асэнсаванне рэформ і пераўтварэнняў, якія адбываюцца ў краіне. І тут існуе пагроза схіліцца да еўрапачэнтрызму і не ацаніць належным чынам традыцыйную кітайскую культуру, таму што мадэрнізацыя не заўсёды азначае прагрэс, яна можа прыводзіць і да негатыўных наступстваў.

Крытэрыем цывілізацыйнай перыядызацыі выступае тып дзяржаўнасці, характар сацыяльна-эканамічных адносін, узровень развіцця культурных

форм, і гісторыя культуры Кітая распадаецца на наступныя маштабныя фазы: культура Архаічнага Кітая (з ранняга палеаліту да ўзнікнення дзяржаўнасці); культура Старажытнага Кітая, якая аб'ядноўвае перыяд ранніх дзяржаў (эпохі Шан-Інь, XVI–XI стст. да н. э. і Чжоў, XI–III стст. да н. э.) і перыяд ранніх імперый (эпохі Цынь і Хань, III да н. э.–III н. э.); культура Традыцыйнага Кітая (III ст.–1912 г.); культура Сучаснага Кітая (з 1912 г.). Пералічаныя перыяды як раз і з'яўляюцца асноўнымі этапамі развіцця кітайскай культуры, якія характарызуюцца ўласнымі культурнымі прыкметамі.

Такім чынам, выбар падыходу да перыядызацыі гісторыі кітайскай культуры залежыць ад канкрэтнай мэты даследавання, аднак для культуралагічнага аналізу найбольш мэтазгодным з'яўляецца комплексны падыход, які спалучае элементы розных метадалогій у межах цывілізацыйнага падыходу. Вывучэнне кітайскай культуры павінна адбывацца з пазіцый антрапацэнтрычнай парадыхмы, якая акцэнтуюе ўвагу на чалавеку як суб'екце культуры, што спрыяе атрыманню больш поўнае і аб'ектыўнае ўяўленне пра гісторыка-культурны працэс. Менавіта такія падыходы пакладзены ў аснову курса «Гісторыя кітайскай культуры».

Тэма 5. Культура Архаічнага Кітая (з ранняга палеаліту да ўзнікнення дзяржаўнасці)

Вытокі цывілізацыі. Кітайская цывілізацыя зрабіла надзвычайны ўнёсак у развіццё ўсёй сусветнай цывілізацыі. Аднак на працягу доўгага часу застаецца шмат пытанняў на конт яе зараджэння і звестак аб раннім перыядзе існавання, якія патрабуюць ад навукоўцаў пільнага даследавання. З дапамогай археалагічных адкрыццяў мы паступова набліжаемся да дакладных гістарычных фактаў.

Вытокам першых дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі Кітая з'яўляецца першабытнае грамадства, у якім асноўнымі відамі грамадскіх зносін былі кроўная роднасць і роднасныя сувязі. Такая сацыяльная структура амаль у цэласнасці захавалася і пасля зараджэння дзяржавы.

Культура Архаічнага Кітая ахоплівае час да ўзнікнення першых дынастый, прыкладна з неаліту (6000–2000 гг. да н. э.) да перыяда легендарнай дынастыі Ся (каля 2100–1600 гг. да н. э.). Важна адзначыць, што гэты перыяд часта переплітаецца з міфалогіяй і легендамі.

Зараджэнне кітайскай культуры пачалося ў першабытным грамадстве. Археалагічныя дадзеныя паказваюць, што Кітай з'яўляецца адной з калысак чалавецтва. Чэрапы архантропаў, знойдзеныя ў ваколіцах г. Сіань у 1963 г., маюць узрост каля 600 тыс. да н. э. Знойдзеныя ў 1923 г. побач з Пекінам рэшткі так называемага пекінскага чалавека (*Sinanthropus pekinensis*)

даціруюцца перыядам 400–300 тыс. г. да н. э. Сінантропы ўтваралі групы з 30 членаў, умелі вырабляць каменныя прылады, карысталіся агнём і валодалі прымітыўнай мовай. Ранняя форма сучаснага чалавека (*Homo sapiens*) з’явілася ў Кітаі каля 40 тыс. г. да н. э. Гэты чалавек умеў рабіць прылады не толькі з каменю, але і з дрэва, касцей, ракавін, вырабляў адзенне са шкур жывёл і карыстаўся агнём. Летняе жылло будаваў далёка ад зімніх пачор. Меў ёмкасці для пераносу прадуктаў, лодкі, выдзеўбленыя з дрэва.

Пасля завяршэння Апошняга ледніковага перыяду каля дзесяці тыс. г. да н. э. ўстойлівы клімат дазволіў зрабіць першыя крокі ад выжывання да цывілізацыі. Эпоха неаліту ў Кітаі пачалася прыблізна за сем тысяч г. да н. э. Вынікам неалітычнай рэвалюцыі быў магутны дэмаграфічны ўзрыў, які прывёў да хуткага распаўсюджвання неалітычных земляробаў па айкумене. З’явіліся лішкі прадуктаў, якія дазвалялі мець запасы, каб утрымліваць частку грамадства, не звязаную з вытворчасцю ежы.

Вытокі кітайскай цывілізацыі звязваюць з мясцінамі, дзе рэчка Вэй упадае ў Хуанхэ. У адрозненне ад суседзяў, якія пасяліліся паўднёвей і навучыліся рабіць гліняны посуд, хаця жылі ў пачорах, тыя, хто пасяліўся ў даліне Хуанхэ, будавалі жылло, апрацоўвалі зерне (сеялі рыс, проса), прыручалі дзікіх жывёл: курыцу, гуся, качку, свінню, сабаку.

Кітайскі неаліт адрозніваўся надзвычайнай разнастайнасцю культур, кожная з якіх мела свае ўнікальныя рысы. Паралельна адна другой побач існавалі высокаразвітыя культуры са сваімі самабытнымі рытуальна-міфалагічнымі і мастацкімі традыцыямі Яншаа, Лянчжу, Луншань і інш.

Культура распісной керамікі Яншаа (каля 5000–3000 гг. да н. э.) узнікла ў эпоху неаліту, у паўночна-заходніх абласцях Кітая ў сярэднім цячэнні ракі Хуанхэ (правінцыя Хэнань). Была адкрыта ў першай палове XX ст. Ачагі гэтай культуры знойдзены па ўсяму цэнтральнаму Кітаю, таму вучоныя мяркуюць, што Яншаа папярэднічала старажытнакітайскай цывілізацыі і ў многім заклала яе асновы. Да яе адносіцца больш за тысячу стаянак.

У 1954–1957 гг. кітайскім археолагам удалося атрымаць дадзеныя пра паселішча земляробаў у мястэчку Баньпо каля Сіаня (правінцыя Шэньсі). Стаянка адносіцца да ранняга Яншаа (4800–3600 гг. да н. э.).

Неалітычная культура Лянчжу (5300–4000 г. да н. э.) існавала ў дэлье ракі Янцзы. Яна была больш сацыяльна развітай і складанай, чым ў яе паўночных сучаснікаў. Сфера яе ўплыву распаўсюджвалася на поўнач да Шаньсі і на поўдзень да Гуандуна. Менавіта гэту культуру лічаць дзяржаўным утварэннем. Яна уяўляла сабой высокаразвітую цывілізацыю з выразнай сацыяльнай стратыфікацыяй і складанай сістэмай рэлігійных вераванняў, якія найбольш ярка праявіліся ў ювельным рамястве. Пасленне Лянчжу было раскапана Шы Сінэнам у 1936 г. У 2019 г. археалагічныя руіны

горада Лянчжу былі ўключаны ў спіс аб'ектаў сусветнай спадчыны ЮНЭСКА.

Бронзавы век у Кітаі археолагамі зафіксаваны з сярэдзіны II тыс. да н. э., калі адбываецца разлажэнне першабытнаабшчыннага ладу і пераход да рабаўладальніцкага грамадства. На думку многіх даследчыкаў, кардынальныя новаўвядзенні ў сферы матэрыяльнай культуры былі звязаны з інфільтрацыямі звонку. Гэта не былі масавыя міграцыі, аднак іх уздзеянне было дамінуючым у працэсе трансфармацыі культуры Яншаа ў чорна-шэрую кераміку Луншань (III–II тыс. да н. э.), якая ўзнікла ў басейне ракі Хуанхэ. Названа Луншань па месце яе першаснай знаходкі ў Луншаньчжэне правінцыі Шаньдун.

Матэрыяльная культура. Вынаходніцтвы кітайцаў у сферы сельскай гаспадаркі часоў архаікі з'яўляюцца вялікім унёскам у развіццё сусветнай цывілізацыі. Ранняя сельская гаспадарка рэгіёнаў басен рэк Хуанхэ і Янцзы сфарміравала матэрыяльную базу для зараджэння кітайскай цывілізацыі. Першы гістарычны пік развіцця тэхналогій першабытнага земляробства прыпісваюць рэгіёну ніжняга цячэння ракі Янцзы. У 7000–8000 г. да н. э. у Кітаі пачынаецца вырошчванне паліўнага рысу і проса. Культура вырошчвання проса фарміруецца ў басейне Хуанхэ, а вырошчвання рысу складваецца ў басейне ракі Янцзы. Археолагі пацвярджаюць, што на поўдні адбыўся пераход ад збіральніцтва дзікарослага рыса да яго культывацыі, які забяспечыў прарыў у сельскай гаспадарцы. Пацверджаннем служаць знакі цягунэнь на костках жывёл, панцырах чарапах: «хлеб на карані», «проса», «пшаніца» і інш. Гэта сведчыць пра разнастайнасць відаў культур, якія вырошчвалі ў рэгіёне Джун'юань.

Вынаходніцтвы і ўдасканалванне сельскай гаспадаркі з'яўляліся ўмовай ўзнікнення і прагрэсу кітайскай цывілізацыі. Праз земляробства бярэ пачатак аседлае жыццё, паступова развіваюцца жывёлагадоўля і рамёствы. Узнікшая ў даліне ракі Хуанхэ культура Яншаа была аседлай. Земляробства і жывёлагадоўля ў грамадска-эканамічным укладзе прадстаўнікоў дадзенай культуры мелі першапачатковае значэнне. Другасная роля надавалася рыбалоўству, паляванню і збіральніцтву. Палявалі на аленей, кабаргу, тапіраў, бамбукавых крыс з дапамогай сетак з каменнымі грузіламі, выкарыстоўвалі касцяныя кручкі.

Займаліся вырошчваннем сельскагаспадарчых культур. У басейне Хуанхэ культывавалі рыс. Тут пачынае развівацца і садоўніцтва. Таксама разводзілі свіней, розныя пароды сабак (некаторыя пароды разводзілі на мяса).

Развіваліся рамёствы, што сведчыць пра падзел працы: выраб зброі, ганчарства, ткацтва. Каля жытла меліся майстэрні для вырабу прылад

размаляванай керамікі. Знойдзены прылады працы з каменю: сякеры, нажы, малаткі, зернецёркі, сярпы. Шылы, іголки, кручкі, наканечнікі, пілы, нажы рабілі з косці. Галоўнай зброяй быў лук са стрэламі. З каменю, косці і ракавін выраблялі розныя ўпрыгожванні. Каменныя і касцяныя вырабы паліраваліся, часта мелі прасверленыя адтуліны.

Асноўным відам сельскагаспадарчай вытворчасці носьбітаў культуры Лянчжу з'яўляецца вырошчванне каротказярністага і скараспелага рысу. Археалагамі адшукана таксама насенне арахісу, кунжуту, конскага бобу, дыні.

Культура Лянчжу валодала развітой сельскай гаспадаркай, уключаючы ірыгацыю, рысавыя палі і аквакультуру, бо знаходзілася ў забалочанай мясцовасці. Шматлікія вырабы з нефрыту Лянчжу сведчаць аб высокім узроўні рамёстваў.

Узровень грамадска-эканамічнага развіцця Луншань сярэдняга цячэння Хуанхэ быў яшчэ больш прагрэсіўным у параўнанні з Яншао. З'яўляюцца прыкметы ўмацаваных паселішчаў і ваеннай арганізацыі, што сведчыць пра ўзрастанне канкурэнцыі за рэсурсы. Жыхары займаліся земляробствам і жывёлагадоўлей. Для культуры Луншань былі характэрны блізкаўсходнія віды злакаў (пшаніца, ячмень). Развіваліся рамёслы: кераміка, ткацтва, апрацоўка каменю і метала (медзі). Каменныя прылады працы адшліфаваныя вельмі старанна, адбітыя прылады ўжо рэдка ўжываліся. Знойдзеная драўляная саха, касцяная матыга, каменныя сякеры і трохкутны плуг сведчаць аб відавочным удасканалеванні прылад працы і павелічэнні прадукцыйнасці сельскай гаспадаркі. Сярод прылад для жніва былі распаўсюджаны прамавугольны каменны нож з адтулінай, нож у форме паўмесяца з адтулінай, каменны серп, серп з двухстворкавай ракавінкі і інш.

Задачай пазнання рэчаіснасці ў архайчны перыяд было практычнае прымяненне ведаў для вырашэння надзённых праблем сацыяльна-бытавога жыцця.

Міфалогія. Міфалогія Кітая надзвычай багатая, праўда, рэдактура Канфуцыя і яго паслядоўнікаў у значнай ступені яе спраціла. Вывучаючы раннюю гісторыю шматлікіх народаў, можна заўважыць, што часта міфы, паданні і рэчаіснасць змешваюцца адно з адным. У міфах адлюстраваны ўяўленні продкаў аб прыродзе і грамадскай будове. Старажытныя кітайскія міфы ў асноўным выглядзе сабраны ў такіх кнігах, як «Шаньхай цзін» («Кніга гор і мораў»), «Чжуан-цзы», «Хуайнань-цзы», якія з'яўляюцца вынікам вуснай традыцыі, запісання і ўпарадкавання. Некаторыя з іх – аўтарскія.

Адметнасцю кітайскай міфалогіі сталі ўяўленні пра цудоўную райскую краіну на далёкім востраве, дзе жылі богападобныя людзі, здольныя хадзіць

па вадзе, лётаць у нябёсах, праходзіць праз агонь. Аднойчы дзяўчына, якая жыла ў гэтай краіне (можна лічыць яе Вялікай Маці), нарадзіла ад дракона (бога грывотніка або вясёлкі) сына Фусі – чалавека-дракона. Ён разам са сваёй сястрой-жонкай Нюйвай і лічыцца першапродкам кітайскага народа.

Сярод іншых цудаў, характэрных для райскай краіны, звяртае на сябе ўвагу чароўная лесвіца, якая ідзе ў неба. Па ёй часта паднімаўся і апускаўся на зямлю Фусі. Ён – Вялікі Шаман і першапродак – культурны герой: ён падарыў людзям агонь і стварыў універсальную сістэму, якая складалася з васьмі трыграм. Расце ў кітайскім Выраі і Сусветнае Дрэва – якраз пасярод цудоўнага сада, дзе знаходзіцца Цэнтр Сусвету. На дрэве дзевяць галінак, якія адпавядаюць 9-ці нябёсам і 9-ці душам чалавека.

У залежнасці ад зместу старажытнакітайскія міфы можна раздзяліць на дзве вялікія групы: касмаганічныя і гераічныя. Самымі вядомымі касмаганічнымі міфамі з’яўляюцца: «Як Паньгу раздзяліў неба і зямлю», «Як Ньйва стварыла людзей». У іх адлюстроўваюцца ўяўленні першабытных людзей аб сусвеце і паходжанні чалавека. У міфе пра Паньгу апавядаецца, што даўным-даўно сусвет знаходзіўся ў змроку і хаосе. Пасля таго, як Паньгу рассёк хаос гіганцкай сякерай, з’яўляюцца неба, зямля і ўвесь свет. Пасля смерці Паньгу яго цела становіцца гарамі і палямі, кроў ператвараецца ў рэкі, вочы – у сонца і месяц, валасы – у бязлікае мноства зорак.

Міфалогія Кітая наскрозь касмаганічная. У ёй, напрыклад, захаваліся водгукі касмічных катастрофаў. Так, у старажытным пісьмовым помніку «Хуайнань цзы» сцвярджаецца, што «неба нахілілася на паўночны захад» і «парушыліся падпоркі зямлі». Відаць, гаворка ідзе пра арбітальны ці восевы паварот: змяніўся нахіл восі да плоскасці экліптыкі. Гэта яўна парушыла рух Сонца, месяца і зорак, што і зафіксавала міфалогія. Старажытныя паданні сведчаць не пра адну, а пра дзве катастрофы, адна з якіх была, спраўды, глабальная, калі Зямля як бы кульнулася, а другая звязана з сусветным патапам.

Сам чалавек злеплены з гліны жонкай Фусі Нюйвай, таксама змеепадобнай. У міфе «Як Ньйва стварыла людзей» багіня спачатку іх ляпіла з гліны. Потым, каб аблегчыць дадзены працэс, яна абмакнула вярхоўку ў вадкую гліну і ўзмахнула ёй – каплі гліны ператварыліся ў жывых людзей.

Да гераічных міфаў можна аднесці «Як паляўнічы І збіў стралой дзевяць сонцаў», «Як Куа-фу гнаўся за сонцам», «Як Цзінвэй вырашыла засыпаць мора». Паляўнічы І збіў сваімі стрэламі дзевяць сонцаў, якія з’явіліся на небе адначасова, а не па чарзе, і выклікалі страшную засуху, якая знішчала людзей, жывёл, пасевы. Велікан Куа-фу вырашыў дагнаць сонца. Ад смагі ён выпіў дасуха рэкі Хуанхэ і Вэйхэ, але не змог напіцца. Тады велікан адправіўся на поўнач, каб выпіць воды з вялікага возера. У дарозе ён

памёр ад смагі. Пасля смерці яго посах ператварыўся ў персікавы сад. Дачка міфічнага імператара Янь-дзі купалася ва Ўсходнім моры і ўтапілася. Пасля смерці яна ператварылася ў птушачку па імені Цзінвэй. Азлобленая з-за ранняй пагібелі, птушачка дзень за днём пачала насіць галінкі і каменьчыкі, каб заваліць Усходняе мора. У падобных міфах адлюстроўваецца барацьба старажытных людзей з сіламі прыроды, у іх ўвасобіўся ўласцівы чалавецтву дух адвагі і настойлівасці ў пераадоленні цяжкасцей.

У міфалогіі выражаны і рацыянальны дух кітайцаў. Міфічным персанажам, такім як Паньгу, Нюйва, Ку-фу, Хоў І ўласцівы гераізм рэальных людзей. У іх незвычайнай сіле і творчым духу ўвасобілася пашана старажытных кітайцаў перад уласнымі сіламі, адлюстраваліся жыццёвыя рэаліі і мары кітайскага народа, які ў першабытную эпоху ў пастаяннай барацьбе з нягодамі будаваў вакол сябе прытулак. Персанажы кітайскіх міфаў не падобныя на старажытнагрэчаскія, якія з нябёсаў глядзелі на свет людзей і кіравалі іх лёсамі. У кітайскіх міфах персанажы жывуць як героі гэтага свету і здзяйсняюць грандыёзныя подзвігі на карысць чалавецтва.

Э. Тайлар у «Першабытнай культуры» адзначаў, што часам фантастычнае паданне змяшчае ў сабе аснову для гістарычнага факта. Гэта ж пацвярджае і аналіз найбольш старажытных кітайскіх міфаў.

Вытокі кітайскай цывілізацыі і гісторыі звязваюць з міфамі пра трох уладароў і пяці імператарах. Легенда аб Трох уладарах і Пяці імператарах фарміравалася на працягу доўгага часу. Сістэматызаваны і кананізаваны яны былі ў перыяд Хань. Продкі кітайцаў лічылі, што асновы дзяржаўнасці, культуры і маралі заклалі тры мудрыя і добрачынныя ўладары *Фусі, Нюйва, Шэньнун*, існаванне якіх не пацверджана археолагамі, але паданне аб іх адыгрывае важную ролю ў фарміраванні нацыянальнай самасвядомасці і ўяўленнях кітайцаў аб мінулым. Уладары валодалі звышнатуральнымі здольнасцямі і мудрасцю, стваралі свет, вучылі людзей рамёслам, земляробству, медыцыне, пісьменнасці і ўстанавілі сацыяльныя нормы. Хутчэй яны былі культурнымі героямі, чым палітычнымі лідэрамі ў сучасным разуменні.

Надзвычай рана распаўсюдзіліся міфы аб пяці імператарах. У каноне «*Шыцзі*» («Гістарычныя запіскі») падаецца міфалагічнае жыццяпісанне такіх імператараў, як *Хуан-дзі* (Сюаньюань), *Джуаньсюй* (Гааян), *Дзіку* (Гаасінь), *Яа* (Фансюнь), *Шунь* (Чунхуа).

Хуан-дзі (Жоўты імператар) можна назваць сімвалам фарміравання кітайскай цывілізацыі і родапачынальнікам нацыянальнай этнічнай супольнасці, які правіў, згодна легендам, з 2697 па 2597 г. да н. э.

Імператар увёў пасады і забяспечваў кантроль; пры дапамозе астранамічных разлікаў прадказваў надвор'е, сеяў збожжа, прыручаў жывёл і

птушак. Кіраўніцтва імператара Хуан-дзі зводзілася да прынцыпу «супакоіць народ, наведання паўсюль». Выкарыстоўваючы практыку наладжвання сувязяў у якасці асноўнага інструменту кіравання, Хуан-дзі забяспечыў так званы «лад паміж дзесяццю тысячамі народаў».

Філосафы дацзінскай і цынскай эпох, апісваючы гістарычна-культурны перыяд Янцзы, малююць карціну ідэальнага грамадскага ладу, які развіваўся раўнамерна, людзі жылі ў гармоніі з прыродай, а ва ўнутраных структурах грамадства адносіны былі надзвычай прыезныя. Тагачасныя ўмовы характарызаваліся мірам і спакоем, а таксама незвычайна высокім узроўнем развіцця сельскагаспадарчай вытворчасці.

Лічыцца, што восем кітайскіх трыграм (*ба гуа*) вынайшаў Фусі – персанаж старажытных легенд, які жыў у неаліце. Восем трыграм – знакі, якія маюць сімвалічнае значэнне ў Старажытным Кітаі. Яны складаліся з непарыўнай лініі, якая сімвалізавала мужчынскі пачатак (*ян*) і перарывістай лініі, якая сімвалізавала жаночы пачатак (*інь*). Групу з трох такіх ліній называліся трыграмамі, усяго іх восем. Кожная трыграма мела сімвалічнае абазначэнне. Так, трыграма «*Цян*» абазначала Неба, трыграма «*Кун*» – землю. Восем трыграм можна аб’яднаць розным чынам, у выніку чаго атрымлівалася 64 гексаграмы, кожная з якіх сімвалізуе якую-небудзь прыродную з’яву або аспект чалавечых адносін. Крыніцы старажытнакітайскай думкі ба гуа таксама ўзыходзяць да эпохі неаліту.

Міфы пра імператараў дэманструюць перыяд зараджэння і ранняга развіцця кітайскай цывілізацыі. Найбольш распаўсюджаны міфы пра Хуан-дзі і Янцзы, якіх лічаць прадстаўнікамі двух розных рэгіёнаў. Першы прадстаўляе традыцыю басейна Хуанхэ, а другі – паўднёвых раёнаў Янцзы. Гэта значыць, што кітайская цывілізацыя ранняга перыяду была распаўсюджана на даволі вялікай тэрыторыі. Гэту культуру многія вучоныя-археологі называюць «культурай Луншань» на аснове наяўнасці агульных рысаў шматлікіх культур на даволі вялікай тэрыторыі з поўначы на поўдзень. Дадзеная культурная прастора стала фундаментам для фарміравання адзінай дзяржавы ў наступныя перыяды Ся, Шан і Чжоў.

Паданні аб Хуан-дзі і Янцзы, аб дваццаці пяці сынах Хуан-дзі і атрымання апошнімі дванаццаці радавых прозвішчаў звязаны з наяўнасцю гэтай агульнай культурнай прасторы.

Рэлігія. Ужо ў неаліце зараджаюцца рэлігійныя вераванні, звязаныя з культам продкаў, татэма, шанаваннем сіл прыроды і замагільнага жыцця. Аб гэтым сведчаць пахавальныя абрады і знаходкі рытуальных прадметаў. Ужо шаньдзіндунскі чалавек (прадстаўнік культуры позняга палеаліту) пасыпаў чырвоным парашком дробленага гематыту месцы пахаванняў. Чырвоны колер сімвалізуе кроў і жыццё, верагодна, гэта быў адзін з пахавальных

звычайу таго часу. З узнікненнем земляробства і жывёлагадоўлі для пахавання пачынаюць выкарыстоўваць каменныя труны, керамічныя сасуды, з'яўляюцца першыя прадметы, якія клалі нябожчыку, узнікаюць родавыя могілкі. На могілках Яншао, якія размяшчаліся за паселішчам, у грунтовых ямах хавалі толькі дарослых членаў абшчыны. Дзяцей – каля жывілы ў вялікіх гліняных сасудах, з адтулінай ў вечках, каб душа дзіцяці магла вяртацца ў родны дом.

У культуры Лянчжу пачынаюць узводзіцца алтары. У пахавальных збудаваннях выразна бачна размежаванне сацыяльных слаёў: нефрытавыя, шоўкавыя, слановыя, лакавыя артэфакты ў значы, а ў пахаваннях бедных людзей – кераміка. Такі класавы падзел сведчыць пра ранні этап фарміравання дзяржавы. Лічаць, што рытуальныя ахвярапрынашэнні рабоў былі часткай традыцыі Лянчжу.

У старажытных кітайскіх трактатах вытокі культуры звязваюцца з рыбай, драконам, чарапахай, феніксам і г. д. Напрыклад, у спаборніцтвах на лодках дракона, якія праводзяцца і сёння, бачны ўплыў першабытнага татэма-продка. У некаторых рэгіёнах Кітая існуе звычай пры пераездзе на новае месца несці перад сабой агонь, бо ў першабытныя часы людзі, засяляючы новую пачору, спачатку ўваходзілі ў яе з факеламі, каб прагнаць дзікіх звяроў. Лічыцца, што выявы жаб і рыб на распісной кераміцы эпохі неаліту выступаюць сімваламі дзетанараджэння. Выраблялі з гліны фігуркі цяжарных жанчын – культ плоднасці і сімвал жанчыны. Зараджаецца спецыфічнае гаданне на касцях, скапуліманцыя, як адна з асноўных крыніц кітайскай духоўнай культуры. Атрымалі ў Архаічны перыяд распаўсюджванне сасуды з трыма ножкамі ў выглядзе вымені, якія звязваюць неаліт Кітая з наступнай гісторыяй яго матэрыяльнай культуры аж да перыяду Хань, т. е. да канца I тыс. да н. э.

Усе гэтыя факты падцвярджаюць факт зараджэння першабытных эстэтычных і рэлігійных канцэпцый у архаічны перыяд. Сімоліка вераванняў сведчаць аб паступовым зліцці культур розных плямён у агульнакітайскім культурным фармаце.

Архітэктура. Археалагічныя знаходкі сведчаць пра вельмі высокі ўзровень першабытнай культуры Кітая. Паселішчы Яншао былі адносна вялікімі і арганізаванымі, што сведчыць пра зараджэнне сацыяльнай іерархіі. Жылі ў хацінах, заглыбленых ў зямлю. Будаўнічыя прыёмы, якія яны выкарыстоўвалі, для таго часу былі дастаткова складанымі і сталі традыцыйнымі для старажытнага і нават сярэднявечнага Кітая. Так, яншаосцы ўзводзілі невысокія глінабітныя сцены, выкарыстоўвалі прасцейшыя стоўпападобныя апоры для перакрыццяў, крылі стрэхі саломай або чаротам. Зямлянкі адрозніваліся некаторай разнастайнасцю форм і

планіроўкі. Па плане жылло было круглае, квадратнае, прамавугольнае, маглі складацца з некалькі памяшканняў, розных па прызначэнню. Унутры кожнага жылла абавязкова майстравалі яму для вогнішча, яна магла знаходзіцца з паўночнага, паўднёвага боку або ў цэнтры дома. Верагодна, што гэтыя плямёны ўзводзілі і культавыя свяцілішчы, якія размяшчаліся ў сярэдняй частцы паселішча, а за яго межамі знаходзіўся могільнік. Пры гэтым могілкі, як і печы ганчароў, знаходзіліся па-за межамі паселішча.

Паселішча Баньпо каля Сіаня было акружана ровам і разбіта на канцэнтрычныя зоны. Жыллом служылі квадратныя або круглыя зямлянкі з невялікім вогнішчам. Былі загоны для хатніх жывёл, амбары для захавання ежы. Пазней дадзенае месца стала музеем.

У Дахэцуне (правінцыя Хэнань) вучоныя знайшлі першыя паселішчы, пабудаваныя на паверхні зямлі, рэшткі дамоў прамавугольнай формы. Даследчыкі адносяць іх да позняй Яншаа (прыблізна 3000 да н.э.). Планіроўка ранніх забудов адлюстроўвае старажытныя ўяўленні кітайцаў пра свет.

Дамы ў Лянчжу будаваліся на сваях, на ўзвышшах, хаця сустракаюцца і паўзямельныя дамы з саламянымі стрэхамі. Уяўлялі сабой мазанкі з наземнай печчу з ляжанкай з паралельнымі радамі дымаходных труб.

Дэкаратыўна-ўжытковое мастацтва. Вытокі кітайскага жывапісу можна знайсці ў распісной кераміцы і наскальных фрэсках неаліту. Культура Яншаа вядома выдатнымі ўзорамі распісной керамікі, якія дэманструюць высокую якасць вырабу, абпальвання і роспісу. Вялікія гліняныя сасуды, вылепленыя на першых этапах ад рукі з грубай гліны, а затым зробленыя з добра прамытай масы на ганчарным крузе, – гэта асноўны від мастацкай і матэрыяльна-побыватавай культуры таго часу. Сярод вырабаў ёсць гаспадарчыя, рытуальныя, сустракаюцца нават сасуды-ўрны для захавання праху нябожчыка. Пры раскопках стаянак эпохі Яншаа каля некаторых дамоў былі знойдзены магілы дзяцей, пахаваных у гліняным посудзе. У вострадонных сасудах захоўвалі зерне.

Кераміка Яншаа разнастайная па форме: гэта высокія кубкі з устойлівым дном, пузатыя збаны і крынкі, вялікія блюда і міскі правільнай круглай формы. Важнай асаблівасцю гліняных сасудаў былі ідэальныя прапорцыі, выразны сілуэт і, вядома, дзіўнае пачуццё формы, якой валодалі старажытныя майстры.

Правільнасць прапорцый і формы ўзмацняе мудрагелісты арнамент сасудаў. Самай важнай навуковай праблемай з’яўляецца парадак яго размяшчэння на кераміцы, структура, стыль, а галоўнае культурны сэнс.

Арнамент першабытнай культуры можна падзяліць на геаметрычны, раслінны, абстрактны і фігуратыўны, які нагадвае выявы людзей або жывёл.

Усе яны мелі магічны сэнс і адлюстроўвалі ўяўленні старажытных людзей пра акаляючы свет, які яны абагаўлялі. Сустракаюцца на гладкіх паверхнях выявы сонца, месяца, зорак, траў, кветак і птушак.

Больш складаны геаметрычны арнамент, прадстаўлены зігзагамі, спіралямі, хвалямі, мог абазначаць прыродныя стыхіі, час, законы прыроды, пра якія чалавек ведаў і абагульнены вобраз якіх імкнуўся перадаць з дапамогай мастацкіх формаў. Мабыць, выяўляючы разнастайнасць свету праз арнамент, людзі імкнуліся ўздзейнічаць на прыроду, чакаючы дождж або багаты ўраджай.

Выклікаюць цікавасць зааморфныя і антрапаморфныя знакі на сасудах. Яны не складваюцца ў арнамент, а наносяцца адзінкава. У антрапаморфных малюнках або рэльефных налепах на сасудах часта распазнаецца воблік жанчыны з ярка выражанымі палавымі прыкметамі. Вобраз жанчыны, якая нараджала, жанчыны-маці, якая працягвала род, вельмі распаўсюджаны ў першабытных народаў усяго свету, у тым ліку і ў Кітаі. У старажытнакітайскай міфалогіі, якая ўзнікне пазней, менавіта жаночыя боствы будуць надзелены роллю першапродкаў і берагінь бессмяроцця.

Часта сустракаюцца выявы жывёл. На сасудах культуры Яншао знаходзяць выявы птушак, чарапах, змей. Напрыклад, птушка і змяя суадносяцца з зямлёй, а чарапах і рыба – з вадой. Самы своеасаблівы матыў, значэнне якога складана разгадаць, выяўляў маскі і рыб, жаб. Лічыцца, што выявы жаб і рыб на распісной кераміцы эпохі неаліту дэманструюць, што людзі пакланяліся іх дзіўнай здольнасці да размнажэння, а выявы танцуючых людзей, магчыма, прадстаўляюць частку нейкага рэлігійнага абраду. Пазней гэтыя сюжэты будуць распаўсюджаны і развіты ў паўночна-заходнім Кітаі.

Сасуды III– пач. II тыс. да н. э. у выглядзе чорных, радзей чырвоных і шэрых без роспісу кубкаў, трыножнікаў і кацялкоў адносяцца да неалітычнай культуры «чорна-шэрай керамікі» Луншань.

На кераміцы культуры Луншань бачны тонка гравіраваныя ўзоры, паўтараючыся знакі-сімвалы – непасрэдныя папярэднікі кітайскай пісьменнасці – коп'і, кручкі, крыжападобныя фігуры і г. д. Формы гэтых сасудаў – трохногія лі, гаршкі гуань або збаны з высокім горлам ху – захавалі сваё існаванне на працягу многіх наступных стагоддзяў. Выраблялі чорную тонкасценную кераміку на ганчарным крузе, якая адрозніваецца ад яншаоскай адсутнасцю роспісаў. Культура Луншань вядома нефрытавымі вырабамі, уключаючы рытуальныя сякеры і цыліндры цун.

В перыяд культуры Лянчжу (5300–4000 г. да н. э.) асноўнай тэхнікай вырабу ўпрыгожванняў была разьба па нефрыце. Яна паступова развівалася ад простага паліроўкі і перфарацыі каменнага веку да тэхнікі вырабу рытуальнага начыння. Культурная адметнасць нефрытавых вырабаў эпохі

Лянчжу адлюстоўваецца ў іх ахвярай прыродзе. Яны выкарыстоўваліся галоўным чынам для ахвярапрынашэнняў або выступалі ў якасці сімвала ўлады. У тыя часы развіццё тэхнік разьбы па нефрыту, з аднаго боку, было звязана з акаляючым асяроддзем, а з другога боку, з верай людзей у магічную сілу нефрыту, таму яго выкарыстоўвалі для пакланення багам. Гэта сведчыць, што ювелірныя тэхналогіі звязвалі людзей і багоў.

Для нефрытавай культуры Лянчжу ўласціва гравіроўка рытуальных вырабаў у выглядзе таоці матыву (зааморфная маска злой міфалагічнай істоты, якая выяўлялася з парай прыпаднятых вачэй і без ніжняй сківіцы). Найбольш характэрныя артэфакты – конг (цыліндры), бі (дыскі), сякеры Юэ (цырыманяльныя сякеры), нефрытавыя падвескі з гравіроўкай у выглядзе выяў маленькіх птушак, чарапах і рыб. Многія вырабы з нефрыту мелі малочна-белы колер.

Тэма 6. Культура Старажытнага Кітая: перыяд ранніх дзяржаў

Перыядызацыя. Культура – жывы, дынамічны працэс, які адлюстроўвае сацыяльныя, эканамічныя і палітычныя змены. Культура Старажытнага Кітая – гэта перыяд яе фармалізацыі, калі закладваліся асновы адной з самых вялікіх цывілізацый свету: фарміравалася культура першых дзяржаў, першых дынастый. З 2070 да 771 г. да н. э. ў Кітаі паслядоўна правілі дынастыі *Ся, Шан і Чжоў*.

Дынастыя *Ся* (каля 2070–1600 да н. э.) з’яўляецца першай дынастыяй у гісторыі Кітая, якая азнаменавала пераход ад міфа да гісторыі, стала першай згаданай у старажытных пісьмовых крыніцах. Яна займае асаблівае месца, бо яе існаванне да гэтага часу выклікае спрэчкі сярод гісторыкаў і археолагаў. Апісанні падзей, звязаных з дынастыяй *Ся*, частаносяць міфалагічны характар, што ўскладняе аддзяленне гістарычных фактаў ад вымыслу. Цэнтрам дзяржавы *Ся* быў захад правінцыі Хэнань і паўдзень Шаньсі.

Дынастыя *Ся* налічвае 17 правіцеляў і 14 іх пакаленняў ад Юя Вялікага, заснавальніка дынастыі *Ся*. Пісьмовыя згадкі пра дынастыю ўтрымліваюцца ў старажытных міфах і легендах. У «Шуцзін» («Кніга гісторыі») змяшчаюцца згадкі пра У «Шуцзін» апісваецца барацьба Юя з вялікім патопам і яго заслугі перад народамі. У тэксце «*Шыцзі*» («Гістарычныя запіскі») Сыма Цяня, вядомага кітайскага гісторыка, які жыў у эпоху дынастыі Хань (II ст. да н. э.), цэлая глава прысвечана дынастыі *Ся*, апісваецца генеалогія кіраўнікоў, іх дзеянні і падзеі, якія адбываліся ў гэты перыяд. «Бамбукавыя аналы» таксама змяшчаюць звесткі пра дынастыю *Ся*.

Юй Вялікі – галоўны герой легенд, звязаных з дынастыяй *Ся*. Гэта культурны герой, які перамог вялікі патопа, навучыў людзей будаваць каналы і дамбы, і тым самым выратаваў народ ад гібелі. Ён сімвалізуе мудрасць,

рашучасць і самаадданасць. Легенды пра Юя Вялікага і яго барацьбу з патопам натхнялі кітайцаў на працягу стагоддзяў. Гэтыя легенды сімвалізуюць стойкасць, працавітасць і здольнасць да пераадолення цяжкасцей.

У апошні час знаходкі, звязаныя з эрлітоўскай культурай сталі разглядацца як матрэрыяльнае пацверджанне існавання дзяржавы Ся. Культура Эрлітоў адкрыта ў 1959 г. ў правінцыі Хэнань (датуецца прыблізна 1900–1500 гг. да н. э.). Паселішча Эрлітоў ўяўляла сабой вялікі горад або сталіцу з палацамі, храмамі і жылымі кварталамі. Сувязь Эрлітоў з дынастыяй Ся застаецца пытаннем дыскусійным. Аргументы «за»: храналогія Эрлітоў супадае з часовымі межамі, якія традыцыйна прыпісваюцца дынастыі Ся; вялікі памер паселішча і наяўнасць палацавых пабудов сведчаць аб існаванні дзяржаўнай арганізацыі; бронзавыя вырабы сведчаць аб развітай тэхналогіі і сацыяльнай іерархіі. Аргументы «супраць»: адсутнічаюць надпісы, якія пацвярджаюць сувязь Эрлітоў з дынастыяй Ся. Не ўсе археолагі згодны з тым, што Эрлітоў прадстаўляе сабой адзіную культуру, і што яна ахоплівае ўсю тэрыторыю, якую традыцыйна прыпісваюць дынастыі Ся.

Незалежна ад таго, ці была дынастыя Ся гістарычнай рэальнасцю ці міфам, яна адыграла важную ролю ў фарміраванні кітайскага гістарычнага наратыву. Ся стала першым звяном у ланцугу дынастый, якія кіравалі Кітаем на працягу тысячагоддзяў.

З V тыс. да н. э. на тэрыторыі Кітая з'явіліся першыя пасяленні. У II тыс. да н. э. ўзнікаюць першыя гарады-дзяржавы. Важнейшае месца сярод іх займае «Вялікі горад Шан», якому ўдалося аб'яднаць значныя тэрыторыі. Дынастыя Шан у XVII ст. да н. э. атрымала назву Ін. Дынастыя Шан, або Шан-Ін налічвае 31 вана (князя) і 17 іх пакаленняў. Яе цэнтрамі былі паўночны ўсход сучаснай правінцыі Хэнань, паўднёвы захад правінцыі Шаньдун і поўдзень правінцыі Хубэй. Сталіцу пяць разоў пераносілі, пакуль не спыніліся ў Ін (сучасны горад Аньян правінцыі Хэнань).

У кітайскай гістарыяграфіі інская эпоха падзяляецца на два перыяды:

- Ранняя Ін (або *Шан*, XVI–XIV ст. да н. э.);
- Позняя Ін (або ўласна *Ін*), мяжой паміж імі стала канкрэтная гісторычная падзея – перанос сталіцы інскай дзяржавы царом (ванам) Паньгэнам прыблізна ў 1324 г. да н. э. ў ваколіцы г. Аньяна.

Тэрыторыя дзяржавы Ін даходзіла на поўначы да раёна Пекіна і Вялікай кітайскай сцяны, на захадзе – да горада Сіань, на ўсходзе шла па ўзбярэжжы Жоўтага мора і на поўдні дасягнула тэрыторыі сучаснай правінцыі Хунань. Раннеінскі перыяд найбольш добра прадстаўлены археалагічнымі знаходкамі ў гарадзішчы Чжэнчжоў (правінцыя Хэнань),

ваколіцах горада Аньяна. Тут знойдзены рэшткі палацавых і храмавых пабудов, багатыя царскія грабніцы.

У канцы II тыс. да н.э. ў далінах урадлівых рэк ужо сфармаваўся цэлы шэраг самастойных дзяржаў, якія змагаліся паміж сабой за панаванне. Наймагутнейшае з іх Чжоў заваявала шанскае царства на мяжы II–I тыс. да н. э.

Чжоўская эпоха (XI–III стст. да н.э.) традыцыйна падзяляецца ў навуковай літаратуры на два перыяды:

- Ранняя (*Заходняя*) (XI ст.–771 г. да н. э.);
- Позняя (*Усходняя*) (770–221 г. да н. э.) або *Чуньцю* (Вёсны і Восені, 770–476 гг. да н. э.) і *Чжаньго* (Ваюючых царстваў, 475–221 гг. да н. э.).

Дынастыя Чжоў з’яўляецца дынастыяй, якая правіла даўжэй за ўсе астатнія дынастыі свету: 800 гадоў, але толькі 300 з іх чжоўскія цары валодалі рэальнай уладай. Дынастыя Заходняя Чжоў налічвае 12 ванаў і 11 іх пакаленняў. Першыя кіраўнікі дзяржавы Ранняя або Заходняя Чжоў У-ван, Чжоу-гун, Чэн-ван, яго сын Кан-ван і ўнук Чжао-ван правілі з 1025 па 948 г. да н. э. Цывілізацыя Заходняя Чжоў уяўляла сабой сукупнасць асобных дзяржаў. Верагодна, што чжоўскія перанялі асноўныя дасягненні інцаў і некаторыя асновы іх дзяржаўнай будовы.

Перыяд Чжоў – складаны этап у гісторыі Кітая, поўны важных падзей, войнаў і заваяванняў, станаўлення дзяржаўнай улады, фарміравання сістэмы кіравання, станаўлення бюракратыі. Чжоў пашырыла свае межы практычна амаль на ўвесь басейн Хуанхэ.

З-за частых ваенных канфліктаў з паўкачавымі плямёнамі жунаў кіраўнік Пін-ван пераносіць сталіцу дзяржавы ў 770 г. да н. э. на ўсход, пазней гэты перыяд і атрымаў назву *Усходняя Чжоў*. Эпоха *Чуньцю* фармальна пачынаецца з пераносу сталіцы дынастыі Чжоў на ўсход (*Усходняя Чжоў*) пасля нападу варвараў. Улада вана (кіраўніка) Чжоў была слабай, і краіна распалася на шматлікія паўнезалежныя царствы, якія пастаянна ваявалі адно з адным і ператварэннем іх у самастойныя дзяржавы, якія толькі фармальна падначалены цэнтральнай уладзе, бо захоўвалася фармальна павяга да вана Чжоў як да сімвала адзінства.

На заключным этапе Позняя Чжоў, які атрымаў назву перыяду Ваюючых царстваў (*Чжаньго*), адбыўся канчатковы распад чжоўскай дзяржаўнасці і ўзнікненне на тэрыторыі Старажытнага Кітая сямі буйных незалежных дзяржаў – *Янь*, *Чжао*, *Цы*, *Чу*, *Вэй*, *Хань*, *Цын* – якія ўсё больш імкнуцца да цэнтралізацыі. Нягледзячы на сітуацыю адміністрацыйна-тэрытарыяльнай раздробленасці краіны, ва ўсіх царствах і асобных рэгіёнах Кітая мелі месца агульныя сацыяльна-эканамічныя і культурныя працэсы, якія насілі бурны наватарскі характар.

Асноўнымі фактарамі трансфармацыі кітайскага грамадства быў паскораны працэс зліцця плямён, якія насялялі цэнтр узнікнення кітайскай цывілізацыі – Цэнтральную раўніну Чжуньюань – з неханьскімі плямёнамі на яе перыферыі, у выніку чаго складаецца супольнасць плямён хуася, якія хутка пашыралі тэрыторыю свайго ўплыву. Хуася – гэта продкі народа хань.

Сучасныя спрэчкі і даследаванні навукоўцаў Кітая накіраваны на ўдакладненне храналогіі дынастый Ся, Шан і Чжоў. У 1996 г. запушчаны маштабны навуковы праект «Хронологія Ся-Шан-Чжоў», у межах якога былі праведзены археалагічныя раскопкі, радыёвугляродны аналіз і іншыя даследаванні.

Выкладзеная перыядызацыя дакладна адлюстроўвае дынаміку гісторыка-палітычных працэсаў, якія мелі месца ў дадзены перыяд.

Матэрыяльная культура. У эпоху дынастый Ся, Шан і Чжоў адбываюцца значныя змены ў эканамічным развіцці старажытнакітайскага грамадства. У эканамічным і грамадскім развіцці рэгіён ракі Янцзы, пачынаючы з эпох Шан і Чжоў і да імперый Цынь і Хань, апярэджаў басейн Хуанхэ.

Шанцы займаліся земляробствам. Вырошчвалі пшаніцу, ячмень, бабы, фасолю, каноплі, чумізу, гародніну, садавіну, рыс.

Развітым было рамясло. Захаваліся рэшткі керамічных, камнерэзных, бронзаліцейных і іншых майстэрняў. Кераміка, ткацтва, вырабы з бронзы і яшмы ўжо у старадаўнія часы знаходзіліся на даволі высокім узроўні. Шанцы ведалі тое, чаго не ведаў ніхто ў свеце – шаўкаводства – унікальнае кітайскае вынаходніцтва. Тым не менш рамесная вытворчасць, якая развівалася незалежна ад іншых галін эканомікі, пераходзіць да сталай формы ў эпохі Шан і Чжоў.

У перыяд Інь распаўсюджваецца бронзаліцейная вытворчасць. У асноўнай сферы гаспадарчай дзейнасці – земляробстве – адбыўся пераход ад матыжнага да роўна-падсечнага земляробства з выкарыстаннем сахі. Тады ж з’явіліся ўсе асноўныя адметнасці зямельнай гаспадаркі Кітая: перавага ўласнага земляробства, неразвіцасць жывёлагадоўлі і адмова ад стварэння садоўных плантацый. У выніку лясы прыбярэжнай паласы сярэдняга цячэння ракі Хуанхэ былі поўнасьцю вынішчаны.

Эпоха Чжоў была часам эканамічнага пад’ёму. Станаўленню кітайскай цывілізацыі ў гэтыя эпохі спрыяла распаўсюджванне жалеза, што станоўча паўплывала на развіццё земляробства. Зарадзілася жалезная металургія, да IV ст. да н.э. былі асвоены тэхналогіі выплаўкі чугуну, а затым і сталі, пачалі шырока выкарыстоўваць жалезныя прылады працы, Ужо ў гэту эпоху кітайцы навучыліся выкарыстоўваць нафту і газ. У скважынах з метанам будавалі даволі тэхнічна складаныя драўляныя камеры, з дапамогай якіх газ

падаваўся ў бамбуковыя газаводы на адлегласць ў адзін дзень шляху ад скважыны. Газ выкарыстоўваўся для асвятлення гарадскіх вуліц з дапамогай газавых факелаў і ацяплення жылля.

Умацоўваецца сялянская гаспадарка. Распаўсюджваецца паліўнае земляробства і выкарыстанне цяглавай жывёлы для арання.

Будуюцца ірыгацыйныя сістэмы. У дзяржаве Цынь пабудавалі *Вялікі канал* для транспарту і арання. Узнікае паліўнае земляробства. Пачынаюць араць з выкарыстаннем цяглавай скаціны і жалезных сох і плугоў (III ст. да н. э.), што павялічвае ўраджайнасць. Наладжваецца прамысловае вырошчванне рысу на поўдні і пшаніцы на поўначы.

Эканамічнае развіццё абумоўлена ўвядзеннем падатку на зямлю, пераходам ад прымусовай працы (*корвэ*) да падаткаў зернем (напрыклад, рэформы Шан Яна). Гэта стала пазней асновай імперскай падатковай сістэмы.

Сацыяльна-эканамічныя рэформы і далейшае развіццё рамёслаў прывялі да эвалюцыі гандлёва-грашовых адносін і росту гарадоў. Грашовая сістэма ў Старажытным Кітаі прайшла шлях ад прымітыўных формаў абмену да складаных гандлёвых адносін. Перыяды Шан-Інь, Чжоў і Чжаньго (Ваюючых царстваў) былі часам інавацый у грашовай сферы. Першымі грашовымі формамі былі ракавіны *каўры*, якія з'явіліся яшчэ ў неаліце, але сталі папулярнымі пры Шан-Інь (1600–1046 да н.э.). Каўры – дробныя малюскі з цёплых паўднёвых мораў даўжынёй 1-2,5 см. Часам імітаваліся з каменю, касці або бронзы. У старажытныя часы выкарыстоўваліся ў многіх народаў свету. Спачатку выкарыстоўваліся як ўпрыгажэнні, потым сталі ўніверсальным эквівалентам пры абмене. У надпісах на касцях аракула ёсць згадкі пра аплаты ракавінамі (напрыклад, за зямлю або жывёл). Пазней у перыяд Шан і Чжоў пачалі адліваць бронзавыя копіі ракавін — гэта лічыцца пераходным этапам да сапраўдных манет.

Спецыяльныя грашовыя знакі (*манеты*) на ўсёй тэрыторыі Кітая пачынаюць выкарыстоўвацца ў VIII–VII ст. да н. э. Манеты ў эпоху Чжаньго мелі форму лопасцей, а затым сталі круглымі. Формы грошаў мелі рэгіянальныя варыяцыі: у царстве Цзінь – вузкія і доўгія, у Чу – шырокія, з дзіркай для нанізвання. Ва ўсходніх Цы і Янь у VI–III ст. да н. э. галоўным чынам выкарыстоўваліся як плацёжны сродак мініяцюрныя бронзавыя нажы. У IV–III ст. да н. э. (Позні Чжаньго) хадзілі круглыя манеты з квадратнай дзіркай, якія сталі правобразам класічных кітайскіх манет. Уведзеныя царствам Цынь, а потым стандартызаваныя імперыяй.

У эпоху Ваюючых царстваў у Кітаі не толькі значна разрасталіся старыя гарады, але і ўзнікла мноства новых, якіх у перыяд Позняй Чжоў з'явілася больш 560. Яны сталі цэнтрамі гандлю, рамёстваў (шоўкаткацтва,

вырабу зброі, керамічнай вытворчасці), ператварыліся ў асяродкі ведаў і адукацыі.

Манеты дазволілі купляць прадукцыю майстроў-рамеснікаў па металу, ткачоў, гаршэчнікаў. Пашырыўся і міжрэгіянальны гандаль шоўкам, збожжам, бронзай пераважна з суседнімі рэгіёнамі Азіі, але паступова ахопліваў і больш аддаленыя тэрыторыі. Гандаль да V ст. да н. э. пераважаў са стэпавымі качэўнікамі *хунну* (прадкі цюркаў і манголаў), плямёнамі *Ды* і *Цян* з Тыбетскага нагор'я, якія пастаўлялі муміё і мясцовыя лекавыя травы. Кітай экспартаваў шоўк, бронзавыя вырабы, збожжа. Імпартаваў коні, хатнюю жывёлу, футра, нефрыт.

З паўднёвых рэгіёнаў (сучасныя Юньнань, В'етнам) Кітай атрымліваў слоновую костку, рогі носарага, экзатычныя дрэвы (напрыклад, сандал). Вывозіў бронзавую зброю (мечы, дзіды) у абмен на спецыі.

Пашырэнне гандлю адбываецца пры дынастыі Чжоў (1046–256 да н.э.). Актыўна гандлявалі рысам і марскімі рэсурсамі з плямёнамі *бацзюй*, што жылі ўздоўж Янцзы і Паўднёва-Кітайскага мора (суч. Фуцзянь, Гуандун). Кітайцы здабывалі там марскія ракавіны для грашовай сістэмы.

Асаблівых поспехаў дабівалася Чу, якое экспартавала лакавыя вырабы, шаўковыя тканіны, было лідарам у іх вытворчасці. З Шу (суч. Сычуань) чусцы прывозілі медзь і волава для бронзы.

У перыяд Чжаньго (475–221 да н. э.) гандаль нагадвае «прэлюдыю» *Шаўковага шляху*. З сярэдзіны I тыс. да н. э. актывізуецца гандль з Цэнтральнай Азіяй. Кітайскі шоўк з'яўляецца ў Паміры (археалагічныя знаходкі ў Таджыкістане). Бронзавыя лустэркі з Чжоў знаходзяць у Манголіі і на Алтаі. Наладжваецца гандаль з Індыяй праз Бірму і Тыбет. Кітай атрымліваў каштоўныя камяні (бірузу, карнеал), сланоў (для войска). Вывозілі шкляныя вырабы ў імперыю Маўр'яў.

У перыяд Чжоў з'яўляюцца крэдыт і пазыка (у надпісах на бамбукавых дашчачках эпохі Чжаньго ёсць дакументы пра пазыкі (напрыклад, «вярнуць 10 манет да восені»), што робіць гандаль больш гнуткім.

Эканамічнае развіццё падрыхтоўвае глебу для аб'яднання Сярэдзіннай дзяржавы.

Рэлігія. У культуры іньскай эпохі фарміруюцца зыходныя для кітайскай цывілізацыі светапоглядныя мадэлі, ідэалагічныя комплексы і ментальныя канстанты. У эпохі Ся і Шан уладары верылі ў духаў (*гуі*), небажыхароў (*шэнь*), нябеснага імператара.

Верагодна, пахавальны рытуал у шанскім грамадстве стаў адным з асноўных абрадаў касмічнага плану, бо быў звязаны з традыцыйным культам продкаў. У Кітаі са старажытных часоў існавала ўяўленне пра замагільнае жыццё, якое з'яўляецца працягам зямнога і ў многім падобна да яго. Да

смерці рыхтаваліся загадзя: будавалі грабніцу і выраблялі спецыальнае пахавальнае начынне. Асабліва пышна праходзіўся абрад пахавання шанскага вана, бо ў сваім замагільным існаванні ён павінен быў прадстаць перад вярхоўнымі духамі продкаў і маліцца аб сваім народзе.

У Старажытным Кітаі ні адзін абрад, ні адно свяшчэннае дзеянне не абыходзілася без ахвярапрынашэнняў і рытуальных дароў. Шанцы падносілі продкам багатыя крывавыя дары, сотнямі забіваючы хатнюю жывёлу – кароў, коней, быкоў, свіней. Аднак вядомы выпадкі, калі ў ахвяру памерламу вану і яго продкам прыносілі воінаў захопленага племені, прычым пытанні да такіх абрадаў часта сустракаюцца і на гадальных касцях.

Усе старажытнакітайскія абрады суправаджаліся прыгатаваннем, асвятчэннем і ўжываннем рытуальнай ежы. Гэты свяшчэнны акт абсталёўваўся адліўкай сакральнага бронзавага сасуда, у якім ежа гатавалася і захоўвалася.

Па легендзе, згодна трактата «*Луньюй*» («*Меркаванні і гутаркі*»), Юй, легендарны імператар Ся, «з пашанай рабіў ахвярапрынашэнні духам-гуй і небажыхарам-шэнь» і радзіўся з імі. Хаця прамых апісанняў рытуалаў Ся ў «*Луньюі*» няма, і сам Канфуцый шкадаваў, што веды пра іх страчаны, але і ў больш позніх канфуцыянскіх тэкстах (напрыклад, «*Ліцзы*» і гістарычныя хронікі «*Шуцзін*») згадваецца, што Юй Вялікі здзяйсняў ахвярапрынашэнні Небу і Зямлі пасля ўціхамірвання патопу, а дынастыя практыкавала культ продкаў і ахвяры духам прыроды, што пазней стала часткай канфуцыянскай дзяржаўнай рэлігіі.

Для Канфуцыя рытуалы Ся і Шан былі ідэалам, бо падтрымлівалі сацыяльны парадак, у якім кіраўнік выступаў пасрэднікам паміж Небам і Зямлёй. Таксама яны замацоўвалі маральныя нормы: павага продкаў прыраўнівалася да павагі традыцый. У «*Луньюй*» няма дэталёвых апісанняў ахвярапрынашэнняў Ся, але Канфуцый захапляўся іх рытуаламі як згубленым узорам. Познія канфуцыянцы, абапіраючыся на яго ідэі, уключылі культ старажытных кіраўнікоў у дзяржаўную ідэалогію, дзе імператарскія ахвярапрынашэнні сталі сакральным абавязкам перад Небам.

Такую культуру з каштоўнасцямі арыентацыяй на пакланенне духам можна назваць духаарыентаванай (шэньбэнь). У эпоху Шан-Інь бяруць пачатак маральна-этычныя катэгорыі, выражаныя іерогліфам «*лі*» – рытуал, «*дэ*» – дабрачыннасць, «*сяо*» – пашана старэйшых. Такім чынам, іньская эпоха выступае пачатковым перыядам фарміравання нацыянальнай дзяржаўнасці і яе духоўных асноў.

Чжоўцы, як і шанцы, пакланяліся продкам сваіх правіцеляў, якіх называлі шан-дзі. Вышэйшае дзяржаўнае значэнне набыў культ Неба, які

праводзіўся асабіста ванам. У Чжоў былі распаўсюджаны культы Зямлі на розных узроўнях, аж да вясковага.

Культ правячых продкаў трансфармаваўся ў складаную іерархічную сістэму культаў продкаў сацыяльных груп розных катэгорый. Ніякіх іншых бостваў яны не ведалі. Толькі на ніжэйшым узроўні прысутнічалі анімістычныя пакланенні, магія, знахарства.

Для рытуалаў перыяду Чжоў уласціва рацыяналізацыя. Духам продкаў і духам прыроды прыносілі ахвяры, каб яны не шкодзілі людзям. Прыкладна так наладжваліся ўзаемаадносіны чжоўцаў з духамі зямлі-тэрыторыі шэ: не прынясеш ахвяру, не будзе ураджаю, не абароніш горад з алтаром шэ ад разбурэння варагам, згубіш сваю зямлю. Нават узаемаадносіны вяльмож з пайшоўшымі на Неба духамі іх памерлых продкаў і з самым вялікім Небам былі, як было і у Шан, яўна прагматычнымі. Нябесныя сілы павінны былі клапаціцца аб дабрабыце жывых, а жывыя нагадвалі ім аб сабе ў вызначаныя тэрміны спецыяльнымі ахвярапрынашэннямі.

Практыка гадання на касцях знікла, на змену ёй прыйшло гаданне па сцяблінах тысячалісніка. Рацыяналізм у сферы вераванняў і культаў садзейнічаў адцясненню міфалагічнага мыслення і забабонаў, містыкі на перыферыю чжоўскай культуры. На першы план выходзіць рытуал і цырымонія. Чжаўская знаць не была знаёма з рэлігійнымі догмамі і шматлікімі багамі, галоўнымі лічыла строгі рытуал і ўрачысты цэрэманіял, а ў ўзаемаадносінах паміж людзьмі – дэталёва распрацаваны этыкет.

Добрае веданне рытуалу, цэрэманіялу і этыкету адрознівала вяльмож ад простых людзей. Урад заўсёды адабраў уключэнне ў кіруючую эліту мудрых і здольных прадстаўнікоў нізоў, прызначаючы іх на адміністратыўныя пасады, галоўнае, каб быў граматым і адукаваным, ведаў этыкет – тады ты будзеш вяглядаць сваім сярод арыстакратычных колаў.

У перыяд Чжоў з'явілася рэлігійная тэорыя пра боскае паходжанне кітайскіх ванаў-цароў. Гэта ідэя паходзіла ад кітайскага культу Неба як вышэйшага Бога. Чжоўскі ван прысвоіў сабе новы тытул – Сын Неба і кіраўнік Паднябеснай, аб'яўлены адзіным зямным увасабленнем Неба, надзеленым магічнай сілай, таму яму падпарадкаваліся ўсе астатнія плямёны Старажытнага Кітая.

Валадары Заходняй Чжоў лічылі, што для ўмацавання дзяржаўнай улады неабходна не толькі апірацца на нябеснага імператара, але здзяйсняць «дабрачыннае ўпраўленне» (*дэ чжэн*) і карыстацца падтрымкай «думкаў народа» (*мінь сін*). Таму кіраўнікі Заходняй Чжоў прапанавалі ідэю «дапаўнення мандата Неба (*цянь мін*) добрачыннасцю» Яны па-ранейшаму прызнавалі ідэю аб «святшчэнным мандаце Неба», якое даравала ім дзяржаўную ўладу, але дапоўнілі яе «шанаваннем добрачыннасці і клопатам

пра народ». Такі падыход паклаў пачатак пераходу да чалавекаарыентаванай культуры, зараджэння гуманістычнага падыходу.

Палітыка. З дынастыяй Ся звязваюць зараджэнне дзяржаўнай арганізацыі, сацыяльнай іерархіі і інстытута спадчыннай улады. Раннія дзяржаўныя ўтварэнні Старажытнага Кітая (дынастыі Ся, Шан, Чжоў) былі племяннымі дзяржавамі. Сістэмы іх кіравання маюць яркі адбітак рода-племянной дзяржавы з элементамі спадчыннай улады, заснаванай на патрыярхаце. Згодна з легендай, Юй першапачаткова хацеў перадаць уладу свайму памочніку, але народ аддаў перавагу яго сыну Ці. Такім чынам, улада ў Кітаі ўпершыню была перададзена па спадчыне, што азначала пераход да дынастычнага кіравання. Дынастыі Шан і Чжоў, якія прыйшлі на змену Ся, перанялі многія элементы яе культуры і дзяржаўнага ўладкавання.

Шан-Інь адміністрацыйна дзялілася на структурна неаднолькавыя часткі. Першая і галоўная зона з цэнтрам ў сталіцы знаходзілася непасрэдна пад кіраўніцтвам уладара-вана і цэнтральнай адміністрацыі, была акружана паляўнічымі ўгоддзямі. У галоўнай зоне жылі ван, яго прыбліжаныя, воіны, чыноўнікі, рамеснікі і слугі. Тут размяшчаліся палацы, майстэрні, амбары, склады, казармы і «вялікія палі». Побач з «вялікімі палямі» знаходзіліся палі сялян.

Асновай іньскага грамадства была сельская абшчына «і», што абзначала пасяленне людзей. «Вялікія палі» апрацоўвалі казённымі сярпамі сяляне з суседскіх абшчын. У працы на гэтых палях прымалі ўдзел ван і яго прыбліжаныя, што фарміравала пачуццё ўзаемнай адказнасці нізоў перад вярхамі і вярхоў перад нізамі, і ўсіх разам за сваю дзяржаву.

Другая зона – вялікія тэрыторыі рэгіянальных уладанняў. Ёй упраўлялі ўпаўнаважаныя вана, яго сваякі і прыбліжаныя. Гэта была зона васалаў вана. Усяго налічвалася дзве сотні ўладанняў, кожнае са сваім кланавым імем і паселішчамі. Уладанні фактычна нагадвалі асобныя дзяржавы, якія ўваходзілі ў склад Шан. На іх тэрыторыях пастаянна адбываліся міжусобіцы. Другая зона прыкрывала сталіцу ад ваяўнічых плямён і называлася пояс нэй-фу.

Трэцяя зона была заселена чужымі для Шан плямёнамі – знешні пояс вай-фу. Войны з ім не спыняліся. Жыхары першых двух зон называлі сябе, горад, дзяржаву шан.

Агульнай статэгічнай лініяй знешняй палітыкі дзяржавы Шан-Інь было мірнае суіснаванне і бяскроўнае набыццё новых земляў. Каб умацаваць саюз з суседнімі плямёнамі, ваны часта аддавалі замуж дзяўчат царскага роду, часам нават сваіх дачок за найбольш магутных ваенных важакоў.

Дзяржава Шан мела развітую сістэму кіравання з арыстакратыяй і чыноўнікамі, звязанымі з культам продкаў і ваеннай справай. У эпохі Ся,

Шан, Чжоў сістэма дзяржаўнага кіравання базавалася на аснове «рытуалу» (*лі*). Пакаранні ажыццяўляліся ў адпаведнасці з рытуалам, які выступаў прававой традыцыяй. Статус прадстаўнікоў аднаго пакалення вызначаўся згодна з *джааму* – рэгламентам размяшчэння таблічак з імёнамі ў храме продкаў.

Цары-ваны дынастыі Шан не толькі ўпраўлялі падданнымі і войскам, але лічыліся вярхоўнымі жрацамі, адзінымі, хто мог напрамую зносіцца з духамі продкаў. Шанцы верылі ў боскае паходжанне вана, яго магічную сілу і сакральныя веды, якімі ён надзяляўся зверху. Ван не толькі маліўся за свой народ, прыносячы багатыя ахвяры духам продкаў, ён як бы звязаў ў адно цэлае зямную і нябесную сферы космаса, праз яго людзі зносіліся з багамі і духамі. Нельга не згадаць, што ўгра-фіны, якія жылі і на землях цяперашняй Беларусі, называлі сваіх суседзяў-славянаў ванами, што значыць «земляробы». Магчыма, адсюль пайшло імя Іван, якое пасля злілося з біблейскім Іаанам.

Цэнтральная ўлада складалася акрамя вана з вышэйшых чыноўнікаў (*сян* – першы міністр), *шы* (пісцы і гадальнікі, якія вялі запісы на касцях), *дуа інь* (упраўляючыя землямі), *дуа чжэнь* (ваеннаначальнікі); жрацоў, якія адыгрывалі ключавую ролю ў легітымізацыі ўлады.

У перыяды Шан і Чжоў мадэль кіравання краінай базуецца на феадальным укладзе і парадку адбору чыноўнікаў праз сістэму спадчынных пасадаў і прывілеяў. Такі ўклад найбольш характэрны для Заходняй Чжоў.

Поздняя Інь уяўляла сабой цэнтралізаванае дзяржаўнае ўтварэнне з моцнай вярхоўнай уладай і строга іерархічнай сацыяльнай структурай, якая складалася з двух асноўных саслоўяў, якія сталі затым вызначальнымі для кітайскага грамадства: арыстакратыі, якую ўзначальваў клан правіцелей (*ван-цзу*), і якая ўключала ў сябе глаў тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінак (валадарныя асобы), і простага народа, т. е. непасрэдных землекарыстальнікаў. Простыя людзі займаліся сельскай гаспадаркай, паляваннем і іншай вытворчай дзейнасцю, удзельнічалі ў войнах і абароне краіны, рытуалах ахвярапрынашэння, абслугоўвалі вана Шан.

На ніжэйшай ступені грамадства Шан знаходзіўся клас рабоў. Згодна з надпісамі на чарапашых касцях і бронзе і іншымі пісьмовымі помнікамі, у эпоху Шан рабоў было шмат. Іх называлі «*лі*» – слуга, «*чэнь*» – «палонны раб», «*цзе*» – наложніца, «*сі*» – рабыня і г. д. Асноўнай крыніцай новых рабоў былі ваеннапалонныя. Таксама ў рабы траплялі прадстаўнікі знішчаных родаў. Рабы царства Шан-Інь не мелі асабістай свабоды. Яны аралі і апрацоўвалі зямлю для арыстакратаў і выконвалі іншую цяжкую працу. Падчас ваенных паходаў рабы знаходзіліся пры войску і выконвалі абавязкі слуг. Некаторыя рабы займаліся хатняй працай у доме арыстакрата. Рабоў

забівалі для чалавечых ахвярапрынашэнняў і сумеснага пахавання разам з памерлым у якасці пахавальнай прыналежнасці. У перыяд Шан-Інь сумесныя пахаванні былі вельмі распаўсюджаны.

У перыяд Чжоў з-за неразвітай лагістыкі (дарог мала) сувязі са сталіцай былі дрэнныя і адміністрацыйны апарат не мог якасна кіраваць вялікімі тэрыторыямі. Пры Чжоў сістэма ўскладнілася, з'явілася феадальная іерархія і ранняя бюракратыя. Новая сістэма была падобная на сярэдневяковую еўрапейскую. Новыя захопленыя землі дарыліся ўдзельным князям, якія кляліся вану служыць аддана. Частку падаткаў са сваіх земляў яны аддавалі ў царскую казну.

Чжоўская дынастыя вызначыла пяць вышэйшых тытулаў для знаці – гун, хоў, бо, цзы, нань (па еўрапейскай аналогіі іх можна суаднесці з с герцагам, маркізам, графам, віконтам, баронам), і пяць родавых уладанняў – хоў, дзянь, нянь, вэй, якія лічыліся знешнімі, і цай – унутраным. Тыя, каму скардзіліся знешнія ўладанні, былі афіцыйнымі кіраўнікамі княстваў. Яны прызнавалі сакральны сюзерэнітэт вана, лігітымнасць улады, але кожны з іх дзейнічаў самастойна, зыходзячы з уласных інтарэсаў. Тыя, хто быў надзелены ўнутранымі ўладаннямі, з'яўляліся вышэйшымі саноўнікамі – дафу.

Феадальны лад Заходняй Чжоў па сутнасці ўяўляў сабой нетрывалы саюз удзельных княстваў. Феадальная сістэма складалася з вана – «Сын Неба», вярхоўнага правіцеля; *чжухоў* – удзельных князёў (сваякі або саюзнікі вана); *дафу* – арыстакраты, якія ўпраўлялі справамі; *шы* – ніжэйшая знаць, воіны і чыноўнікі і інш.

Пры цары прызначэннем князёў (*чжухаў*) кіраваў Распарадчык. Акрамя яго ў палацы існавалі пасады Майстар Малітваў, Гіторыёграф, Галоўнакамандуючы, ён жа інтэндант, Прэм'ер-міністр. Уступаючы на пасаду, чыноўнік атрымліваў памесце, а зыходзячы з пасады, вяртаў яго.

У гарадах і на ўскраінах жылі простыя людзі (*«пін-мін»*), якія мелі асабістую свабоду. Мелі назву *гажэнь* («дзяржаўныя людзі»). Падчас вайны яны служылі ў войску, а ў мірны час будавалі палацы для вана Чжоў і *джухоў* або выконвалі грамадскія інжынерныя праекты. Яны мелі права прымаць удзел у палітычным жыцці дзяржавы. *Гажэнь* – гэта ранейшы клас простых людзей, да якіх дабавіліся купцы і рамеснікі.

Большасць насельніцтва складалі прыгонныя сяляне *«шужэнь»*, якія апрацоўвалі дзяржаўныя палі. Яны не з'яўляліся рабамі – мелі свой зямельны надзел, а вырашчаны на ім ўраджай заставаўся для асабістага карыстання.

Абшчыннае землекарыстанне зямлёй было арганізавана, як і ў Шан, па прынцыпу «калодзежных палёў» (*цзінцян*). Зямля свабодных абшчыннікаў дзялілася на дзве катэгорыі: *сы цян*, прыватнае поле, і *гун цян*, грамадскае

поле. Апошняя апрацоўвалася сумесна абшчынай, увесь ураджай паступаў старасце, які адпраўляў яго ўправіцелю, а той – цару.

Прыватныя палі знаходзіліся ў індывідуальным карыстанні кожнай сям’і. Аднак іх уласнасцю гэтыя палі не былі. Зямля пасля смерці бацькі ці старэйшага брата перадавалася старэйшаму сыну ад першай жонкі. Казённымя землі перадаваліся чыноўнікам ў якасці аплаты за службу.

Сельскую абшчыну *лінь* складалі пяць сем’яў. Пяць абшчын аб’ядноўліся ў вёску *лі*. Чатыры вёскі прадстаўлялі сабой клан *цзу*. Пяць цзу ўтваралі групу *дан*. Пяць дан складалі округ *чжоў*. Пяць чжоў ўтваралі *сян*, тэрыторыю ў 12500 двароў. На чале вышэйшай адміністрацыйнай адзінкі *сян* стаяў управіцель *цін*.

Шматлікі слой грамадства Заходня Чжоў прадстаўлялі рабы. Спачатку раб абазначаўся іерогліфам *мінь*, пазней *лімінь*, мяомінь. У Заходнюю Чжоў было шмат розных тыпаў рабоў «*дзаа*» (конюхі), «*юй*» (насільшчыкі), «*ляа*» (служы), «*пу*» (лакеі), «*тай*», «*му*» (пастухі) і інш.

Рабы разглядаліся як маёмасць і не лічыліся людзьмі, яны былі поўнаасцю бяспраўнымі. Рабоў выкарыстоўвалі ў земляробстве, рамёствах, жывёлагадоўлі і іншых сферах. Некаторыя займаліся хатняй працай у дамах арыстакратыі. Крыніцай рабства быў палон, пакаранне за злачынства, якое распаўсюджвалася на жонку і дзяцей, спадчыну. У эпоху Чжоў рабам дазвалялася мець сем’і.

Васальныя княствы пад кіраўніцтвам чжухаў карысталіся даволі значнай аўтаноміяй і ў перыяд Чунь-цю (Вясны і восені) яны сталі гегемонамі (*ба*), улада вана слабела і феадальны лад пачаў распадацца.

У перыяд Чжань-го (Ваюючых царстваў) ва ўмовах бязлітасных міжусобных войнаў на базе старой палітычнай сістэмы паступова зараджаецца новая рэгіянальная цэнтралізацыя ўлады і абсалютнай манархіі. Ва ўсіх сямі мацнейшых царствах адбываліся маштабныя змены ў прававой сферы, што завяршыла пераход да новага рэжыму. Значным новаўвядзеннем перыяду Чжань-го было паступовае замяшчэнне сістэмы феадальных надзелаў павятова-абласным адміністрацыйным падзелам. Узмацняецца бюракратыя. Начальнікамі паветаў і прэфектур імператарам прызначаюцца чыноўнікі замест родавай знаці. Яны сталі першымі ў гісторыі Кітая прафесійнымі бюракратычнымі служачымі. З’явіліся міністры-фаварыты (напрыклад, Гуань Чжун у Цы). Уводзяцца пісьмовыя законы (напрыклад, у царстве Цын).

Тэрытарыяльны прынцып пабудовы царстваў замяніў племянны дзяржаўны ўтарэнні, заснаваны на кроўным сваяцтве. Кіраўніцтва дзяржаўнымі справамі перайшло ад спадчыннай арыстакратыі ў рукі

прафесійных чыноўнікаў, і замест арыстакратычнай алігархіі было ўведзена бюракратычнае кіраванне.

Такім чынам, жрэчаска-арыстакратычнае кіраванне з пісцамі і ваеннаначальнікамі Шан змянілася ў часы Чжоў феадальнай іерархіяй з элементамі бюракратыі, якая заклала асновы канфуцыянскай адміністрацыйнай сістэмы. У перыяды Чунь-цю (Вёсны і Восень, 771–476 гг. да н. э.) і Чжань-го (Ваюючых царстваў, 475–221 гг. да н. э.) у Кітаі сфарміраваліся ключавыя палітычныя інстытуты і ідэалагічныя канцэпцыі, якія сталі асновай для кітайскай дзяржаўнасці і былі адаптаваны пазнейшымі дынастыямі Хань, Тан і інш. Сістэма кіравання трансфармавалася ад феадалізму да феадальнай дэцэнтралізацыі (Чуньцю) і бюракратычнай мадэлі (Чжаньго).

Права. У Старажытным Кітаі сфарміраваліся дасканалы палітычны ўклад, падбор чыноўнікаў (*сюаньцзюй* – выбары) і прававая культура. Дадзены рэжым склаўся ў ходзе развіцця кітайскай цывілізацыі і адрозніваецца значна ад узнікнення і эвалюцыі цывілізацыя Захаду.

Прававыя сістэмы эпох Ся, Шан і Чжоў базаваліся на двух паняццях – *лі* (рытуал) і *сін* (пакаранне). Асаблівая ўвага ў перыяд Заходняй Чжоў была нададзена ўгалоўнаму праву. Налічвалася тры тысячы розных злачынстваў, якія караліся адпаведным чынам. Пакаранні падзяляліся на пяць відаў: «мосін» (кляймо тушшу на твары), «ісін» (адразанне носа), «фэйсін» (адразанне ног), «гунсін» (кастрыраванне для мужчын і ператварэнне ў рабынь-затворніц жанчын) і «дапісін» (адсячэнне галавы).

Для ўмацавання сваёй ўлады кіраўнікі Заходняй Чжоў сфарміравалі дасканалы ўклад «рытуалу і музыкі» (*лі юэ чжыду*), на аснове якога ўзнік падзел на арыстакратаў і простых людзей. Сістэма «рытуалу і музыкі» была значна большай, чым проста наборам цырымоній і мелодый. Гэта была аснова сацыяльнага і палітычнага парадку, а таксама маральны кодэкс, які рэгуляваў усе аспекты жыцця чалавека і грамадства.

Рытуалы – гэта не проста фармальныя цырымоніі. Яны ўяўляюць сабой сістэму норм, правілаў, звычаяў і этыкету, якія рэгламентуюць узаемаадносіны паміж людзьмі ў грамадстве. Рытуалы вызначалі, як трэба паводзіць сябе ў розных сітуацыях: пры сустрэчы з начальствам, на пахаванні, падчас вяселля, у сям’і і г. д. Рытуалы падкрэслівалі іерархію, павагу да старэйшых і захаванне традыцый. Асноўная мэта рытуалаў – падтрыманне сацыяльнай гармоніі і прадухіленне канфліктаў.

Музыка, у сваю чаргу, не зводзілася толькі да забаўляльнай функцыі. Яна лічылася магутным інструментам для ўздзеяння на чалавечыя эмоцыі і мараль. Правільная музыка, паводле кітайскіх мудрацоў, магла выклікаць у людзей добрыя пачуцці, такія як павагу, міласэрнасць і гармонію. Яна

выкарыстоўвалася для суправаджэння рытуалаў, узмацнення іх эфекту і стварэння адпаведнай атмасферы. «Няправільная» музыка, наадварот, магла выклікаць негатыўныя эмоцыі і дэстабілізаваць грамадства.

Рытуалы і музыка былі неаддзельныя адзін ад аднаго і ўтваралі адзіную сістэму. Рытуалы задавалі форму, а музыка напаўняла яе зместам. Сістэма «рытуалаў і музыкі» была асновай сацыяльнага парадку ў Старажытным Кітаі і вызначала ролі і абавязкі кожнага члена грамадства, рэгулявала іх узаемаадносіны і спрыяла стабільнасці, выкарыстоўвалася для выхавання ў людзей такіх маральных каштоўнасцей, як сыноўняя павага, павага да старэйшых, вернасць і справядлівасць. Сістэма «рытуалаў і музыкі» служыла для легітымізацыі ўлады кіраўніка, калі ён правільна выконваў рытуалы і спрыяў развіццю «правільнай» музыкі, то лічыўся годным кіраваць народам. Кітайцы верылі, што правільнае выкананне рытуалаў і музыка могуць гарманізаваць адносіны паміж чалавекам і космасам, прыцягнуць спрыяльныя сілы і забяспечыць дабрабыт дзяржавы.

Сістэма «рытуалаў і музыкі» ў эпоху дынастыі Чжоў (XI–III стст. да н. э.), як лічыў Канфуцый, дасягнула свайго залатога веку, таму што рытуалы і музыка выконваліся належным чынам. Мысліцель імкнуўся ў далейшым аднавіць гэты парадак. Сістэма «рытуалаў і музыкі» працягвала развівацца і ўдасканальвацца ў наступныя эпохі. Кожная дынастыя ўносіла свой уклад у яе развіццё. Прыклады рытуалаў і музыкі: рытуал ахвярапрынашэння Небу і Зямлі (выконваўся імператарам для забеспячэння ўраджаю і дабрабыту дзяржавы); рытуалы ўшанавання продкаў (рэгулярныя рытуалы, накіраваныя на ўшанаванне памяці продкаў і атрыманне іх бласлаўлення); прыдворная музыка (урачыстая музыка, якая выконвалася пры двары імператара падчас важных цырымоній); народная музыка (выконвалася простымі людзьмі падчас свят, фестывалей і іншых мерапрыемстваў).

У бронзавы век у Кітаі права праводзіць цырымоніі ахвярапрынашэння Небу і продкам належала арыстакратыі. Згодна правіл у кожнага саноўніка быў свой статус, які вызначаўся ў адпаведнасці з сістэмай наследавання ўлады. Матэрыяльным выражэннем статуса чыноўнікаў служылі бронзавыя сасуды і музычныя інструменты. У перыяд праўлення дынастыі Шан пераважалі сасуды для віна, а пры дынастыі Чжоў – сасуды для ежы.

Арыстакраты розных рангаў трацілі вялікія сродкі сваіх кланаў на выраб вытанчанага начыння, сярод якога важнейшымі былі трыножнікі (*дзін*) і колакалы (*бяньчжун*). Падобны феномен не назіраецца ў іншых старажытных цывілізацыях бронзавага веку. Сістэма «рытуалаў і музыкі» аказала велізарны ўплыў на ўсе аспекты кітайскай культуры, у тым ліку на філасофію, мастацтва, літаратуру, этыку і палітыку. Яна спрыяла фарміраванню ўнікальнага кітайскага светапогляду і маральных

каштоўнасцей. У эпоху бронзы пры панаванні сістэмы цырыманіяльнай музыкі і рытуалу склалася сутнасць кітайскай ідэнтычнасці і духоўнасці.

У ходзе сацыяльна-эканамічнага развіцця роля і значнасць спадчынай арыстакратыі непазбежна зніжаецца. У перыяд Чуньцю-Чжаньго набірае сілу крызіс («хаос у рытуале, распад у музыцы»). Пасля перыяду «хаоса ў рытуале, распаду ў музыцы» і стварэння імперыі Цынь рытуальнае бронзавае начынне перестала несці значымую сімвалічную нагрузку, выступаючы вызначэннем сацыяльнага статусу, і зышло з гістарычнай арэны. Пры гэтым менавіта сістэмы цырыманіяльнай музыкі і рытуалу сфарміравалі вучэнне пра «*мандат Неба*» і «*сапраўдны шлях*», якія сталі сарцавінай палітычнай этыкі ўсяго дынастычнага перыяду гісторыі Кітая.

У часы Чжоў была сфарміравана сістэма пакаранняў і штрафаў, спагнанняў. Лі (рытуал) і сін (пакаранні) яшчэ выкарыстоўваліся паасобку. Рытуал служыў для рэгуляцыі грамадскіх адносін паміж прадстаўнікамі арыстакратыі, а пакаранні для кантролю ніжэйшых пластоў насельніцтва (працоўнага народа).

Чжоўскае царства не вызначалася дэспатычнасцю: улада вана яшчэ абмяжоўвалася радай саноўнікаў. У прававой сістэме адбываюцца значныя змены. Сістэма пакаранняў пачынае перабудоўвацца ў сістэму пісаных законаў. З'яўляецца пісанае дзяржаўнае заканадаўства ўзамен вуснага звычайнага права.

У эпоху Чунь-цю (770–475 гг.) дом чжоўскага вана прыходзіць у заняпад. Разам з усталяваннем манархічнага рэжыму цэнтральнай улады ў так званых «трох Цынь» (царствы Джаа, Хань і Вэй) пачынаецца росквіт ідэалогіі легістаў, якая распаўсюдзілася і на царства Цынь. Вынікам рэформ у галіне права стала распрацаваная сістэма пісаных законаў, асноўным аспектам якіх былі пакаранні.

Пісьменнасць. Цывілізацыя Шан значна адрозніваецца ад культуры Яншао, бо ў II тыс. да н.э ў старажытных кітайцаў складваецца сістэма іерагліфічнай пісьменнасці. У іньскую эпоху пісьменнасць у асноўным прадстаўленая надпісамі на гадальных касцях *цзягувэнь* і бронзавых рытуальных сасудах *цзіньвэнь*. Малюначныя знакі, знойдзеныя на касцях, можна лічыць самым старажытным у Кітаі іерагліфічным пісьмом, ведамі якога валодалі толькі ван і жрацы. Побач з Аньянам быў адкрыты вялікі гадальны комплекс – аракул, дзе археолагі знайшлі больш за дзесяць тысяч фрагментаў гадальных надпісаў на касцях жывёл.

Большасць іньскіх знакаў уяўляла сабой ідэаграмы – выявы прадметаў або спалучэнняў выяў, якія перадавалі больш складаныя паняцці. Ужо ў XV ст. да н.э. ў Кітаі існавала развітая сістэма іерагліфічнага пісьма, якая налічвала больш за 2000 іерогліфаў. Тэксты вычарчаны вострым металічным

(бронзавым) стылем на лапатачных касцях хатняй жывёлы або – для асабліва ўрачыстых выпадкаў – на панцырах чарапах. На гадальных костках (лапатках) выразаны першыя іерогліфы.

Гадальныя косці акрамя асноўнага пытання, з якім звярталіся да бостваў, мелі надпісы аб даце правядзення гадання, аб прысутных асобах, аб адказах вышэйшых сіл на пастаўленыя пытанні. Косці для гадання награваліся на слабым агні да ўтварэння на іх трэшчын, па якіх спецыяльныя людзі (гадальнікі-дзевінатары *сі і бу*) меркавалі пра адказы вышэйшых сіл.

Гаданне ў Старажытным Кітаі было адным з важнейшых афіцыйных рэлігійных практык. Нярэдка яно праводзілася ў прысутнасці вышэйшых чыноўнікаў па пытаннях ураджаю, ваенных паходах і г. д. Ні адну справу не вырашалі без чараўнікоў-прадказальнікаў і ваны.

Надпісы на гадальных касцях з’яўляюцца старажытнейшымі ўзорамі кітайскай пісьменнасці. Кітайскі іерогліф – частка цывілізацыі гэтай краіны, выток яе адметнай мастацкай традыцыі. Гэта не толькі графема, знак ці сімвал, але і ўніверсальны код, які адкрывае скарбонку кітайскага мастацкага вопыту: праз спасціжэнне іерогліфа магчыма разуменне спецыфічна кітайскіх мастацкіх формаў. Іерогліфіка прайшла вялікі шлях развіцця. Першыя піктаграмы зусім не падобныя да сучасных знакаў. Вынаходніцтва іерогліфаў прыпісваецца міфічнаму першапродку кітайцаў – Жоўтаму імператару, які абраў у якасці ўзору для графічных знакаў птушыныя сляды. Гэта, безумоўна, легенда, але зразумела, што выяўленчасць іерогліфаў першапачаткова была звязана з графічным адлюстраваннем прадмета ці камбінацыі прадметаў.

У выніку масавага перамяшчэння насельніцтва з-за ваенных канфліктаў паступова абдывалася змешванне і нівеліроўка дыялектаў. Гэта вяло да складвання адзінай вуснай старажытнакітайскай мовы.

У эпоху Чаньго пісьменнымі становяцца шырокія слаі насельніцтва. Гэтаму садзейнічаў пераход ад пісьма на вузкіх бамбукавых дошках да пісьма на шоўку, ад палачкі, якой выдрапвалі знакі, да кістачкі для пісьма. У эпоху Чаньго царскія ўказы не проста апавяшчаліся, але запісваліся на скрыжальных і выстаўляліся на агульны агляд каля гарадскіх варот.

Старажытная пісьменнасць выступала своеасаблівым пасрэднікам паміж людзьмі і вышэйшымі сіламі, надзялялася сакральнымі, магічнымі функцыямі. Такія адносіны да пісьмовага слова захаваліся на працягу ўсёй гісторыі Кітая, што адлюстравана ў традыцыі вывешваць на сценах дома падчас святкавання Новага года спецыяльных тэкстаў з добрымі пажаданнямі; стылязаваныя іерогліфы прысутнічаюць на любых прадметах дэкаратыўна-ўжыткавага мастацтва (кухонны посуд, ювелірныя ўпрыгожванні, прадметы быта), надаючы ім функцыю абярэгаў.

Старажытныя кітайскія кнігі ствараюцца ў перыяд Заходняй Чжоў. Гэта не проста гістарычныя дакументы, а скарбніца ведаў, якія ахопліваюць шырокі спектр тэм: філасофію, гісторыю, літаратуру, мастацтва, навуку і тэхніку. Іх вывучэнне дазваляе зразумець светапогляд, каштоўнасці і дасягненні старажытных кітайцаў. У кнізе «Чжоў і» (вядомая таксама як «Іцзін» («Кніга перамен»)) дастаткова сістэматызавана выкладзена вучэнне пра восем трыграм (*ба гуа*), а таксама супрацьпастаўленне мужчынскага пачатку ян і жаночага інь, адлюстраванага праз сімвалы ў выглядзе суцэльнай рыскі (*ян*) і перарывістай (*інь*).

У главе «Хуньфань» кнігі «Шу цзін» («Кніга гісторыі», вядомая і як «Шан шу» («Шанаванне пісання»), уваходзіла ў канфуцыянскае «Пяцікніжжа») упершыню выкладаецца канцэпцыя пяці стыхій. «Свяшчэнны мандат Неба», «шанаванне дабрачыннасці і клопат пра народ», вучэнне інь і ян і аб пяці стыхіях, сістэма «рытуалаў і музыкі» – усё гэта важныя катэгорыі, якія сведчаць пра тое, што ў эпоху Чжоў у людзей пачынае складвацца тэарэтычнае мысленне. Гэтыя канцэпцыі потым будуць развіваць прадстаўнікі «Ста школ» эпох Чуньцю і Чжаньго і наступныя пакаленні.

Традыцыйная класіфікацыя кітайскіх кніг падзяляе іх на чатыры асноўныя катэгорыі: *каноны, хронікі, трактаты, зборнікі*.

Каноны *цзін бу* – аснова кітайскай культуры, куды ўваходзяць творы канфуцыянскага канону «Пяцікніжжа» і іншыя класічныя тэксты, якія лічацца аўтарытэтнымі крыніцамі мудрасці і ведаў: «Шыцзін» («Кніга песень», зборнік каля 300 старажытных вершаў шы і гімнаў на гістарычную, грамадзянскую, бытавую, абрадавую і любоўную тэматыку); «Шуцзін» («Кніга гісторыі», зборнік дакументаў і прамоваў, якія прыпісваюцца старажытным кіраўнікам), «Іцзін» («Кніга перамен», класічны тэкст, які выкарыстоўваецца для варажбы і філасофскіх разважанняў), «Ліцзі» («Запіскі пра рытуалы», зборнік тэкстаў, якія апісваюць рытуалы і нормы паводзін), «Чуньцю» («Вёсны і восені», хроніка царства Лу, адрэдагаваная, як лічыцца, самім Канфуцыем).

У катэгорыю хронікі *шы бу* ўваходзяць гістарычныя творы, якія апісваюць гісторыю Кітая і іншых краін, біяграфіі, геаграфічныя апісанні і іншыя дакументальныя матэрыялы: «Шыцзі» («Гістарычныя запіскі» Сыма Цяня, маштабная гісторыя Кітая ад міфалагічных часоў да I ст. да н. э.), «Ханьшу» («Гісторыя дынастыі Хань» Бань Гу, гісторыя дынастыі Хань (206 г. да н. э. – 220 г. н. э.), «Цзы чжы тунцзянь» («Усеагульнае люстэрка для дапамогі ў кіраванні» Сыма Гуана, храналагічная гісторыя Кітая ад V ст. да н. э. да X ст. н. э.).

Трактаты *цзы* бу ўключаюць творы розных філасофскіх школ (канфуцыянства, даасізму, будызму, легізму і г. д.), а таксама працы па навуцы, тэхніцы, медыцыне, ваеннай справе і іншых дысцыплінах: «*Лунь юй*» («Гутаркі і меркаванні» Канфуцыя, зборнік выказванняў Канфуцыя і яго вучняў), «*Дао дэ цзін*» («Канон шляху і дабрадзейнасці» Лао-цзы, асноўны тэкст даасізму), «*Мэн-цзы*» («Кніга Мэн-цзы», зборнік вучэнняў канфуцыянскага філосафа Мэн-цзы), «*Сунь-цзы бінфа*» («Мастацтва вайны» Сунь-цзы, класічны трактат па ваеннай стратэгіі).

Зборнікі *цзі* бу змяшчаюць літаратурныя творы: зборнікі вершаў, прозы, эсэ, анталогіі, а таксама працы па крытыцы і літаратуразнаўстве: «*Вэньсюань*» («Літаратурныя выбары» Сяо Туна, анталогія кітайскай літаратуры ад старажытных часоў да VI ст.), зборнікі вершаў Лі Бо, Ду Фу і іншых вядомых паэтаў.

Формы кітайскіх старажытных кніг прайшлі эвалюцыю ад варажбінных костак (самы ранні матэрыял для пісьма, выкарыстоўваўся ў эпоху Шан-Інь для запісу пытанняў да аракулаў), надпісаў на бронзавых пасудзінах і зброі (выкарыстоўваліся ў эпоху Чжоў для запісу важных падзей і ўзнагарод), да бамбукавых дошчачак і драўляных пласцін (доўгія вузкія дошчачкі з бамбука ці дрэва, звязаныя разам). Матэрыялам для старажытных кніг служылі бамбук як найбольш даступны і танны матэрыял, але цяжкі і аб'ёмны. Радзей выкарыстоўвалася дрэва для кароткіх запісаў, а таксама шоўк – дарагі і лёгкі матэрыял для запісу важных тэкстаў. У II ст. н. э. ў Кітаі вынайджэна папера, якая з часам стала асноўным матэрыялам для кніг, бо была таннейшай і зручнейшай за бамбук і шоўк. Кнігі з пераплётам з'явіліся ў эпоху Сун і заставаліся асноўнымі да XX ст.

Для таго, каб чытаць старажытныя кнігі, неабходна было валодаць многімі ведамі, таму што старажытныя кнігі напісаны на класічнай кітайскай мове, якая значна адрозніваецца ад сучаснай. Для разумення старажытных тэкстаў неабходна ведаць граматыку, лексіку і стылістыку класічнай мовы, гістарычны кантэкст, асновы канфуцыянства, даасізму, будызму і іншых філасофскіх і рэлігійных плыняў, культурныя асаблівасці і светапогляд старажытных кітайцаў. Для перакладу і разумення старажытных тэкстаў неабходна ўмець карыстацца спецыялізаванымі слоўнікамі і даведнікамі.

У перыяд Чжоў з'ўляюцца першыя філасофскія і гістарычныя творы, напісаныя на класічнай кітайскай мове.

Філасофія. Інтэнсіўныя і наватарскія па характару працэсы назіраюцца ў сферы духоўнага жыцця познечжоўскага грамадства. Нягледзячы на палітычную раздробненасць і ваенныя канфлікты, менавіта ў часы Чжоў адбыўся бурны росквіт філасофскай думкі, мастацтва і літаратуры, якія аказалі велізарны ўплыў на ўсю наступную гісторыю Кітая. Шматпалярнасць

улады была ўмовай для фарміравання культурнай разнастайнасці і развіцця свабоднай навуковай думкі.

У перыяд Ваюючых царстваў (V–III стст. да н. э.) у эпоху Чжоў сфарміраваліся філасофскія школы Старажытнага Кітая. Іх вучэнні ляглі ў аснову кітайскай культуры і паўплывалі на мысленне, палітыку, этыку і рэлігію Кітая. Філасафы прапаноўвалі свае ўласныя погляды на тое, як трэба кіраваць дзяржавай, як павінны жыць людзі і якія маральныя каштоўнасці павінны быць асновай грамадства. Росквіт філасофіі прыпадае на эпохі Чуньцю і Чжаньго і вядомы як «*Сто школ*».

Самая важная з іх канфуцыянства. У канцы перыяда Вёснаў і Восеней, а менавіта ў 551 г. да н. э. нарадзіўся яго заснавальнік, выдатны мудрэц *Кун-цзы*, вядомы ў Еўропе пад лацінізіраваным імем *Канфуцый*. Памёр ён у 479 г. да н. э. у самым пачатку перыяда Ваюючых царстваў.

Канфуцый пражыў 70 гадоў. Шмат падарожнічаў. Яго погляды выкладзены ў кнізе «Луньюй» («*Меркаванні і гутаркі*»). Галоўны герой твора – сам Канфуцый. Змест кнігі складаюць яго дыялогі з вучнямі, яго выказванні, апісанне яго жыцця да драбніцаў: як ён гаварыў, як еў, як спаў. Такая манера выклікана звычайнай кітайцаў бачыць у нязначным значнае. Тэма твора – ідэальнае грамадства. Шлях да яго – праз паляпшэнне самога чалавека.

Канфуцый імкнуўся спалучыць па сутнасці неспалучальнае: элітарную гарадскую культуру і патрыярхальныя стасункі людзей. Для гэтага ён вызначыў два шляхі – вучобу і любоў. Патрыярхальная культура – гэта пашана да вопыту продкаў. Адсюль – кансерватызм у аснове ўсяго ўкладу жыцця. Якраз кансерватызм аказаўся падмуркам выключнай устойлівасці, жыццяздольнасці Кітая.

Ключавыя ідэі канфуцыянства: шанаванне продкаў і традыцый; пяць пастаянстваў (правільныя адносіны: кіраўнік – падначалены, бацька – сын, муж – жонка, старэйшы – малодшы, сябар – сябар); ідэал «высакароднага мужа» (*цзюнь-цзы*), дзейнасць якога павінна быць прысвечана сям’і і дзяржаве, якая ўяўлялася як вялікая сям’я, дзе кожны займае належнае месца.

Канфуцыянства лічыла галоўнай задачай самаўдасканаленне маральнасці чалавека, выхаванне і засваенне складанага рытуалу адносін паміж вышэйшымі і ніжэйшымі, паміж бацькам і дзецёмі, паміж старэйшымі і малодшымі і г. д. Асноўныя ідэі канфуцыянства заключаюцца ў поглядзе на гарманічнае грамадства, заснаванае на павазе да старэйшых (*сяо*), рытуалах (*лі*), маральных нормах (*жэнь*), справядлівасці (*і*), мудрасці (*чжы*) і вернасці (*сін*), важнасці адукацыі і самаўдасканалення. Ідэал кіраўніка канфуцыянцы бачылі ў мудрым і дабрачынным кіраўніку, які служыць прыкладам для сваіх падданных.

Канфуцыянства стала афіцыйнай ідэалогіяй імперыі і аказала вялізарны ўплыў на ўсе аспекты кітайскай культуры. Спасылаючыся на культ продкаў і старажытны культ Неба (як вышэйшай накіроўваючай сілы), канфуцыянства распрацавала цэлую сістэму правілаў для ўсіх сфер чалавечага жыцця і стварыла мноства законаў у галіне вывучэння гісторыі, музыкі, паэзіі і жывапісу. Пазней пасля падзення імперыі Хань канфуцыянства трансфармавалася ў *неаканфуцыянства*. Гэта складаны працэс, які заняў некалькі стагоддзяў і праходзіў ў некалькі этапаў: сфарміраваўся ў эпоху Сун, дасягнуў росквіту пры Юань і Мін, а затым стаў асновай традыцыйнай кітайскай светабудовы. Неаканфуцыянства – гэта сінтэз класічнага канфуцыянства (этыка, рытуалы), будызму (метафізіка, тэорыя свядомасці), даасізму (касмалогія, вучэнне пра цы). Ён быў звязаны з патрэбамі кітайскага грамадства і дзяржавы.

Заснавальнікам другой філасофскай сістэмы, прынцыпова пабудаванай на каштоўнасцях толькі сельскай культуры, даасізму, стаў *Лао-цзы* (VI–V стст. да н. э.), развіты пазней *Чжун-цзы*. Лао-Цзы паходзіў з царства Чу. Ён быў ахоўнікам дзяржаўнага архіва ў сталіцы царства, куды да яго прыязджаў параіцца сам Канфуцый. Невялікі, усяго ў пяць тысяч слоў, трактат Лао-Цзы пад назвай «Дао дэ цзін» («Кніга шляху і ісціны») лічыцца вяршыняй філасофскай думкі Кітая. Назіраючы заняпад дзяржавы, Лао разважаў пра законы касмічнай іерархіі, дзе ўсё звязана з усім і пастаянна рухаецца па крузе. Дзіўная кніга «Дао дэ цзін» па колькасці каментарыяў і цытатаў стаіць упоравень з творамі Гамера і Шэкспіра. Сам жа Лао-Цзы, як і Буда, быў урэшце абагоўлены. Яго адлюстроўваюць у выглядзе мілага, усмешлівага дзядулі вярхом на буйвале.

У адрозненне ад канфуцыянства, даасізм надаваў большую ўвагу законам, якія пануюць у прыродзе. Галоўнае месца ў яго вучэнні займае ідэя аб Даа-шляху, або вечнай зменлівасці свету. Дао – шлях, па якім рухаюцца і касмічныя аб’екты, і жыццё канкрэтнага чалавека. Ніхто не можа саступіць са свайго шляху (у нас ёсць падобнае паняцце – лёс). Усе няшчасці чалавека ідуць якраз ад імкнення змагацца з лёсам. Таму задача асобы – зразумець сваё індывідуальнае дао (па сутнасці, зразумець самога сябе), а задача ўладара – павесці народ па правільным шляху. Дао ў многім сінонім не толькі лёсу чалавека, але і законаў прыроды. Таму даосы надзвычай шмат зрабілі ў распрацоўцы і пытанняў маралі, і натурфіласофскіх ідэй. З 27 самых вялікіх вучоных Старажытнага Кітая 25 былі даосы.

Заснавальнік даасізму Лаа-цзы лічыў, што раўнавага свету заснавана на ўзаемадзеянні двух процілеглых пачаткаў – мужчынскага ян і жаночага інь, на гармоніі і супрацьстаянні святла і цемры, актыўнасці і пасіўнасці.

Жыщцёвая энергія *цы* ў спалучэнні з *ян* і *інь* складае гармонію свету. Паводзіны чалавека павінны кіравацца натуральнымі законамі прыроды.

Асноўныя ідэі: жыццё ў гармоніі з *дао* (натуральным шляхам Сусвету), прастата, натуральнасць, адмова ад раскошы, спантаннасць, адмова ад умяшання ў ход падзей (*у-вэй*), збалансаванае існаванне (*інь* і *ян*), непадпарадкаванне сацыяльным нормам і традыцыям, адзінота, разважанні і самапазнанне. Даасізм аказаў вялікі ўплыў на кітайскае мастацтва, літаратуру, медыцыну, баявыя мастацтвы і лад жыцця. «»

Кожны прыстойны інтэлігент ці чыноўнік у Кітаі здаўна быў двухверны: на працы ён кіруецца законамі Канфуцыя, а ў прыватным жыцці – дао. Для кітайца жыццё паводле дзвюх дактрынаў было абсалютна нармальным – толькі гэта і рабіла існаванне гарманічным.

Самае вядомае ў Еўропе з філасофіі даасізму – «Дао кахання» і тэхніка рукапашнага бою. У трактаце пра каханне найпрыгажэйшае чалавечае пачуццё разглядаецца як самы чароўны цуд у свеце. Каханне – найвышэйшая гармонія, зліццё *інь* і *ян*. І дзіця, якое нараджаецца ад кахання, – таксама цуд з цудаў. Таму даасізм падыходзіць да кожнага дзіцяці індывідуальна. Калі канфуцыянства патрабуе выканання строгіх правілаў і нормаў, праўда, заснаваных на традыцыі, дык даасізм не падаўляе асобы дзіцяці: што патрабуе прырода, тое няхай і будзе.

Прадстаўнікі *легізму* Шан Ян, Хань Фэй ратавалі за моцную цэнтралізаваную дзяржаву праз жорсткія законы і пакаранні, няроўнасць, сілу і страх як асновы парадку. Ключавыя ідэі: людзі па сваёй прыродзе эгаістычныя, таму патрэбны кантроль; улада павінна абапірацца на закон (*фа*), а не на мараль – адмаўляліся ад маральных прынцыпаў і акцэнт рабілі на эфектыўнасці закона. Легізм выкарыстоўвалі ў кіраванні (быў узяты на ўзбраенне дынастыяй Цынь, якая аб'яднала Кітай).

Маізм заснаваў *Мо-цзы* (V стст. да н. э.), які прапаведаваў усеагульную любоў і адмову ад канфуцыянскіх рытуалаў, роўнасць людзей, асуджэнне войнаў, прагматызм (карысць больш важней за традыцыю). Прапаведаваў узаемадапамогу, эканомію, працавітасць і адмову ад агрэсіі. Маізм быў папулярны на працягу кароткага часу, але страціў сваю значнасць пасля аб'яднання Кітая.

Школа імёнаў заснавана *Хуэй Шы*, *Гунсунь Лунам*. Па сутнасці – гэта філасофія мовы і логікі. Яе прадстаўнікі дыскутавалі пра суадносіны імя і рэальнасці. Часта рабілі парадаксальныя высновы (напрыклад: белы конь – гэта не конь). Маізм і школа імёнаў заставаліся маргінальнымі, але зрабілі вялікі ўнёсак у логіку і этыку.

Акрамя названых існавалі школы наміналістаў, *інь-ян*, дыпламатаў і інш. Філасофія Старажытнага Кітая скіравана на гармонію чалавека з

грамадствам і космасам, што адрознівае яе ад заходняй традыцыі з яе акцэнтам на індывідуалізм і метафізіку.

У перыяд Чуньцю і Чжаньго былі закладзены асновы кітайскай літаратурнай і мастацкай традыцыі. V–IV стст. да н.э. у Кітаі, як і ў Антычнай Грэцыі, – класічны перыяд, непаўторная эпоха шырокага і адкрытага спаборніцтва ідэй. Ніякай афіцыйнай догмы не было – поўны плюралізм. Ні адна іншая эпоха не ведала такога распаўсюджвання гуманітарных, філасофскіх ведаў. У славутай на ўвесь Кітай акадэміі Цзыся адначасова сыходзілася да тысячы вучоных, кожны з якіх выкладаў свае ідэі. Праўда, у канчатковым выніку найбольш папулярнымі ўсё ж аказаліся тэорыі Канфуцыя і Лао-Цзы. У гэты час былі закладзены асновы класічнай кітайскай культуры, якая аказала ўплыў на ўсю Азію.

Навука і тэхніка. Асноўнай мэтай старажытнакітайскай навукі і тэхнікі было практычнае прымяненне іх дасягненняў. У трактатах запісаны вопыт фактычнага выкарыстання чаго-небудзь або апісваюцца натуральныя з’явы. Тэарэтычных даследаванняў сярод іх няма.

Нягледзячы на скупыя дадзеныя аб дзяржаве Ся, можна гаварыць пра ключавыя навуковыя і тэхнічныя дасягненні, якія прыпісваюцца гэтаму перыяду. Менавіта ў гэты час пачынаецца ранняя апрацоўка бронзы, пра што сведчаць артэфакты ў *Эрлітоў*: умелі выкарыстоўваць сплаў медзі, волава і свінцу для вырабу рытуальных сасудаў, зброі (кінжалы, наканечнікі копій), простых сельскагаспадарчых прылад. Ведалі тэхналогію ліцця па гліняных формах, якая стала асновай развіцця кітайскай бронзавай культуры. У сельскай гаспадарцы шырока выкарыстоўваюцца каменныя і касцяныя матыгі, сярэпы з зубчастымі лёзамі.

Эпоха Ся, нават пры ўмове яе паўлегендарнага статуса, стала важным этапам ў пераходзе ад неаліту да бронзавага веку ў Кітаі. Тэхнічныя інавацыі гэтага часу заклалі аснову для росквіту пры дынастыі Шан.

Дзяржава *Шан* (1766–1027 да н.э.) стварыла культуру бронзы, роўнай якой не было на зямлі і паходжанне якой да нашага часу невядома навуцы. Іх тэхналогія была адной з найбольш развітых у свеце на той час. Выкарыстоўвалі метады ліцця па воскавай мадэлі, што дазваляла ствараць вельмі дэталёвыя прадметы. Частка даследчыкаў лічыць яе з’явай выключна кітайскай, частка – прынесенай з Вялікага Стэпу, што аспрэчвае аўтахтоннасць кітайскай культуры. Для кітайскай бронзы характэрна адлюстраванне жывёлаў – прыкмета алтайска-скіфскай культуры. Запазычыў Кітай і конскія калясніцы, якія выступалі галоўнай ударнай сілай шанскіх цароў. Такія калясніцы – індаеўрапейскае вынаходніцтва.

Вырабы з шанскай бронзы можна сустрэць практычна ва ўсіх вялікіх музеях свету. Найбольш распаўсюджаны выявы быка і барана. Дарэчы, у тую

ж самую эпоху на іншым канцы свету – у Егіпце, у Пярэдняй Азіі – бык і баран таксама былі свяшчэннымі і найбольш часта адлюстроўваліся ў мастацтве. Магчыма, гэта і не вынік кантактаў, але міжволі звяртае на сябе ўвагу такое падабенства. Не выключана, што яно звязана з астранамічнай з’явай – пераходам кропкі веснавога раўнадзенства з сузор’я Цяльца ў сузор’е Авена. У тую далёкую эпоху Космас, як ні дзіўна, меў намнога большае значэнне для зямных спраў, чым у наш час.

У царстве Шан з бронзы выраблялі рытуальны посуд (дынгі, кубкі, вазы), зброю (сякеры, дзіды) і прылады працы, посуд, прадметы роскашы, пазней – манеты. Напрыклад, бронзавымі «машынамі часу», шаманскімі люстэркамі называюць *Маскі Таоміе*, якія вызначаліся складаным арнаментом. Захапляюць тэхналагічным узроўнем выканання і непаліраваныя бронзавыя люстэркі з малюнкамі, яны пры пэўным асвятленні кідалі на сцены праекцыі сваіх узораў. Ввыкарыстоўвалі іх у рытуалах для стварэння «сувязі з багамі».

Некаторыя з шанскіх бронзавых катлоў дасягалі велізарных памераў. Напрыклад, адзін з іх, адліты шанскім царом у памяць сваёй маці, меў вышыню 1 м 30 см і важыў 885 кг. Мяркуюць, што і званы пачалі адліваць першапачаткова ў Кітаі. Маленькія званочкі насілі нават на капелюшах – яны адганялі, як быццам, злых духаў. Багатая дэкаратыўнасць, характэрная для шанскай бронзы, была ўвогуле звязана з міфалагічна-рытуальнымі ўяўленнямі.

Развівалася апрацоўка золата (упрыгожванні) і нефрыту, які кітайцы лічаць сімвалам улады і бессмяротнасці, а таксама квінтэсенцыяй неба і зямлі, важным носьбітам перадаваемага ад пакалення да пакалення светапогляду «адзінства Неба і чалавека». У трыадзінстве неба, зямлі і чалавека чалавек і прырода існуюць у міры і згодзе, што з’яўляецца асновай кітайскага светаразумення. З эпохі Ся і Шан пачынаецца мастацтва інкрустацыі каштоўнымі камянямі. Традыцыйныя тэхналогіі вырабу ювелірных вырабаў адказваюць не толькі за стварэнне вытанчаных упрыгожванняў, але, што яшчэ больш важна, адлюстроўваюць маральныя і этычныя нормы таго часу.

Першыя стагоддзі існавання царства Чжоў адзначаюцца запазычаннем пераможцамі тэхнічных і культурных дасягненняў пераможаных. Шмат што з таго, што стварылі шанцы, чжоўсцы захавалі – галоўным чынам, пісьменнасць і традыцыі правядзення пышных абрадавых рытуалаў. Аднак самі рытуалы сталі менш раскошнымі. Адбыўся значны рост навуковых і тэхналагічных ведаў. Нягледзячы на тое, што большасць дасягненняў мелі прыкладны характар і былі звязаны з рэлігійнымі ці дзяржаўнымі патрэбамі, яны заклалі аснову для будучай кітайскай навукі.

Галоўным дасягненнем эпохі было развіццё металургіі. У гэты перыяд з'яўляюцца жалезныя вырабы (першыя жалезныя мячы і плугі (царства Цынь). Тэмпература плаўлення ў кузнях з мяхамі дасягала да 1300 градусаў Цэльсія.

Поспехі ў аграноміі перыяду Ся звязаны з культывацый прасі і рысу. Новаўвядзеннем эпохі Заходня Чжоў у Кітаі было вынаходніцтва сістэмы трохполля, пры якой трэць пахатнай зямлі кожны год пакідалі пад парам (аралі, але не засявалі), чаргуючы апрацаваныя ўчасткі, каб аднавіць пладароддзе.

Пра развіццё архітэктуры і горадабудаўніцтва сведчыць майстэрства будаўніцтва ірагацыйных сістэм, якое звязваюць з *Юем Вялікім*, які ўтаймаваў патап, стварыў першыя каналы і дамбы. У Эрлітоў знойдзены рэшткі вялікіх гарадоў, якія былі пабудаваны па плане; рэшткі магчыма палацавых або храмавых збудаванняў; раннія мадэлі чарапіцы і г. д.

Высокага развіцця ў перыяд ранніх дзяржаў дасягнулі такія навукі, як астраномія, матэматыка, медыцына. Характэрна, што ў старажытных народаў з багатай міфалогіяй развівалася і астраномія як навукa, з якой цесна звязаны каляндар. Кітайскі каляндар як важнейшы паказчык культуры ідзе каранямі ў вельмі далёкую старажытнасць. Асноўная яго рыса – імкненне гарманічна спалучыць рытмы Сонца і Месяца. Галоўная адзінка часу – фаза Месяца. У кітайскім календары пачатак месяца як адрэзку часу павінен адпавядаць новай фазе Месяца, а сярэдзіна месяца – Поўні. Дванаццаць месяцаў у літаральным сэнсе ўтвараюць год. Працягласць такога месяца – 29,53 сутак. Таму ў кітайскім годзе чаргаваліся месяцы па 29 і 30 дзён.

Разам з тым кітайскія астраномы надавалі вялікае значэнне і Сонцу. У Кітаі вельмі рана навучыліся распазнаваць дні зімовага і летняга сонцаваротаў. Зімовы сонцаварот лічыўся пачаткам астранамічнага года (але не каляндарнага). У глыбіні часоў хаваюцца веды пра эклітыку Сонца і адпаведна пра 12 сузор'яў, кожнае з якіх адпавядае перамяшчэнню па нябеснай сферы на 30 градусаў. 12 знакаў Задзяканосяць назвы дванаццаці жывёлаў: мыш (пацук), бык, тыгр, заяц, дракон, змяя, конь, авечка, малпа, павань, сабака, свіння. І суткі ў кітайцаў раздзелены на 12 частак, якія маюць назвы жывёлаў Задзяка.

У кітайскім календары 60-гадовы цыкл лічэння. Ён пачаўся як быццам ад 2637 г. да н. э., а, магчыма, і раней. Адкуль 60? Ад памнажэння дванаццаці на пяць. У многіх народаў асноўных натурфіласофскіх стыхіяў было чатыры, а ў кітайцаў – пяць: агонь, вада, зямля, метал і дрэва. І ўвогуле, пяць у іх – найважнейшая лічба: пяць законаў этыкі, пяць колераў, пяць адчуванняў, пяць музычных нотаў.

Астраномія ў Кітаі прымянялася ў дзяржаўным кіраванні і ў сельскай гаспадарцы. У старажытнасці людзі лічылі, што нябесныя з'явы ўяўляюць сабой спрыяльныя або неспрыяльныя знакі. Смуты, эпідэміі, стыхійныя бедствы, няшчасныя выпадкі, якія адбываюцца ў жыцці людзей, адлюстроўваюцца ў гэтых з'явах, таму назіранне за імі лічылася вельмі важным.

Акцэнт на практычным прымяненні ў Старажытным Кітаі стаў стымулам для развіцця тэхнікі і прыкладных навук. Накоплены значны матэрыял аб астранамічных назіраннях быў значным, але ніколі ніхто не імкнуўся ўпарадкаваць або аналізаваць гэтыя дадзеныя. У перыяд эпохі Чуньцю і да 1910 г. знакамітая камета Галлея з'яўлялася 31 раз. Кожны раз гэта было задакуменціравана, аднак ніхто не дадумаўся вывесці заканамернасць яе з'яўлення на аснове гэтых запісаў. Такім жа чынам старажытныя кітайцы вельмі рана авалодалі тэхналогіяй атрымання медзі гідраметалургічным шляхам (хімічны метада атрымання медзі, заснаваны на рэакцыі замяшчэння медзі жалезам у растворы меднага купароса), аднак не праводзілі далейшых даследаванняў, каб зразумець сутнасць працэсу.

Старажытнакітайская астраномія звязвала нябесныя з'явы з чалавечым жыццём. Каб кантраляваць час правядзення сельскагаспадарчых работ быў заснаваны спецыяльны орган, які займаўся астраноміяй.

Раннія міфалагічныя прадстаўленні ў астраноміі адлюстраваны ў легендзе аб Сіхэ (сонечная калясніца) і сузор'ях. Згадваецца, што ўжо ў эпоху Ся існавалі календарныя сістэмы. Згодна з паданнямі, у часы праўлення Ся Шаакана астраномы Сі і Хэ п'янствавалі і не маглі сваечасова прадказаць сонечнае зацменне, што выклікала паніку па ўсёй краіне («Шуцзін»).

У Шань-Інь выкарыстоўвалі месячна-сонечны каляндар для сельскагаспадарчых і рэлігійных мэтаў. Фіксавалі зацменні, становішча зорак (напрыклад, згадкі пра сузор'і *Лун*). Аракульныя надпісы ўтрымліваюць даты (напрыклад, «дзясяты дзень месяца»), што сведчыць аб развітай сістэме часу.

У II тыс. да н. э. кітайцы год дзялілі на 12 месяцаў, месяц на 4 тыдні. Каляндар у Кітаі існаваў яшчэ ў дацыньскую эпоху. Каляндар *сыфэньлі* («чацвартны каляндар»). Выкарыстоўваўся ў позні перыяд эпохі Чунь-цю. У ім на пяцьсот гадоў раней, чым у еўрапейскіх каляндарах, вызначана працягласць года ў 365,25 сутак, адсюль і назва «чацвартны».

У IV ст. да н. э. ужо існаваў першы ў свеце зорны каталог, які называўся «*Шы шы сін цзін*» («Зорны канон гаспадара Шы»), складзены Шы Шэнем з царства Вэй. Ён быў створаны на дзвесце гадоў раней, чым першы заходні зорны каталог, складзены Гіппархам. У гэтай кнізе прыводзілася

размяшчэнне зорак, вызначанае на аснове астранамічных вымярэнняў. Вучоныя ўмелі вылічваць зацьменні месяца; прадбачыць сонечныя; упершыню было зарэгістравана з'яўленне каметы Галлея. Вядомымі астраномамі былі *Гань Дэ* і *Гі Шэн*.

Старажытны Кітай характарызуецца значнымі поспехамі ў матэматыцы, якая была засяроджана ў асноўным на рашэнні прыкладных задач. Яна не зыходзіла з абстрактных меркаванняў. У I тыс. да н. э. у Кітаі ўмелі лічыць да дзесяткаў тысяч. Паднябесная стала адной з першых краін, якія выкарыстоўваюць дзесяцарычную сістэму лічэння, для якой былі прыдуманы лічыльныя палачкі (*суаньчоў*) і лічыльнік (*суаньпань*), якімі карыстаюцца і сёння.

Палачкі пачалі выкарыстоўвацца ў Кітаі ўжо ў перыяд Чунь-цю, а таксама ў перыяд Чань-го. Вучоныя лічаць, што імі карысталіся на працягу 1500 гадоў, але к перыяду Мін іх паступова выцясніў *абак* (лічыльнік). Спачатку суаньчоў былі круглай формы, затым сталі прамавугольнымі, даўжынёй 7-8 см. Асноўным матэрыялам для іх вырабу служыў бамбук, а таксама косці жывёл, сустракаюцца артэфакты з жалеза, бронзы, слановай косці і нефрыта. Лічыльныя палачкі выкарыстоўвалі не толькі для выканання аперацый складвання, але і для вылічэння квадратных і кубічных каранёў, знаходжання каранёў ураўнення і вылічэння ліку пі.

У эпоху Шан зараджаецца геаметрыя. Ужо ў V ст. да н. э. старажытныя кітайцы даведаліся аб ўласцівасцях прамавугольнага трохкутніка. Матэматычны трактат «Канон разліку чжоўскага гномона» («*Чжоў бі суань цзінь*») згадвае, што ў пачатку эпохі Заходня Чжоў (каля 1100 г. да н. э.) людзі ўжо ведалі пра прапорцыі 3:4:5 паміж гоў, гу і сянь. На Захадзе гэты метада быў адкрыты ў 550 г. н. э. старажытнагрэчаскім матэматыкам Піфагорам і названы «тэарэмай Піфагора».

У перыяд Чжань-цю ў сувязі з росквітам прыватных школ у сілу запатрабаванасці перажывае свой пад'ём сацыяльны слой адукаваных людзей. Вучоныя падзяляліся на шматлікія плыні адпаведна сваім поглядам. Склалася сітуацыя, падобная як у Старажытнай Грэцыі, калі разнастайныя школы квітнелі і спаборнічалі. Прыродазнаўчымі праблемамі займаліся маісты. Яны пабудавалі даволі строгую сістэму логікі, якую выкарыстоўвалі ў прыродазнаўчых навукх. Тлумачылі сутнасць такіх паняццяў, як прастора і час, класіфікавалі аб'екты рэчаіснасці, рабілі абагульненні ў вобласці аптыкі, механікі, геаметрыі і інш. Тэарэтычны ўзровень даследаванняў навукоўцаў-маістаў быў даволі высокі.

Легісты таксама займаліся прыродазнаўчымі навукамі, але мелі свае меркаванні. Напрыклад, лі разумелі як прынцып падзелу на катэгорыі, аналізу і замацавання канкрэтных якасцей аб'ектаў. Прадстаўнік Школы імён

Хуэй Шы сфармуляваў здагадку аб шарападобнасці Зямлі; лічыў, што аб'екты можна дзяліць на безліч разоў. *Школа натурфіласофіі Ін-Ян* праводзіла глыбокія даследаванні ў сферах астраноміі і геаграфіі. Прадстаўнікі школ «аграрыяў», *дактароў медыцыны* і *ваеннай філасофіі* таксама вырашалі навукова-тэхналагічныя праблемы.

Эпохай напружанага інтэлектуальнага жыцця, адкрытай барацьбы ідэй, распаўсюджвання гуманітарных ідэй стала эпоха Чжань-го (V–III ст. да н. э.). Культурным цэнтрам Кітая становіцца сталіца царства Цы, горад Ліньцзы. Уладары запрасілі ў горад вядомых вучоных таго часу і пабудавалі для іх спецыяльны гарадок. У гэтым навуковым цэнтры атрымлівае развіццё матэматыка, фізіка, асабліва механіка, астраномія.

У кітайскай медыцыне актыўна прымянялася тэорыя «ін-ян» і «пяці элементаў». Ва ўсіх пытаннях, пачынаючы ад фізіялогіі, паталогіі, фармакалогіі і заканчваючы лячэннем і выпісваннем рэцэптаў, кітайская медыцына кіруецца менавіта ёю. Да нашых дзён дайшло каля васьмі тысяч медыцынскіх трактатаў і вялікая колькасць гістарычных матэрыялаў па медыцыне. Самым старажытным трактатам па медыцыне лічыцца «*Хуан-дзі нэй цзін*» («Канон Жоўтага імператара аб унутраным»), які быў створаны да III ст. да н. э. (аўтарства прыпісваюць Хуан-дзі, сапраўды ж найбольш старажытныя часткі былі напісаны ў эпоху Чунь-цю і Чжань-го) і закляў важнейшыя тэарэтычныя асновы кітайскай медыцыны.

Знакаміты лекар эпохі Чжань-го *Бянь Цзюэ* вучыўся мастацтву лекавання хвароб у пустэльніка *Чансанцзюня*. Бянь Цзюэ усё жыццё вандраваў па краіне і паўсюль займаўся медыцынскай практыкай у царстве Цын, Цы і інш. .

Літаратура. Найбольш старажытныя пісьменныя творы Кітая адносяцца да сярэдзіны XII ст. да н. э. Гэта ўказы, дэкларацыі, маніфесты, звароты да народа і г. д. Літаратурныя творы, вершы, проза, эсэ, анталогіі, а таксама працы па крытыцы і літаратуразнаўстве, уваходзілі ў *зборнікі*. Найбольш вядомыя: «*Літаратурныя выбары*» Сяо Туна, анталогія кітайскай літаратуры ад старажытных часоў да VI ст., зборнікі вершаў *Лі Бо*, *Ду Фу* і іншых вядомых паэтаў.

Асноўнай формай літаратурнай творчасці з дацынскіх часоў і да канца эпохі Цын была паэзія. У развіцці традыцыйнай паэзіі можна вылучыць дзве асноўныя тэндэнцыі: па-першае, паэзія заўсёды спалучала ў сабе дапаўняючыя адзін другога рэалізм і рамантызм; па-другое, з пункту гледжання формы паэзія развівалася ад вольных эсэістычных формаў ў накірунку музычных рэгулярных формаў.

Паэзія Старажытнага Кітая прадстаўлена ў зборніках «*Шы цзін*» і «*Чу цы*». «Шы цзін» – гэта першы ў Кітаі зборнік песень, створаны каля V ст. да

н. э., ад пачатку эпохі Заходня Чжоў і да сярэдзіны эпохі Чунь-цю, якія адлюстроўваюць сацыяльны ландшафт і змены ў кітайскім грамадстве на працягу 800 гадоў. Песні прадназначаны былі для харавога выканання пад музыку. Яны падзяляліся на тры віды: *фэн* (песні), *я* (оды), *сун* (гімны). Фэн таксама называюць *гофэн* (норавы царстваў). Гэта народныя песні, сабраныя ў пятнаццаці удзельных княствах. Я (оды) паходзяць з тых раёнаў, якія знаходзіліся пад непасрэднай уладай чжоўскіх ванаў. У большасці – гэта творы, створаныя адукаванымі арыстакратамі. Сун (гімны) з’яўляюцца ўрачыстымі песнямі, якія выконваліся падчас рэлігійных цырымоній. Для песень «Шы цзіна» характэрны чатырохскладовы размер (*сыяньці*), рытмічнасць фраз, гарманічнасць танальнага малюнку. Змест іх рэалістычны, адлюстроўвае сацыяльныя рэаліі эпохі.

Унёскам у сусветную спадчыну сталі любоўныя вершы ў «Шы цзін», якія ў асноўным сустракаюцца ў раздзеле «*Норавы царстваў*» (IX–III стст. да н. э.) і з’яўляюцца аднымі з самых яркіх і эмацыянальна насычаных у зборніку.

Тэма кахання прысутнічала ў кітайскай літаратуры на працягу ўсяго яе існавання аж да нашых дзён, але адрозніваецца нацыянальнай спецыфікай, абумоўленай традыцыяналізмам мыслення. У Кітаі паміж мужчынам і жанчынай найперш пераважаюць адносіны залежнасці і прыхільнасці, а не партнёрства і раўнапраўя, што выказана ў самім слове 恋愛 «каханне», дзе 爱 «кахаць» стаіць на другім месцы, а на першым – 恋 «прыхільнасць». На думку французскага сінолага Марсэля Гранэ, уся любоўная паэзія ў «Шы цзін» паўстала не ў палацах князёў і вяльможаў, а з’яўляецца спадчынай сельскай, пастаральнай культуры. У ёй жанчына паўстае перад намі раўнапраўным чалавекам, надзеленым не толькі фізічнай прыгажосцю, але і высокімі маральнымі вартасцямі. Шчырае захапленне каханай пранізвае многія вершы, ператвараючы іх у своеасаблівае апяванне жаночай прыгажосці, прыгажосці прыроды, прыгажосці гармоніі мужчынскага і жаночага пачатку. У параўнанні з паэмамі пра каханне пазнейшых дынастый любоўныя паэмы ў «Шы цзін» у большай ступені расказваюць пра дабыню чалавека, шчырасць і запал пачуццяў, імкненне да свабоды ў каханні, задавальнення і пачуццяў любоўнага жыцця. У Кітаі адсутнічала ідэя грэхападзення ў дачыненні да любоўных сувязей, на якой грунтуецца хрысціянскае ўспрыманне сэксу і эротыкі.

Культурныя канатацыі кахання ў кітайскай культуры абумоўлены рэлігійна-філасофскай канцэпцыяй даасізму, якая лічыць, што ўсе сілы праяўляюцца ў элементарных парах: агонь і вада, неба і зямля, сонца і месяц, удыханне і выдыханне, адштурхванне і прыцягненне і г. д., і кожная з гэтых супрацьлеглых сіл належыць да палавой энергіі – або інь, або ян. Хоць яны

з'яўляюцца рознымі сіламі, але адначасова – часткамі аднаго і таго ж цэлага і, такім чынам, неабходныя адзін аднаму. У даасізме прызнавалася фактычна поўная свабода палавых адносін, як для мужчын, так і для жанчын.

Іншую інтэрпрэтацыю каханне набывае ў канфуцыянстве, якое цалкам падзяляла тэзіс аб натуральнасці і неабходнасці інтымных адносін паміж людзьмі, але рэзка і настойліва пярэчыла супраць кахання як эмоцыі ў шлюбе. Такім чынам, склалася парадаксальная сітуацыя, калі за «распусту» прымаўся не сэкс, а пачуццё кахання мужчыны да жанчыны. У традыцыйнай канфуцыянскай сістэме каштоўнасцей пачуццё аказалася не толькі другасным і другарадным у параўнанні з абавязкам – яно проста несувымерна з ім. Шлюб – катэгорыя доўгу, рэалізацыя інтарэсаў сям'і, патрабаванне культу продкаў. Каханне ж – з'ява зусім іншага плану, нешта як бы нізкае, амаль жывёльнае. Большасць тэкстаў «Шы цзін» было створана раней, чым маральна-этычная дактрына канфуцыянства ператварылася ў дамінанту грамадска-палітычнай і літаратурнай думкі Кітая. У сферы інтымных адносін ідэалогія канфуцыянства паспяхова супрацьстаялі народныя рэлігійныя вераванні і даасізм, на каштоўнасцях якіх і ўзнікла любоўная лірыка «Шы цзін».

Культурныя канатацыі кахання выяўляюцца ў сэнсах, закладзраваных у сімваліцы паэтычных тэкстаў. У любоўнай лірыцы як сімвал кахання нярэдка фігуруе *Су-нюй*, багіня шаўкапрадства: перапляценне нітак у тканіне нагадвае кітайскім паэтам перапляценне чалавечых лёсаў. У даоскіх трактатах яна выступае ў ролі настаўніцы жанчыны ў мастацтве кахання. Кітайцы лічылі, што нябесны старац – настаўнік міфічнага імператара Хуандзі (Жоўтага імператара) – навучаў яго розным спосабам фізічнага ўдасканалення, куды ўваходзіла і культура інтымных адносін.

Асаблівае месца сярод знакаў у «Шы цзін» займаюць сэксуальныя, якія ўвасоблены праз эратычныя вобразы. Тэорыя інь і ян сінтэзавалася з вучэннем аб пяці першаэлементах ў кітайскай культуры, таму эратычны падтэкст мелі ўсе слоўныя клішэ, якія перадаюць спалучэнні агню і вады, часта з дапамогай іх каляровых характарыстык (чырвоны – мужчынскі пачатак, сіне-зялёны тон – жаночы); лічбамі (няцотныя 3, 5, 7, 9 – мужчынскі пачатак, цотныя 2, 4, 6, 8 – жаночы). Лічбавыя паказчыкі сустракаюцца ў паэтычных творах параўнальна рэдка. Адзін з варыянтаў – згадка пра колькасць прадметаў у памяшканні, дзе знаходзіцца лірычная гераіня. Няцотная іх колькасць азначае канцэнтрацыю там ян, г. зн. службыць намёкам на прысутнасць лірычнага героя, хоць пра яго не гаворыцца прама.

Распаўсюджанай групай паэтычных эратызмаў з'яўляюцца эратызмы жывёльнага паходжання: «самка, курыца» – «цы», «самец, певень» – «сюн». Пазней у паэзіі зацвердзіліся эратызмы, вытворныя ад бытавых рэалій –

дэталюў жаночага адзення і ўбрання спачывальні: паясок вакол таліі гераіні; цыноўка, якая ляжыць пад адным з партнёраў; коўдра, якая пакрывае яго зверху.

Асобную групу складаюць эратызмы, узыходзячыя да рамёстваў: працэс ткацтва (спляценне нітак, уток, які слізгае па аснове) служыў ілюстрацыяй шлюбу і ўласна саіція; спалучэнне «карміць шаўкавічных чарвякоў» перадае «незаконнае» каханне, парушэнне шлюбнай вернасці.

Сярод мнагазначных сімвалаў любоўных вершаў можна вылучыць сімвалы расліннага паходжання: «жаночыя» (трава, мох, раска) у пары з ласкавым ветрам або выпадаючай на іх расой; расліны з узорным лісцем – сімвал шчаслівага ўзаемнага кахання.

Такім чынам, каханне ў зборніку «Шы цзін» змяшчае бясконцыя культурныя канатацыі, якія адлюстроўваюць не толькі смелы, натуральны і шчыры погляд на яго старажытных кітайцаў, але і канцэпцыю шлюбу, радасці сямейнага жыцця і гармоніі. Гэтыя культурныя значэнні з'яўляюцца неад'емнай часткай кітайскай культуры і ствараюць умовы для рэабілітацыі этычнага арэалу кахання ў сучасным грамадстве, фарміравання эстэтычнага густу і маральных ідэалаў моладзі.

Канфуцый заяўляў, што «Шы цзін» адыгрывае павучальную роль, якую пазней сталі называць *шыцзяо* (выхаванне паэзіяй). У песні «*Гуань цзюй*» («Сустрэча нявесты») з «Шы цзіна» адлюстравалася канфуцыянская ідэя *чжуньюн* (залатой сярэдзіны), якая выступала супраць аднабаковых поглядаў і крайнасцяў. Мысліцель гаварыў, што пры выкананні гэтай песні ў радаснай танальнасці яна не разбэйшчвае, а ў сумнай – не рانیць душу – гэта апісанне ідэальнай меры пачуццяў. Гэта ідэя стала ідэалам літаратурнай гармоніі для наступных пакаленняў мастакоў.

У эпохі Чунь-цю і Чжань-го філосафы ў сваіх працах адлюстроўвалі розныя ідэі, але мелі адну мэту – распаўсюдзіць сваё вучэнне. У гэтым яны бачылі сэнс літаратуры, якая павінна несці дабрачыннасць.

Адным з ключавых літаратурных збораў Старажытнага Кітая з'яўляюцца вядомыя «Чускія строфы» («*Чу цзы*»), якія ўзніклі ў эпоху Ваюючых царстваў (V–III стст. да н. э.) у IV ст. у царстве Чу (паўднёвы Кітай). Яны лічацца другім па значнасці (пасля «*Шы цзіна*» — «Кнігі песень») помнікам кітайскай паэзіі, які аказаў велізарны ўплыў на развіццё кітайскай літаратуры, асабліва на традыцыю лірыка-філасофскага верша. Гэта і першыя вядомыя прыклады аўтарскай паэзіі найвядомейшага паэта Чу *Цюй Юаня*, паэзія якога адлюстравала складаную сацыякультурную сітуацыю эпохі. Сярод яго твораў у «Чускіх строфах» – паэмы «*Лі сао*» («Смутака выгнанніка»), «*Цзю гэ*» («Дзевяць песень») і інш. «*Лі сао*» – самы

вялікі твор Старажытнага Кітая, які налічвае больш за 2400 іерогліфаў. У ім адлюстраваны канфлікт паэта з грамадствам.

Вершы ў «Чускіх строфах» пісаліся ў вольным стылі, з няроўнымі радкамі, што кантраставала з строгай структурай «Шы цзіна». Творы вызначаюцца сваёй эмацыйнай глыбінёй, індывідуальным стылем, эмацыянальнасцю, фантазічнасцю, рамантычнасцю. За кошт гэтага паэзія стала больш выразнай. Шырока выкарыстоўваліся паўторы, рыторычныя пытанні і складаныя метафары. Вершы поўныя шаманскіх і даасійскіх матываў (напрыклад, палёты ў неба, зносіны з багамі). Таксама яны адлюстроўваюць традыцыі паўднёвакітайскай культуры, дзе важную ролю адыгрывалі культы прыроды (апісанні рэк, гор, кветак (напр., архідэі, хрызантэмы) як сімвалаў чысціні і высакароднасці); пранізаны міфалагічнымі вобразамі (сустракаюцца багі, драконы, фэніксы і іншыя звышнатуральныя істоты), матывамі падарожжаў у невядомыя светлы, пошуку бессмяротнасці (напрыклад, у «Дзевяці песнях»).

Сімвалам патрыятызму і трагедыі, вернасці і ахвяры ў кітайскай традыцыі ў «Чускіх строфах» выступае Цюй Юань, які скончыў жыццё самагубствам у знак пратэсту супраць карупцыі. Яго смерць стала крыніцай узнікнення свята *Драконовых лодак*.

«Чускія строфы» застаюцца крыніцай натхнення для каліграфіі, жывапісцаў і нават кітайскай оперы і прадметам даследаванняў, якія адкрываюць глыбіню старажытнакітайскай думкі і мастацтва.

«Норавы царстваў» з «Шы цзіна» і паэма «Лі сао» з «Чу цы» аказалі вялікае ўздзеянне на сучаснікаў і паслядоўнікаў. Гэтыя зборнікі часам аб'яднаны пад назвай «Фэн сяо». Менавіта ад гэтых твораў бярэ пачатак рамантызм і рэалізм кітайскай паэзіі. Пасля Цюй Юаня ў жанры «чускіх строф» пісалі Сун Юй, Цзя І і інш.

Важнае месца ў літаратуры займалі *саньвэнь* (эсэ), ранняй крыніцай якіх з'яўляліся «Шу цзін» («Кніга гісторыі»). Яны пісаліся на гістарычныя і філасофскія тэмы. «Чуньцзю», «Цзо чжуань», «Го юй» («Прамовы царстваў»), «Чжаньго цэ» («Стратэгіі ваюючых царстваў») з'яўляюцца гістарычнымі эсэ, для якіх уласцівы апавядальны характар выкладання. Выдатным узорам старажытнай апавядальнай літаратуры лічацца «Цзо чжуань» («Каментарыі Цзо да «Вёснаў і восеняў»). Кніга падрабязна апісвала падзеі, чалавечыя характары. У ёй згадваецца больш за тры тысячы персанажаў.

Форма філасофскіх эсэ развівалася паступова. Іх мэтай было выкладанне філасофскіх тэорый. Сярод важнейшых твораў – юйлуці «Лунь юй» (запіс выказванняў); У «Мэн-цзы» і «Чжуан-цзы» адлюстраваны пачатак пераходу ад юйлуці да дыялагічных пабудов. «Сюнь-цзы» і «Хань Фэй-цзы» ўяўляюць сабой ужо сталыя эсэ-меркаванні на спецыфічную тэму.

Важным накірункам літаратуры было развіццё драматургіі. У кнізе ўспамінаў Чжоў Мі «Улінь цзюшы» («Справы мінулых дзён у Ўліне») пералічана 280 п'ес, але ад іх засталіся толькі назвы.

Архітэктура. У эпоху Шан складваюцца архітэктурныя традыцыі Старажытнага Кітая. Асноўнымі будаўнічымі матэрыяламі з'яўляліся дрэва і гліна, камень выкарыстоўваўся вельмі рэдка, таму захаваліся толькі фрагменты пабудовы. Асноўнымі тыпамі шанскай архітэктуры можна лічыць наземныя і падземныя збудаванні. Самыя цікавыя ўзоры наземнай архітэктуры адкрыты ў Аньяне на месце «*Вялікага горада Шан*». Тут знойдзены магутныя гарадскія сцены з некалькімі прарэзанымі варотамі. Яны не толькі адбівалі частыя напады ворагаў, але і захоўвалі горад падчас моцных разліваў ракі Хуахэ.

Галоўным збудаваннем сталіцы быў палац уладара – шанскага вана. Пабудаваны ў самым цэнтры горада, ён узнесены на высокую глінабітную платформу і строга арыентаваны па баках свету. Да цэнтральнага ўваходу, размешчанага з паўднёвага боку, вяла шырокая лесвіца. План палаца меў выразную форму выцягнутага прамавугольніка, па перыметру абнесенага шматлікімі калонамі.

Шанскія майстры выкарыстоўвалі сістэму стоячна-балачных перакрыццяў. Высокія і стройныя калоны вырабляліся са ствалоў маладых дрэў. Яны не толькі падтрымлівалі двухскатную страху, але стваралі вакол палаца галерэю, па якой можна было гуляць і абходзіць палац.

Каб захаваць дрэва ад гніення, у аснове калон змяшчалі невялікія бронзавыя дыскі. Усе элементы такой аскетычна строгай архітэктурнай кампазіцыі дакладна прадумваліся, сімвалічна і функцыянальна звязваліся паміж сабой. Верагодна, і план, і знешнія формы збудавання адпавядалі ідэі сакральнай улады кіраўніка і яго цэнтральнаму месцу ў свеце і грамадстве. Магчыма, гэтым тлумачыцца адсутнасць у архітэктуры палаца спецыяльных дэкаратыўных элементаў і ўпрыгожванняў.

Добра захаваліся падземныя збудаванні таго часу. Гэта, у асноўным, магілы шанскіх ванаў і іх набліжаных. Вялікія памеры і дасканалая тэхніка падземнага будаўніцтва ўказваюць на старажытную традыцыю замагільнага культу, які прадугледжваў збудаванні для памерлага ўладара цэлага пахавальнага некропаля, прычым часам больш маштабнага і пышнага, чым наземны палац.

Самая вялікая грабніца шанскага ўладара, адкрытая ў Аньяне, дасягае пяцьсот квадратных метраў. Яна складаецца з двух падземных камер, размешчаных адна над другой. Адна прызначалася для захавання цела памерлага, другая – для захавання шматлікіх пахавальных дароў і начыння. Уваход у грабніцу аформлены як шматступенчатая перавернутая піраміда,

якая сыходзіла вяршыняй у падзямелле. Магіла строга арыентавана па баках свету, і з кожнага боку піраміды ўніз вядуць доўгія ўрачыстыя лесвіцы, па якім памерлы як бы падарожнічае ў царства продкаў. Планіроўка ўсыпальніцы адлюстроўвае ўяўленні старажытных кітайцаў аб свеце людзей, духаў і свяшчэнным шляху, які іх звязвае.

Дэкаратыўна-ўжытковое мастацтва. Развівацца майстэрства вырабу бронзавых пасудзін, зброі і іншых прадметаў. У перыяд дынастыі Чжоў майстэрства вырабу бронзавых вырабаў дасягнула новага ўзроўню, стаўшы адным з найважнейшых дасягненняў старажытнакітайскай культуры. Бронзавыя артэфакты гэтай эпохі не толькі служылі рэлігійным і ўрадавым мэтам, але і адлюстроўвалі сацыяльны статус, палітычныя змены і культурныя традыцыі.

Бронзавыя сасуды сталі ў Старажытным Кітаі традыцыйным відам рытуальнага мастацтва. Памеры і вага сасудаў самыя розныя: ад некалькі кілаграмаў да тоны, прычым апошнія маглі значна быць вышэйшымі за рост чалавека. Шанскія сасуды здзіўляюць строгасцю, выразнасцю, адзінствам формы і арнамента. Сасуды дакладна адпавядалі свайму прызначэнню: так у шанскую эпоху існавалі спецыяльныя трыножнікі для захавання і прыгатавання зерня – *лі*, квадратныя катлы на чатырох ножках для варкі мяса – *дзін*, дзіўныя збаны з вечкамі і высокія кубкі для ўжывання віна – *ю* і *гу*. Кожны сасуд лічыўся адушаўлёным, ён быццам бы набываў свой свяшчэнны вобраз пасля гравіроўкі на яго корпусе сакральнага іерагліфічнага надпісу, часам напісанага ад імя самога посуду.

На думку вучоных, абрады і рытуалы ў Старажытным Кітаі мелі, перш за ўсё, касмаганічны сэнс, таму што звязвалі ў адзіным акце ахвярапрынашэння багоў і людзей, падтрымлівалі парадак у свеце і былі свяшчэнным рэгулятарам жыцця старажытных кітайцаў. Бронзавы посуд як галоўны аб'ект рытуалу не толькі захоўваў боскую сілу і веды, але і праз форму і арнамент адлюстроўваў сакральны вобраз Сусвету. Найпрасцейшыя формы сасудаў узыходзяць да круга і квадрата. З найдаўнейшых часоў квадрат, звернуты на чатыры бакі свету, лічыўся дыяграмай Зямлі і свету людзей. Круг жа заўсёды інтэрпрэціраваўся ў Кітаі як сімвал боскага і Неба, якое ўсё бачыць; сферы абітання багоў і духаў, вялікай сусветнай гармоніі. Гэтыя галоўныя касмаганічныя сімвалы ўтвараюць традыцыйны арнамент рытуальных прадметаў шанскай эпохі. Ён называецца «узорам грому» (*лэйвэнь*) і выяўляецца як скручаны ў спіраль квадрат. Арнамент адлюстроўвае найстаражытнейшыя ўяўленні пра тое, што падчас дажджу, калі бліскае маланка і грыміць гром, Вялікае Неба злучаецца з Зямлёю, апладняючы яе, а разам яны даруюць жыццё ўсяму жывому.

Асобную групу ўтвараюць сасуды ў выглядзе свяшчэнных жывёл і з маскамі чудзішчаў *Тао-тэ*. Старажытныя татэмістычныя ўяўленні пра жывёл як першакрыніцу чалавека сягаюць да глыбокай старажытнасці. У кожнага старажытнакітайскага племені быў свой звер-першапродак. Найчасцей на посудзе сустракаюцца вобразы барана, слана, тыгра, аднарога, птушкі, мядзведзя, цмока, алень, тапіра. Выява звера магла сімвалізаваць памерлых продкаў і з'яўляцца зваротам да іх падчас абраду, заклікам аб дапамозе і абароне. Магічная сіла абярэга прыпісвалася і зааморфнаму арнаменту ў выглядзе маскі Тао-тэ. Паходжанне і сімволіка гэтага матыву да канца не даследаваны, але, магчыма, гэтая расплюшчаная, пучавокая, рагатая морда чудзішча ўяўляе сабой сукупны вобраз дзікага зверу ці нават духу продка, здольнага адганяць сілы зла і абараняць ад небяспекі.

У шанскіх магілах знаходзяць невялікія плоскія дыскі *бі* з нефрыту з вялікай адтулінай пасярэдзіне. Гэта традыцыйны сімвал Неба і ўрадлівасці. Часам у пары з імі знаходзяць нефрытавыя песты *гуі*, якія ўвасабляюць боскі мужчынскі пачаток. З глыбокай старажытнасці і дагэтуль кітайцы пакланяюцца нефрыту і яшме як свяшчэнным камяням, здольным адганяць злых духаў і абараняць цела ад разлажэння. Таму прадметы з яшмы, зялёнага і жаўтавата-белага нефрыту – абавязковая частка пахавальнага начыння.

Бронзавыя вырабы становяцца больш дэкаратыўнымі і вытанчанымі. Тэхналогіі і стылі бронзавай вытворчасці ўдасканалюцца ад захавання шанскіх традыцый, але з больш строгімі канонамі, да росквіту рэгіянальных стыляў і новых тэхнік пад уплывам ваенных патрэб. Асаблівацю тэхналогій сталі металістыя сплавы – бронза (медзь+волава), часам з дабаўленнем свінцу для лепшай плаўкасці; ліццё па страчанай воскавай мадэлі (дазваляла ствараць складаныя арнаменты); інкрустацыя (выкарыстанне золата, срэбра, нефрыту для аздаблення).

Галоўнымі формамі бронзавых вырабаў былі рытуальны посуд, які выкарыстоўваўся ў ахвярапрынашэннях і цырымоніях (найбольш вядомыя *дын*г (кацёл на трох нагах, сімвал улады), *гуі* (посуд для збожжавых ахвяр), *цзунь* (кубак для віна з вытанчаным дэкорам), *хэ* (судна ў форме жывёлы для віна). Колькасць і складанасць пасудзін паказвалі статус уладальніка. Надпісы на бронзе – адзін з найстаражытнейшых узораў кітайскай пісьменнасці, якія дапамагаюць гісторыкам вывучаць раннюю кітайскую пісьменнасць. Тэксты на бронзе часта апісвалі падзеі жыцця знаці або заклікі да багоў.

Пастаянныя ваенныя канфлікты актывізуюць выраб зброі. Мячы пашыраюцца ў Познюю Чжоў, асабліва ў перыяд Ваюючых царстваў. Дзіды маюць характэрныя крывыя лязы. Браня і шлемы ўпрыгожваюць арнаментам.

Наладжваецца выраб упрыгажванняў і бытавых прадметаў. З’яўляюцца люстры ў Познюю Чжоў. Пашыраюцца нефрытавыя ўстаўкі ў бронзу.

Эвалюцыя дэкору праходзіць шлях ад выяў тыграў, драконаў, масак у Ранняй Чжоў да больш стылізаваных раслінных арнаментаў (напрыклад, вінаграднае лісце), сцэн палявання і баёў (асабліва ў царствах Чу і Цынь у Познюю Чжоў), сезонных палявых работ. У эпоху Ваюючых царстваў у мастацтве выпрацоўваецца новы стыль мастацкіх форм і арнаменту, пашыраецца іх сімволіка: сімвалы вагі, улады і ахвярапрынашэння (напрыклад, дынг як сімвал дзяржавы). Бронзавыя сасуды паступова губляюць свой магічны сэнс. Іх формы сталі больш плаўнымі і абцякальнымі. Узоры сталі гравіравацца, а часам наносіцца на паверхню шляхам інкрустацыі каляровымі металамі.

Узорам бронзы перыяду Чжань-го з’яўляецца збанок ху – гладкі і стройны, з вузкім горлам і дзвюма вытанчанымі падвяснымі ручкамі. Гэты посуд ад горла да асновы запаўнены тонка гравіраваным арнаментам: на гарызантальных паясах намалюваны паляўнічыя з мячамі і лукамі, якія нападаюць на дзікіх жывёл; птушкі, што пажыраюць змей; фантастычныя крылатыя чудзішчы, якія б’юцца паміж сабой. У гэтых дынамічных выявах пераплецены фантастычныя, даўнія матывы з жывымі назіраннямі прыроды. Звер тут – не толькі ўвасабленне прыродных стыхій. Ён нібы ўцягваецца ў сферу зямнога чалавечага жыцця. Яго вобраз становіцца менш абстрактным. Важнае месца адведзена і самому чалавеку, які паказаны як частка прыроднага свету і ўплецены ў агульны арнамент.

Узнікаюць новыя віды рытуальнага мастацтва: круглыя бронзавыя люстэркі, гладка адпаліраваныя з аднаго боку і інкрусціраваныя срэбрам і золатам на адваротным; свяцільнікі; музычныя інструменты. Рытуальным мэтам служыла і знойдзеная ў пахаваннях размаляваная лакавая мэбля, лакавы посуд, прадметы з разнаго дрэва і каменю. Усё яны пакрыты тонкім, гнуткім, быццам сплеченым графічным арнаментам. У тонкіх і лёгкіх завітках узораў, якія нагадваюць іерагліфічныя знакі, адлюстравалася больш складаная, чым раней, паэтычнае ўспрыманне сусвету, якое асэнсоўваецца як стыхія бясконцага руху касмічных сіл. Бязмежна ўзрасла роля незапоўненай прасторы, якая трактуецца, як паветранае асяроддзе.

Тэхналогіі Чжоў сталі асновай для далейшага развіцця металаапрацоўкі ў Кітаі. Мастацкія традыцыі перайшлі ў эпоху Хань, асабліва ў рытуальныя прадметы. Бронзавая культура Чжоў – гэта люстэрка грамадства, якое спалучала тэхналагічныя інавацыі, рэлігійныя традыцыі і мастацкую вытанчанасць. Яна не толькі служыла дзяржаўнай ідэалогіі, але і заклала падмурак для далейшага развіцця кітайскай цывілізацыі.

Жывапіс. Кітайскі нацыянальны жывапіс (*чжунго хуа*) скарочана называюць *гохуа* (нацыянальны жывапіс). Гэта самабытны від жывапісу, які фарміруецца і развіваецца ў Кітаі на працягу ўсёй яго гісторыі.

Кітайскі жывапіс вельмі адрозніваецца ад заходняга, якому ўласціва лінейная перспектыва. Мастак займае нерухомы стан і выяўляе бачныя прадметы, вынік адпавядае рэальнай карціне і яе прапарцыям. Кітайскаму жывапісу, наадварот, уласціва рассеянная перспектыва: мастак можа мець многа пунктаў погляду, адна і тая ж карціна можа ўтрымліваць у сабе ўсе бакі свету і ўсе пары года.

Заходні жывапіс імкнецца перадаць форму, кітайскі ж патрабуе не толькі падабенства формы, але і падабенства духу. Заходні мастак шмат увагі надае святлацені, яго творы даюць пачуццё трохмернасці, гэта аб'ёмнае мастацтва. Кітайскі жывапіс імкнецца выразіць мелодыю карціны праз лініі і іх трансфармацыі, гэта мастацтва ліній.

Кітайскі жывапіс называюць нацыянальнай спадчынай Кітая, ён вядомы ва ўсім свеце сваім унікальным стылем і выдатнымі шэдэўрамі.

У эпоху Чань-го жывапіс вылучыўся ў самастойны від мастацтва. З'яўляюцца першыя ўзоры кітайскага жывапісу на шоўку і бамбукавых дошчачках. Гэтыя творы заклалі асновы для развіцця кітайскай піктаграфічнай традыцыі і адрозніваюцца сваёй сімволікай, тэхнікай і функцыянальным прызначэннем. Найбольш вядомы прыклад – шматок шоўку з магілы ў Чанша (Позняя Чжоў/ранні перыяд Ваюючых царстваў), дзе намаляваны чалавек, які едзе на драконе.

Адметнымі рысамі жывапісу з'яўляецца выяўленне сцэнаў рэлігійнага і міфалагічнага характару (напрыклад, шаманскія палёты, культ продкаў). Часта сустракаюцца вобразы драконаў, феніксаў і нябесных сфер.

Тэхніка выяўлення зводзіцца да выкарыстання мінеральных фарбаў (аксіды жалеза, малахіт) і арганічных пігментаў. Тонкія і плаўныя лініі выяў паказваюць высокі ўзровень майстэрства жывапісцаў. Творы жывапісу былі звязаны з культам мёртвых і размяшчаліся ў магілах для абароны душы памерлага.

Жывапіс на бамбукавых дошчачках са схематычнымі малюнкамі знойдзены ў магілах эпохі Чжоў і Ваюючых царстваў (напрыклад, у правінцыі Хубэй). На артэфактах адлюстраваны побытавыя сцэны (паляванне, земляробства), сімвалічныя знакі (напрыклад, геаметрычныя ўзоры, якія маглі мець рытуальны сэнс).

Жывапісныя творы выконваліся чарнілам або вострай палачкай па бамбуку, стыль якіх быў больш графічным і схематычным у параўнанні з шаўковым жывапісам. Маглі быць часткай дакументаў або проста дэкарацыяй, у некаторых выпадках ілюстрацыямі да тэкстаў (напрыклад,

каментарыі да рытуалаў). Мелі рэлігійны кантэкст: адлюстроўвалі даасійскія і шаманскія ўяўленні пра свет, што потым развіліся ў кітайскай міфалогіі.

Выкарыстанне шаўку як палатна пазней перайшло ў традыцыйны скрутны жывапіс, а бамбукавыя дошчачкі сталі правобразам кітайскіх кніг. Жывапіс перыяду Чжоў – гэта першы крок да складанай мастацкай традыцыі Кітая, прадвеснік класічнага жывапісу. Гэтыя творы паказалі пераход ад арнаментальнага дэкару (як на бронзе) да сюжэтнага мастацтва. Яны сталі асновай для развіцця школы *гунбі* (дэталізаваны палацавы жывапіс) у эпоху Хань. Яго адметнасць у злучэнні міфалагічных і рэальных матываў, эксперыментах з матэрыяламі (шоўк, бамбук), фарміраванні канонаў, якія перайшлі ў мастацтва Хань і пазнейшыя дынастыі.

Кітайскі жывапіс пачынаецца з арнаментаў на бронзе. Сюжэтны падзел звычайна дзеліць яго на «выяўленне людзей» (*жэньу*), пейзажны жывапіс «горы і рэкі» (*шаньшуй*) і жывапіс «кветкі і птушкі» (*хуаняо*).

Жанр жэньу сфарміраваўся раней за іншыя. Ужо ў эпоху Заходняга Чжоў, перыяды Чжань-цю і Чжань-го пры палацах існавалі мастакі, якія спецыялізаваліся на напісанні партрэтаў. Пейзажы «горы і рэкі» спачатку служылі фонам для людзей у жанры жэньу.

Жанр партрэта жэньу займае асаблівае месца ў кітайскім мастацтве, адрозніваючыся ад заходніх традыцый сваёй філасофскай глыбінёй, сімволікай і роляй у сацыяльна-рэлігійным кантэксце. Філасофскія асновы жанру абумоўлены даоскім і канфуцыянскім уплывам. Канфуцыянства падкрэслівала маральны ідэал чалавека, таму партрэты часта ўвасаблялі дабрачыннасць, мудрасць і сацыяльны статус (напрыклад, выявы імператараў, вучоных, праведнікаў). Даасізм надаваў значэнне гармоніі з прыродай, што адлюстроўвалася ў партрэтах аскетаў або бессмяротных (*сянь*), пагружаных у пейзаж. У адрозненне ад заходняга рэалізму кітайскі партрэт перадаваў не столькі фізічныя рысы, колькі ўнутраны стан (напрыклад, позірк, поза, атрыбуты).

Адметная рыса – пранікальныя пэндзлевыя лініі (*гунбі*), якія падкрэсліваюць рух і характар (напрыклад, складкі адзення як адлюстраванне ўнутранай энергіі). Часта выкарыстоўваліся пустыя фоны або схематычныя пейзажы, каб сканцэнтравалі ўвагу на персанажах. Атрыбуты (кнігі, кветкі, зброя) мелі сімвалічнае значэнне (напрыклад, кветка слівы – нязменнасць, меч – мужнасць).

Тыпалогія партрэтаў:

- бессмяротныя і міфічныя істоты (*сянь*, будыйскія святыя);
- рытуальныя партрэты (напрыклад, *чжуансян* – выявы продкаў для культу ахвярапрынашэнняў);
- гістарычныя персанажы (імператары, героі, вучоныя);

- жанравыя сцэны (селяне, танцоры, гандляры);
- бессмяротныя і міфічныя істоты (*сянь*, будыйскія святыя).

Партрэты выконвалі ролю пасрэдніка паміж жывымі і мёртвымі, іх размяшчалі ў сямейных алтарах. Пазней, у будыйскім мастацтве партрэты святых (*архатаў*, Бадхісатваў) служылі для малітвы і медытацыі.

Раннія ўзоры (царствы Чжоў, Хань) уяўлялі схематычныя выявы на бамбуку і шаўку, звязаныя з рытуаламі. У перыяд зараджэння партрэта ў эпоху Тан і Сун ствараліся рэалістычныя партрэты (*Янь Лібэнь*, *Чжоу Фан*) з псіхалагічнай глыбінёй. У познія перыяды Мін і Цын назіраецца дэкаратыўнасць і дэталёвасць, уплыў заходніх тэхнік (напрыклад, у *Лан Шыніна*).

Адрозненні кітайскага жэньу і заходняга партрэта

Кітайскі жэньу	Заходні партрэт
Перадача духоўнасці і статусу	Акцэнт на рэалізм і індывідуальнасць
Сімвалічныя атрыбуты	Натуралістычныя дэталі
Пустыя фоны або абстрактныя пейзажы	Дэталёвы фон
Функцыя: рытуал, палітыка	Функцыя: памяць, эстэтыка

Жанр *жэньу* захаваў значэнне ў сучасным кітайскім мастацтве, асабліва ў традыцыйнай гусійскім жывапісе і кіно (напрыклад, візуальныя алюзіі ў фільмах Чжан Імоў). Яго спадчына – гэта сплаў філасофіі, эстэтыкі і сацыяльных нормаў, якія вызначаюць кітайскае ўяўленне аб чалавеку.

Тэма 7. Культура Старажытнага Кітая: перыяд ранніх імперый (эпохі Цынь і Хань (III ст. да н.э.–III ст. н.э.))

Перыядызацыя. У IV–III стст. да н. э. абвастраецца барацьба за ўладу паміж рознымі царствамі. У 230 г. да н. э. дзяржава *Цынь* наносіць паражэнне спачатку царству Хань і заваёўвае яго тэрыторыю, а ў 228–221 гг. да н. э. захоплівае і іншыя царствы (Чжао, Вэй, Чу і інш.). Пасля доўгага перыяду смут, войнаў і расколу краіны дробныя царствы аб'ядналіся ў магутную дзяржаву на чале з дынастыяй Цынь (221 г. да н.э.–206 г. да н.э.). Перад аб'яднаннем Кітай уяўляў сабой сем вялікіх дзяржаў, якія бесперапынна ваявалі за тэрыторыі і ўплыў. Землі Цынь (заходні Кітай) былі неўраджайнымі, але царства мела моцнае войска з жорсткай дысцыплінай. Іншыя дзяржавы (*Чжао*, *Чу*, *Цы*, *Хань* і інш.) — багатыя, але палітычна раз'яднаныя.

Дынастыя Чжоў як фармальны кіраўнік Паднябеснай страціла рэальную ўладу, а Цынь выкарыстала рэформы *Шан Яна* (IV ст. да н. э.), што

зрабіла яе эканамічна моцнай (аграрныя змены, падаткі), ваенна эфектыўнай (дысцыпліна, стандартызацыя ўзбраення).

У 246 г. да н.э. 13-гадовы *Ін Чжэн* становіцца кіраўніком Цынь. З 230 па 221 гг. да н.э. Цынь праз стратэгію падкупу, ваеннай моцы, разбурэння саюзаў ворагаў паслядоўна разграміла ўсіх супернікаў і ў 221 г. да н.э.: адбылося аб'яднанне Кітая пад уладай Цынь. Ін Чжэн прымае тытул «Шыхуандзі» (246–210 гг. да н.э.) (іерогліфы «хуан» і «дзі» азначалі даслоўна «боскі ўладар», «Боскі ўладар, які адкрывае эпоху Цынь»).

Імперыя Цынь праіснавала толькі чатырнаццаць гадоў, але ўклад гэтай дзяржавы глыбока паўплываў на наступныя больш за дзве тысячы гадоў кітайскай гісторыі. Яе непрацягласць тлумачыцца мноствам аб'ектыўных фактараў. Не апошняю ролю адыграла жорсткасць праўлення імператара Цынь Шыхуандзі, які пакараў смерцю або адправіў на катаржныя работы велізарную колькасць прадстаўнікоў знатных родаў. Вялікім цяжарам для кітайцаў аказалася будаўніцтва *Вялікага кітайскага канала і Вялікай кітайскай сцяны*, якія ўзводзіліся ў літаральным сэнсе слова на касцях простага народа.

Імперыя Цынь пала ў выніку народнага паўстання. Адзін з атрадаў паўстанцаў узначальваў дробны чыноўнік *Лю Ба*. У 207 г. да н.э. яго атрад захапіў сталіцу, цыньская дынастыя была зрынута. У міжусобнай барацьбе паміж кіраўнікамі паўстанцаў атрымаў перамогу Лю Ба, і ў 206 г. да н.э. ён заснаваў новую дынастыю *Хань*, якая праіснавала да 220 г. н.э.

Ханьская эпоха падзяляецца даследчыкамі на два перыяды:

- Ранняя (Заходняя) Хань (206 г. да н.э.–8 г. н.э.);
- Позняя (Усходняя) Хань (25–220 гг.).

Кароткачасовы інтэрвал паміж гэтымі двума перыядамі складае час праўлення *Ван Мана*, які зрынуў ханьскую дынастыю (дом *Лю*) і заснаваў уласную дынастыю *Сінь* (новую). Аднак час праўлення *Сінь* аказаўся непрацяглым, і праўленне Хань было адноўлена ў 25 г. Звяржэнне дынастыі Хань звычайна звязваецца з пачаткам сярэднявечнага Кітая, хоць ужыванне гэтай тэрміналогіі даволі ўмоўнае.

З часу падзення дынастыі Хань і аж да VI ст. цягнецца перыяд раздробленасці, у якім вылучаюць адносна самастойныя этапы.

Эпоха Траецарства (220–280 гг. н.э.) – кароткі, але надзвычай важны перыяд у гісторыі Кітая, які пачаўся ўслед за падзеннем дынастыі Хань, калі краіна падверглася нападам качавых плямён і страціла сваё адзінства на некалькі стагоддзяў. Заваёўваючы спрадвечна кітайскія тэрыторыі, іншапляменцы ўтвараюць тут свае дзяржавы. Мастацкія цэнтры сталіцы былі разбураны, краіна разрушана. У Кітаі пачаліся значныя сацыяльна-палітычныя і культурныя пераўтварэнні.

У гэты час на тэрыторыі Кітая існавалі тры незалежныя дзяржавы *Вэй*, *Шу*, *У*, якія пастаянна канфліктавалі адна з адной. Кіраўнікі кожнага царства, імкнучыся ўмацаваць сваю ўладу, актыўна выкарыстоўвалі культурныя інструменты. Напрыклад, *Вэй* пазіцыянаваў сябе як спадчыннік традыцый Хань, *Шу* рабіў акцэнт на канфуцыянскай маралі і законнасці, а *У* развіваў марскі гандаль і культуру, звязаную з вадой.

Эпоха Заходняй Цзінь (265–316 гг.) – час, калі адбылося кароткачасовае аднаўленне адзінай цэнтралізаванай дзяржавы, але затым краіна раскалолася з-за нашэсця качэўнікаў («Эпоха шаснаццаці царстваў»).

Для культурнага развіцця Кітая і ўсёй Усходняй Азіі эпоха Цынь-Хань мела такую ж важнасць, як антычнасць для Еўропы. У гэты час адбываецца фармалізацыя кітайскай культуры, якая заклала асновы традыцый, што захаваліся на працягу стагоддзяў – аж да сучаснасці.

Матэрыяльная культура. З часоў праўлення дынастыі Цынь да Заходняй Хань рыбалоўства, паляванне і збіральніцтва па-ранейшаму адыгрывалі даволі значную ролю ў гаспадарцы раёнаў сярэдняга і ніжняга цячэння Янцзы, што сведчыць пра захаванне першабытных рысаў у матэрыяльнай культуры. Аднак у часы імперыі Цынь пачынаюцца змены ў эканамічным жыцці дадзенага рэгіёну.

Імперыя Цынь вымушана была адказваць на шматлікія палітычныя і культурныя выклікі, сутыкнуўшыся з рэгіянальным сепаратызмам, бо былыя царствы спрабавалі аднавіць незалежнасць. Фактарам нестабільнасці імперскай эканомікі таксама былі розныя грошы, меры, законы ў царствах. Для вырашэння гэтых праблем акружэннем імператара Цынь Шыхуандзі быў распрацаваны і ажыццёўлены шэраг гаспадарча-эканамічных рэформ.

У сферах будаўніцтва і гандлю была праведзена татальная стандартызацыя: уведзены адзіныя для ўсёй імперыі меры даўжыні, аб'ёму і вагі; грошы, пісьмо. Да ліку важнейшых рэфарматарскіх акцый Цынь Шыхуандзі адносіцца стандартызацыя даўжыні (*чы*), аб'ёму (*шэн*) і вагі (*лян*) на аснове дзяржаўных эталонаў. Махінацыі з памерамі караліся смяротным пакараннем.

У грашовую сістэму ўведзены круглыя бронзавыя манеты з квадратнай адтулінай пасярэдзіне – прататып будучых кітайскіх грошай. Знішчаны рэгіянальныя валюты, што спрыяла паскарэнню гандлю.

Зведала новаўвядзенні і транспартная інфраструктура. Былі пракладзены добраўпарадкаваныя дарогі і пракапаны каналы, што злучылі правінцыяльныя цэнтры са сталіцай. Адзіная сетка казённых дарог была агульнай працягласцю 8000 км, дарогі шырынёй да 15 м. Каналы злучалі рэкі Хуанхэ і Янцзы, скарачаючы шляхі пастаўкі тавараў. Усе гэта садзейнічала

ўрэгуляванню таварна-грашовых адносін і поўнаму падначаленню дзяржаўнаму кантролю.

Пачалося будаўніцтва *Вялікага кітайскага канала*, які злучыў штучным рэчышчам у 32 км дзве суднаходныя ракі, што цяклі ў супрацьлеглых напрамках. Гэта гідратэхнічнае збудаванне працягвае функцыянаваць і ў наш час, забяспечваючы круглагадовае суднаходства на працягу больш чым 2000 км.

Урбаністычныя змены датычыліся стандартызацыі памераў і планіроўкі гарадоў, у якіх цэнтральная вуліца абавязкова размяшчалася на паўночна-паўднёвай восі.

Паскараўся тэхналагічны прагрэс. Пачынаецца масавае будаўніцтва прыбіральняў з праточнай сістэмай. Распрацоўваюцца стандартныя дызайны для сельскагаспадарчых прылад. Праведзена ваенная рэформа: уведзены адзіныя стандарты ўзбраення (даўжыня мячоў, астрата дзідаў). Створана сістэма адзінага ваеннага камандавання.

Эканамічнай навацыяй стала дзяржаўная манаполія на жалеза і соль. Быў наладжаны цэнтралізаваны збор падаткаў зернем і тканінамі.

Асаблівасцю правядзення рэформ сталі:

- жорсткая сістэма пакарання парушальнікаў стандартаў. Іх чакалі цяжкія кары (ад адсячэння носа да смяротнага пакарання);
- працоўную павіннасць выкарыстоўвалі для будаўнічых праектаў;
- выкананне загадаў кантралявала створаная сетка інспектараў.

Прыкметай росквіту эканомікі эпохі Хань было бурнае развіццё доменнай плаўкі, вытворчасць чыгуну і сталі, шоўкавай прамысловасці, вытворчасці лакавых вырабаў і паперы.

Палітыка дынастыі Хань таксама была скіравана на стымуляванне аграрнай эканомікі. Першы імператар *Лю Бан* узнагародзіў адстаўных афіцэраў не толькі тытуламі, але і зямельнымі надзеламі. Юрыдычны статус і правы на асбістую маёмасць простага народа поўнасю прызнаваліся ўрадам па вяртанні ў родныя мясціны. Тых, хто вымушаны быў прадаць сябе ў рабства падчас ваеннай смуты, аднаўлялі свой статус вольнага грамадзяніна. Так шматлікія бежанцы вярталіся пад кантроль урада. Дадзеныя мерапрыемствы шлі на карысць развіцця сельскай гаспадаркі.

Важнай часткай праўлення Ёсходняга Хань была частковая або поўная адмена зямельнага падатку з мэтай актывізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці і развіцця аграрнай эканомікі. Імператар *Лю Сю* разумеў важнасць рэгулявання збору зямельнага падатку для згладжвання супярэчнасцей паміж урадам і народам.

На пачатку праўлення дынастыі Хань у краіне не было сур'ёзных палітычных беспарадкаў, прыродных катаклізмаў, таму ў гэты час

адбываецца рост эканомікі, павялічваецца багацце народа. Грошай было так шмат у сталіцы, што што яны пачынаюць псавацца, іх немагчыма было падлічыць. Прадуктаў харчавання было больш, чым дастаткова. Зерне пачалі складваць пад адкрытым небам, бо не хапала свірнаў. Яно пад адкрытым небам згнівала.

У гаспадарках простых людзей шырока распаўсюдзілася конегадоўля, развівалася земляробства. Кошт зерня па ўсёй краіне знізіўся.

Акрамя шырокага распаўсюджвання металічных прылад і арання зямлі валамі, прагрэсіравала і ірыгацыйнае будаўніцтва, што спрыяла развіццю земляробства.

Пад уплывам прыродных і сацыякультурных фактараў на новы гістарычны этап перайшло эканамічнае развіццё рэгіёну сярэдняга і ніжняга цячэння Янцзы ў перыяд Позняй дынастыі Хань. Намаганні дынастыі Цынь і Хань былі скіраваны на развіццё паўночнага эканамічнага рэгіёну, для асваення цалінных земляў якога пачынаюць перасяляць народ на ўрадлівыя паўночныя землі. Геаграфічная прастора земляробства гаспадаркі імперый Цынь і Хань распаціраецца ад марскога ўзбярэжжа на ўсходзе да высакагор'яў на захадзе, ад пустыні на поўначы да тропіка Рака.

У гісторыі Кітая часта праводзілася палітыка абмежавання канцэнтрацыі вялікіх надзелаў, тэрыторый у руках буйных землеўласнікаў, каб узмацніць кантроль урада над сельскагаспадарчай эканомікай. Фермерам звычайна выдзялялі прыкладна аднолькавыя зямельныя надзелы.

Падчас праўлення Хань *У-дзі* ў рэгіёне Гуаньджун была пракладзена сетка каналаў, якая забяспечвала незлічонае насельніцтва ежай і адзеннем.

Імператар Хань *Джаадзі* імкнуўся аднавіць эканоміку. *Сюаньдзі* актыўна вяртаў у родныя мясціны ўцекачоў, заахвочваючы займацца іх працай на зямлі: у карыстанне давалі дзяржаўныя палі, пазычалі насенне і харчаванне, урад забяспечваў усімі неабходнымі сродкамі вытворчасці, вызваляў ад падушнага падатку і працоўнай павіннасці. Каб падштурхнуць вытворчую актыўнасць насельніцтва, урад пасля стыхійных бедстваў займаўся аднаўленнем гаспадаркі, часткова або поўнасцю адмяняў зямельныя падаткі, змяншаў цану на соль.

У часы праўлення імператара Ёсходняй Хань *Гуан'удзі* на поўдні пачынаецца ўкараненне аграрных тэхналогій басейна Хуанхэ, што паскорыла эканамічны прагрэс рэгіёну.

У час праўлення імператара Хань *Вэньдзі* паводкі і засухі на працягу некалькіх гадоў прывялі краіну да збяднення, таму пачалося рассяленне пацярпелага насельніцтва ва ўрадлівых акругах. Так аграрная эканоміка Цяннаня, пачынаючы з эпохі Хань, па тэмпах развіцця пераўзышла паўночныя рэгіёны. З гэтага перыяду эканамічны цэнтр пачынае

перамяшчаца на поўдзень, а эканамічныя зоны Гуаньджун і Вялікая Кітайская раўніна ўсё больш слабець і прыходзіць у заняпад. З перыяду Ўсходняй Хань у раёне Лінаня (сучасныя Гуансі і Гуандун) за год пачынаюць атрымліваць два ўраджаі паліўнога рыса. Тут выкарыстоўвалі тэхнікі вырошчвання і перасаджвання расады.

Такім чынам, фактарамі эканоміка-культурнага прагрэсу стала ўкараненне і распаўсюджванне на поўдзень перадавых тэхналогій і метадаў басейна Хуанхэ, дзякуючы перасяленцам.

У позні перыяд Усходняй Хань з-за суровай вайны і стыхійных бедстваў ў басене Хуанхэ пачалася новая хваля перасялення народа на поўдзень.

Пачынаючы з праўлення Ўсходняй Хань, сельская гаспадарка, жывёлагадоўля, падсобныя промыслы і рыбалоўства квітнелі аднолькава. На адпаведным узроўні развіваліся рамёствы, што забяспечвала незалежнасць пасёлкаў ад знешняга рынку.

Асновай гаспадарчай дзейнасці было вырошчванне палявых сельскагаспадарчых культур, а таксама гародніны, пладовых дрэў і фарбавальных раслін, бамбука, тунга, катальпы, кіпарыса, лакавых дрэў і туты, прызначаных для шаўкаводства. Шэраг людзей займаліся зборам лекавых раслін; вытворчасцю алкаголю, воцату, соевага соусу, саладавага цукру і іншых прадуктаў метадам зброджвання; тэкстыльным промыслам, вырабам сельскагаспадарчых прылад і зброі. Такім чынам, пасёлак быў дасканалым мікрасоцыўмам, у якім рамёствы з'яўляліся часткай яго гаспадаркі.

Рамесная вытворчасць на дзяржаўнай аснове заўсёды падпарадкоўвалася надзвычай строгаму рэжыму кіравання. Сярод рамеснікаў дзяржаўных прадпрыемстваў было шмат, для якіх гэта было формай павіннасці. Шмат казённых рамеснікаў паходзіла з дзяржаўных рабоў, а хатнія работніцы-ткачы і служанкі фактычна па-ранейшаму з'яўляліся рабынямі.

На дзяржаўных рамесных прадпрыемствах надзвычай дэталізаваным быў падзел працы, каб забяспечыць пэўныя аб'ёмы вытворчасці. Майстры займаліся спецыялізаваным участкам працы, не сумяшчалі розныя задачы і не займаліся адначасова рознымі справамі. Такім прадпрыемствам уласцівы базавыя рысы мануфактурнай вытворчасці. Вырабленая прадукцыя не мела менавай вартасці, а толькі спажывецкую для забяспячэння патрэб кіруючага класа. Фарміраванне чыстай спажывецкай вартасці па капіталістычнай мадэлі з'яўляецца гістарычнай адметнасцю кітайскіх дзяржаўных рамесных прадпрыемстваў.

Наконт эканамічнага развіцця дынастыі Цзінь захавалася мала звестак, таму што яна існавала нядоўга і хутка загінула. Ацэнкі нашчадкаў гаспадаркі дадзенага перыяду ў асноўным негатыўныя. Важнай рэформай падаткаабкладання Цзінь была замена падушнага падатку зямельным, якія папярэднімі дынастыямі аб'ядноўваліся ў адзін.

Засяроджванне кітайцаў на сельскай гаспадарцы парадзіла занябанне гандлёва-эканамічнага комплексу. У кітайскім традыцыйным грамадстве сацыяльны статус гандляроў быў даволі нізкі. Гандаль разглядаўся як «ганебны занятак». На працягу доўгага часу да яго ставіліся з пагардай, прыгнятаючы яго развіццё.

У часы праўлення *Цынь Шыхуадзі* купцоў прызывалі на вайсковую службу ў першую чаргу. Як толькі чалавек быў прыпісаны да гандлёвага саслоўя, наступныя тры пакаленні яго родзічаў фактычна страчвалі асабістую свабоду – падчас баявых дзеянняў іх першымі адпраўлялі на вайну. Напачатку праўлення дынастыі Хань гандлярам не дазвалялася насіць шоўкавае адзенне, мець зброю, ездзіць на павозках або на конях, служыць чыноўнікамі, набываць зямлю. За парушэнне накладвалі спагнанне.

Нягледзячы на прыгнёт, гандляры ў тагачасных эканамічных умовах адыгрывалі важную ролю ў грамадскай гаспадарцы. Таварна-грашовая эканоміка ўсё роўна рэгулявала грамадскае жыццё, багатыя гандляры вандравалі па ўсёй Паднябеснай. Дзякуючы ім вытворчасць і спажыванне тавараў пазбавіліся рэгіянальных абмежаванняў. Фарміравалася адзіная эканамічная прастора, адзінства дзяржавы.

Ханьскія імператары вялі актыўную заваёўную палітыку, але галоўнае – яны ўсталёўвалі кантакты з усім тагачасным светам. У прыватнасці, яны пачалі гандляваць з заходнімі краінамі, у тым ліку з Рымскай імперыяй. У II–I стст. да н. э. вялізнае значэнне набыў Вялікі Шаўковы шлях – самая вядомая ў гісторыі транскантынентальная гандлёвая траса працягласцю 7000 км, якая цягнулася аж да Міжземнага мора.

Ён браў свой пачатак ад сталіцы Ранняй Хань Чан'ань, ішоў на Паўночны Запад, а ў раёне Джунгарскіх варот падзяляўся на два самастойныя шляхі: адзін вёў у Рымскую імперыю, другі – у Кашгар, Фергану, Бактрыю, Парфію. Рух па гэтай трасе быў інтэнсіўны: пачатак аднаго каравана бачыў «хвост» другога. Па Вялікім шаўковым шляху ажыццяўляўся таварны абмен паміж Кітаем і многімі краінамі свету. У Ханьскі перыяд Кітай адпраўляў у іншыя краіны бронзу і жалеза (па ранейшаму лепшыя ў свеце), каштоўныя металы і лакавыя вырабы, унікальныя па сваёй якасці, нікель, лекавыя прэпараты, касметычныя сродкі. Але асноўным прадметам экспарту быў шоўк, які на той час вырабляўся толькі ў Кітаі і тэхналогія вытворчасці якога была найгалоўнейшым дзяржаўным сакрэтам. Гавораць, што коканы

шаўкавічных чарвякоў вынеслі за межы краіны купцы ў сваіх кіях. Паводле іншай версіі, іх пранесла ў высокай прычосцы кітайская прынцэса, выдадзеная замуж за ўладара суседняй краіны. У тую далёкую эпоху шоўк каштаваў даражэй за золата і ў Рымскай імперыі лічыўся самым жаданым набыткам, самай вялікай раскошай, асабліва для жанчын. Тут некалькі прычын. Па-першае, бяспрэчная прыгажосць тканіны. Па-другое, у шаўковым адзенні не бывае гарача, што важна на спякотным поўдні. Па-трэцяе, у тых, хто носіць шоўк, не заводзяцца вошы і іншыя паразіты. Шаўковыя ніткі цаніліся і нашымі беларускімі вышывальшчыцамі, бо вырабы з іх, напрыклад, слуккія паясы, атрымліваліся асабліва яркімі і даўгавечнымі. У Кітай везлі драўніну, фасолю, вінаград, коней.

Вялікі Шаўковы шлях садзейнічаў развіццю многіх іншых дзяржаваў: вакол станцый для адпачынку караванаў узніклі паселішчы, якія ўрэшце вырасталі ў вялікія гарады. Некаторыя краіны, па тэрыторыі якіх праходзіў гандлёвы шлях, проста жылі за яго кошт, беручы падатак як пасрэднікі. Каласальны ўдар па трасе, а значыць, па эканоміцы ўсёй Азіі, нанесла нашэсце арабаў-мусульманаў у VII ст. Траса вымушана была павярнуць далёка на поўнач, абыходзячы Каспійскае і Чорнае моры. Яна функцыянавала яшчэ некалькі стагоддзяў.

Гандаль эпох Цынь і Хань падштурхнуў эканамічнае развіццё краіны. У кітайскіх вёсках актыўны прадавалі прадукцыю сельскай гаспадаркі і падсобных промыслаў: у трэцім месяцы «набываюць тканіну», у восьмым месяцы купляюць на зіму «абутак з мяккай скуры», у адзінаццатым – «куплялі белага сабаку» дзеля ахвяравання продкам. Гандлёвыя аперацыі са збожжам згадваюцца як «закупка зерня», «продаж зерня» і інш.

Эфектыўнай мерай эканамічнай палітыкі імперыі Заходняя Хань была нацыяналізацыя прадпрыемстваў па выварванні солі і выплаўцы жалеза. Увесь прыбытак ішоў у дзяржаўны скарб, які забяспечваў патрэбы імператарскага дома і пакрываў непамерныя ваенныя расходы. Нацыяналізацыя мела і негатыўны эфект на грамадскую эканоміку і народнае жыццё. Соль дзяржаўнага вырабу была дарагой і горкай на смак, сельскагаспадарчыя прылады – грубымі і непрыдатнымі да карыстання і г. д.

Падчас праўлення Хань У-дзі па ініцыятыве саноўніка *Сан Хун'яна* былі прыняты меры, якія атрымалі назву «ўраўнаважання павозак» і «ўраўноўвання цэн». Гэта пайшло на карысць гаспадарцы краіны.

Таксама праводзіліся мерапрыемствы, накіраваныя супраць буйных гандляроў. Іх маёмасць абкладвалася рознымі падаткамі. Калі гандляр не далажыў аб маёмасці або далажыў недакладна, яго адпраўлялі служыць на мяжу на год, а маёмасць канфіскавалі. Працвіталі даносы. Было абвешчана, што палова канфіскаванага прызначалася даносчыку ў якасці ўзнагароды.

Таму падчас дзеяння гэтай пастановы ўрадам было канфіскавана безліч маёмасці, адабраны тысячы рабоў і рабынь, прыватныя землі. Большасць буйных гандляроў і сярэдняга дастатку пацярпелі ад даносчыкаў і абанкруціліся.

Рэформы *Ван Мана* ў часы дынастыі *Сінь* (9–23 гг.) устанавілі кантроль за шасцю відамі эканамічнай дзейнасці і ўстанавілі дзяржаўную манаполію на соль, жалеза, алкаголь, чаканку грошай, абкладанне пошлінамі прадукцыі славурых рэгіёнаў. Былі прыняты меры па ўрэгуліраванню рамеснай і гандлёвай дзейнасці ў гарадах, цэн на рынку, афармленне пазык дзяржаўным прадпрыемствам і інш. Усё гэта павінна было абмежаваць жорсткае абіранне гандлярамі простых сялян, атрыманне імі неймаверных незаконных прыбыткаў. Аднак часта гэтыя рашэнні становіліся прычынай сумеснага пратэсту рамеснікаў і гандляроў.

Такім чынам, можна гаварыць пра абмежаванне гандлёвай дзейнасці ў часы эпохі Хань. У наступныя перыяды гандаль дасягнуў вялікага росквіту.

Палітыка. Палітычная сістэма Кітая ў працэсе сваёй эвалюцыі імкнулася сфарміраваць раўнавагу паміж прыняццем рашэнняў і іх выкананнем, паміж аміністрацыйнымі справамі і кантролем за імі, паміж палітычнай практыкай і яе публічнай ацэнкай. Захаванне сінтэзу азначаных працэсаў павінна было гарантаваць доўгае і стабільнае праўленне дынастыі.

Рэформы імперыі Цын ператварылі Кітай з канфедэрацыі ваюючых царстваў у цэнтралізаваную імперыю. Была створана заканадаўчая база і структуры кіравання, якія забяспечылі функцыянаванне імперскай вярхоўнай улады.

У перыяд Цынь была праведзена адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне краіны на 36 правінцый замест феадальных уладанняў, куды вышэйшай уладай накіроўваліся сталічныя чыноўнікі, якія прызначаліся з цэнтра, а іх пасады не перадаваліся па спадчыне.

Быў наладжаны дэмаграфічны кантроль, які ўлічваў усеагульны ўлік насельніцтва з падрабязнымі дадзенымі пра ўзрост і род заняткаў. Гэта дапамагала праводзіць перасяленне сем'яў для каланізацыі новых тэрыторый.

Рэгулярным урадам эпохі Цзынь былі «тры саветнікі і дзевяць міністраў». Тры саветнікі (*гун*) былі вышэйшымі кіраўнікамі ўраду: *чэнсян* (канцлер) загадваў адміністрацыйнымі справамі; *тайвэй* (начальнік ваеннага прыказа) адказваў за ваенныя пытанні; *юйшы дафу* (начальнік цэнзарату) займаўся наглядам і інспектаваннем.

Дзевяць міністраў (*цын*) – гэта кіраўнікі ўрадавых органаў: *тайчан* (распарадчык у імператарскім храме продкаў) адказваў за цырыманіял і адукацыю; *гуанлусюнь* (кіраўнік начной варты) назіраў за світай імператарскага палаца; *вэйвэй* (начальнік варты варот імператарскага палаца)

займаўся абаронай палаца; *тайпу* (імператарскі стайнік) адказваў за экіпажы, коней і хатнюю жывёлу; *цінвэй* (вышэйшы судовы саноўнік) займаўся правасудзем і пакараннямі; *дахунлу* распараджаўся пытаннямі міжнародных адносін і малых народнасцей; *дзунджан* (загадчык прыказа па справах родзічаў імператараў) займаўся справамі імператарскага клана; *дасынун* (начальнік прыказа земляробства) загадваў фінансамі і эканомікай; *шаафу* (захавальнік імператарскіх каштоўнасцей) адказваў за забяспячэнне імператара. Акрамя дзевяці міністраў існавалі яшчэ і некаторыя іншыя органы.

Рэзідэнцыя імператара і адпаведныя службовыя памяшканні называліся *Гунцзінь* (Забаронены горад) або *Гунишэн* (Палацавы горад). Установы пад кіраўніцтвам трох саветнікаў і дзевяці міністраў знаходзіліся па-за межамі Забароненага горада і мелі назву *фу* (прыказы) або *сы* (ведамствы). Каб імператару было зручней выконваць свае абавязкі, на тэрыторыі палаца дзейнічала некалькі службовых устаноў: *тай* (цэнзараты) або *гэ* (кабінеты); сярод іх вядомымі з'яўляюцца *Шаншутай* (Палата дакументаў) і *Ланьтай* (Вежа архідэй).

Падчас існавання палітычнага рэжыму дынастыі Цынь ажыццяўлялася тэорыя і практыка «вялікага ўз'яднання». На базе дадзенай тэорыі была заснавана даволі дасканалая арганізацыя цэнтралізаванай палітычнай улады.

У Цынь узмацняліся ідэалагічныя супярэчнасці паміж легістамі, якія аддавалі перавагу жорсткаму кантролю і прыярытэту закону, з канфуцыянскімі традыцыямі і гуманістычнымі каштоўнасцямі. Новая дзяржаўная сістэма кіравання імперыі Цынь абавіралася не на канфуцыянскія ідэалы, а на створаную легістамі канцэпцыю жорсткага заканадаўства, дэспатычнай дзяржаўнай арганізацыі, узаемнай адказнасці і ўзаемамага кантролю, на ператварэнне індывідуума ў сямую зброю правіцеля.

Пачынаюцца рэпрэсіі супраць канфуцыянцаў. З мэтай пазбегнуць крытыкі ўлады былі спалены канфуцыянскія кнігі і пакараны 460 вучоных. У 213 г. да н. э. забаронена канфуцыянства.

Рэформы Цынь Шыхуандзі, праведзеныя за ўсяго 15 гадоў кіравання, сталі асновай для будучай дынастыі Хань. Нягледзячы на жорсткасць, яны забяспечылі эканамічную стабільнасць і культурную цэласнасць Кітая на стагоддзі наперад.

Права. У Цынь увялі адзінае заканадаўства, якое распаўсюдзілася на эканоміку, палітыку і культуру. Звод законаў «Фа-цзін» ахопліваў усе сферы жыцця: ад падаткаў да асабістых адносін у сям'і. Была ўведзена сістэма калектыўнай адказнасці суседзяў за злачынствы аднаго члена абшчыны.

Дынастыя Цынь імкнулася да вяршэнства права ў сістэме законаў. Празмерная іх дэталізацыя выклікала абвастрэнне сацыяльных супярэчнасцей і стала адной з прычын хуткай гібелі дынастыі.

Эпоха Хань – гэта час поўнага сцвярджэння асноў імперскай дзяржаўнасці і фарміравання важнейшых сацыяльна-палітычных і светапоглядных асноў кітайскага грамадства. Большасць сучасных кітаязнаўцаў лічаць Ханьскую эпоху заключным этапам кітайскай старажытнасці. У гэты час адбываецца развіццё культурных традыцый папярэдніх эпох. Дынастыя Хань забяспечыла іх пераемнасць.

Жорсткі рэжым кіраўніцтва Цынь загінуў ужо ў другім пакаленні. Абапіраючыся на гэты вопыт дынастыя Хань скарэктывавала свой палітычны курс. Былі адменены жорсткія і складаныя па структуры законы Цынь. На змену ім прыўшоў паблажлівы *«Кодэкс у дзевяці главах»*. Змяняюцца віды пакаранняў у імперыі Хань. Катаржныя работы, збіванне бамбуковымі палкамі і смяротнае пакаранне паступова прыходзілі на змену ранейшым клеймаванню, адразанню носа і адсячэнню ног. Былі адменены некаторыя цялесныя пакаранні.

У эпоху Позняй (Усходняй) Хань, якая пачалася з праўлення *Гуан У-дзі* (25–57 гг. н. э.). Сталіца была перанесена з Чанані ў Лаян. Істотна было абмежавана рабства: вызвалены дзяржаўныя рабы, прысуджаныя да рабства за парушэнне законаў Ван Мана, а таксама некаторыя разрады прыватных рабоў, незаконна прысуджаных да рабства, абмежаваны правы гаспадароў забіваць рабоў, забаронена кляймаваць рабоў і караць іх смерцю на базарных плошчах. Урадам зроблены захады для ўпарадкавання грашовага абарачэння, заахвочвалася земляробства і шаўкаводства. Дадзеныя працэсы адлюстроўваюць прагрэс сістэмы правасуддзя.

З праўлення імператара У-дзі ў краіне сталі асбліва шанаваць канфуцыянскую дактрыну, якая зацвердзілася ў якасці маральнага арыенціра. Грамадскі парадак забяспечваўся прававой сістэмай, у аснову якой быў пакладзены метада «бізуна і перніка»: выконваліся і рытуал, і закон.

Імператар Хань валодаў абсалютнай уладай, аднак яго паўнамоцтвы абмяжоўваліся традыцыйнай канцэпцыяй *«нябеснага мандата»*. Саветнікі, міністры і чыноўнікі хоць і падпарадкоўваліся непасрэдна імператару, але іх становішча залежала ад грамадскай падтрымкі. Важлівую ролю адыгрывала сістэма балансу паміж выканаўчымі і кантралюючымі органамі ўлады, асабліва на ніжніх узроўнях кіравання. Гэты механізм спрыяў доўгаму і стабільнаму кіраванню дынастыі.

У перыяд Хань склалася саслоўе *«шы»* – інтэлігенцыя, чыноўніцтва – якое стала носьбітам традыцыйнай кітайскай адукаванасці і цывілізаванасці. Вылучыўшыся ў самастойнае саслоўе, кітайскае чыноўніцтва і творчая

інтэлігенцыя сталі надзяляцца прывілеямі, якія паставілі іх на другое месца следам за спадчыннай арыстакратыяй. Яны былі вызвалены ад працоўных павіннасцей і некаторых крымінальна-папраўчых пакаранняў.

У перыяд дынастый Заходняй і Ёсходняй Хань адначасова з існуючай сістэмай «*трох саветнікаў і дзевяці міністраў*» вакол правіцеля склаўся рэжым «*цэнтральнага двара і знешняй аўдыенцыі*», які трансфармаваўся ў эпохі Вэй, Цзінь, Паўднёвых і Паўночных Дынастый, пераўтварыўшыся ў сістэму *дзайсяната* (група дзайсянаў – саветнікі) і рэжым «*трох упраўленняў і шасці міністэрстваў*».

У бюракратычным укладзе Заходняй і Ёсходняй Хань пачынае фарміравацца сістэма адбору чыноўнікаў і адпаведная сістэма кіравання, якая стала характэрнай для Старажытнага Кітая. Пасля эпохі Хань адначасова прымяняюцца мяккія і жорсткія метады кіравання: рытуал *лі* і законы зліваюцца ў адно, паступова ўтвараючы «кітайскую прававую сістэму». Найбольш характэрна яе ілюструюць «Кодэкс з дзевяці глаў» (*Цзюджанлюй*) эпохі Хань.

Распад імперыі Хань прывёў да паслаблення цэнтральнай улады і ўзмацнення ролі рэгіянальных эліт. Гэта прывяло да зменаў у сацыяльнай структуры. Хоць сацыяльная іерархія захоўвалася, вайна і палітычная нестабільнасць стваралі магчымасці для сацыяльнай мабільнасці. Узрастае ўплыў землеўладальнікаў і ваенных. Таленавітыя людзі з ніжэйшых слаёў грамадства маглі зрабіць кар’еру ў войску ці на дзяржаўнай службе.

Многія людзі, ратуючыся ад вайны і голаду, пакідалі свае дамы і перасяляліся ў больш бяспечныя рэгіёны. Гэта прывяло да перамешвання культур і распаўсюджвання новых ідэй.

У эпохі Вэй, Цзінь, Паўднёвых і Паўночных дынастый складваецца сістэма «*дзевяці рангаў*» (*пін’ын*), якая рэгуліравала іерархію пасадак, прысвойваючы кожнай чыноўніцкай пасадак вызначаны ранг, які вызначаў стан чыноўніка ў аміністратыўнай структуры і ўплываў на яго паўнамоцтвы, аплату і статус. Вышэйшы ранг прысвойваўся чыноўнікам, якія непасрэдна падначальваліся імператару, указваючы на іх блізкасць да трону і высокі статус. Чыноўнікі, якія займалі больш нізкія пасады, напрыклад мясцовыя суддзі, атрымлівалі больш нізкія рангі.

У эпоху Вэй-Цзінь (220–420) актыўна развівалася «палітыка знатных сем’яў» (*мэньфа*). З яе пачалося пранікненне радавога саслоўнага ўкладу ў палітычную сферу, што выражалася ў манапалізацыі кіравання дзяржавай з боку знатных радоў. У праўленне дынастыі Заходняй Цзінь імператар у пытаннях кіравання грамадствам залежаў ад гэтых арыстакратаў, таму ўлада імператарскай сям’і была абмежаваная. Чыноўнікі і войска таксама

знаходзіліся пад кантролем *шыдзу* (адукаваныя спадчыннымя землеўладальнікамі).

У часы праўлення дынастыі Усходняя Цзінь магутнасць сем'яў пашырылася да такой ступені, што ўвайшла ў супярэчнасць з уладай імператара.

У эпохі Вэй, Цзінь прававая сістэма таксама атрымала пэўнае развіццё. Былі распрацаваны на аснове заканадаўства эпохі Хань «*Законы царства Вэй*».

Трэба адзначыць, што сістэма палітычнага кіравання, адбору на пасады, прававых нормаў Старажытнага Кітая на працягу доўгай гісторыі наапасіла вялікі вопыт. Старажытны ўклад эфектыўна забяспечваў стабільнасць парадку кіравання, спрыяў папярэненню кіруючых колаў лепшымі прадстаўнікамі грамадства. Быў сфарміраваны даволі дасканалы бюракратычны апарат. Некаторыя яго метады былі даволі дакладнымі і дасканалымі, таму маюць гістарычную і пазнавальную каштоўнасць.

Філасофія. Хоць канфуцыянства заставалася важнай ідэалагічнай сілай, яго ўплыў аслабеў ва ўмовах палітычнай нестабільнасці і сацыяльных змен. Многія інтэлектуалы расчараваліся ў канфуцыянскай маралі і шукалі новыя адказы на пытанні быцця.

Даасізм, з яго акцэнтам на індывідуальную свабоду, спантаннасць і гармонію з прыродай, стаў асабліва папулярны ў эпоху Траецарства, спецыфіка культурнага развіцця якога вызначаецца спалучэннем палітычнай раздробленасці, сацыяльных змен і актывізацыі філасофскай і рэлігійнай думкі. Карысталіся попытам даоскія практыкі, такія як алхімія і медытацыя.

Працягваў распаўсюджвацца ў Кітаі будызм, асабліва сярод адукаванай эліты. Будыйскія манастыры становіліся цэнтрамі адукацыі і культуры, а будыйскія ідэі аказвалі ўплыў на філасофію і мастацтва. Сярод адукаванай эліты папулярныя «*Чыстыя гутаркі*» – інтэлектуальны трэнд, які заключаўся ў свабодных дыскусіях на філасофскія і палітычныя тэмы. «*Чыстыя гутаркі*» спрыялі развіццю крытычнага мыслення і з'яўленню новых ідэй.

Навука і тэхніка. Найважнейшае значэнне ў Кітаі мела філалогія, якая развівалася як навука вытлумачэння класічных тэкстаў. Кітайскім вучоным даводзілася спецыяльна вывучаць значэнне слоў у розныя гістарычныя перыяды і даваць каментары да розных тэкстаў. Тады ж былі складзены першыя слоўнікі. Нам нават цяжка ўявіць, на якім высокім узроўні знаходзілася кітайская філалогія той далёкай эпохі. Увогуле гуманітарызацыя жыцця была выключная. Каб атрымаць дзяржаўную пасаду, кожны чыноўнік пісаў сачыненне. Чым больш высокая пасада, тым цяжэйшыя прапаноўваліся тэма і форма выкладання.

Вывучэнне гісторыі ў Кітаі пачалося вельмі рана. У I ст. да н. э. вучоны Сыма Цянь стварыў арыгінальны па задуме і па структуры гістарычны твор у 130 тамах, які складаўся з наступных раздзелаў: хронікі царствавання асобных імператараў, генеалагічныя табліцы – хронікі родавай арыстакратыі, апісанне розных бакоў жыцця кітайскага грамадства, а таксама біяграфіі выдатных палітычных і культурных дзеячаў Кітая. На працягу многіх стагоддзяў гэты летапісны звод стаў узорам для напісання гістарычных прац. Гістарычная энцыклапедыя Сыма Цяня – адзіная крыніца і па гісторыі суседніх з Кітаем краін. Сыма Цянь даваў сылістычна яркія, вобразныя, лаканічныя апісанні палітыкі, эканомікі, побыту і нораваў розных народаў. Ён з’яўляецца пачынальнікам жанру літаратурнага партрэта, што дае падставы лічыць яго не толькі акадэмічным вучоным, але і выдатным пісьменнікам.

Навукова-тэхнічнае развіццё Кітая перыяду ранніх імперый адбывалася і ў такіх абласцях, як астраномія, матэматыка, аграномія, медыцына, геаграфія, хімія, фізіка, біялогія. Таксама развіваліся такія тэхнічныя вобласці, як архітэктура, тэкстыльная вытворчасць, металургія, стварэнне машын і механізмаў, наземны і водны транспарт, вытворчасць зброі, керамікі. У гэтых сферах навукі і тэхнікі было многа дасягненняў.

Важнейшымі вынаходніцтвамі перыяду ранніх дынастый лічацца папера і кампас. Яшчэ задоўга да нашай эры кітайцы пачалі вырабляць яе з адходаў шаўковай вытворчасці, але шаўковая папера была надзвычай дарагая і не магла шырока ўжывацца. Тым не менш у Кітаі, Японіі і сёння існуе некалькі майстэрняў па вырабе шаўковай паперы, тэхналогія якой перадаецца майстрамі з пакалення ў пакаленне. Але пішуць на ёй толькі дзяржаўныя дакументы, віншаванні ды пасланні ў замежныя краіны. Сапраўдным рэвалюцыйным адкрыццём, якое мела каласальнае значэнне для ўсёй культуры чалавецтва, было вынаходніцтва таннай паперы з валокнаў драўніны.

Вынаходніцтва паперы падарыла чалавецтву ідэальны матэрыял для пісьма, які адыграў вялікую ролю ў працэсе назаплення ведаў. Вытворчасць паперы і тушы стварыла ўмовы для развіцця тэхнікі эстампаў, а пасля і ўзнікнення друкаванай кнігі. Першыя кнігі пачалі друкаваць яшчэ ў II ст., але гэта былі адзінкавыя экзэмпляры. Ужо ў VIII ст. узніклі буйныя майстэрні. Згадаем, што ў Еўропе кнігадрукаванне распачаў Ёган Гутэнберг у XV ст.

Сярод навуковых дысцыплін найбольш значныя поспехі былі ў астраноміі, матэматыцы, аграноміі і медыцыне. Асноўныя дасягненні астраноміі заключаюцца ў вядзенні запісаў аб нябесных з’явах, астранамічных вымярэннях.

У 28 г. да н. э. астраномы ўпершыню адзначылі існаванне сонечных плямаў, апісалі 2500 зорак, уключыўшы іх у 320 сузор'яў (сёння па міжнароднай дамоўленасці зорнае неба раздзелена на 88 сузор'яў), распрацавалі тэорыю бясконцасці Сусвету ў часе і прасторы. Заўважым, што ў кітайскіх тэкстах апісаны дзве асабліва грандыёзныя касмічныя катастрофы: адна звязана са зменай зямной восі, а значыць, перамяшчэннем палюсоў, другая – з сусветным патапам. Кітайскія астраномы бачылі і зорку, якую называюць Віфлеемскай. Яны склалі нябесны глобус.

З усіх краін Старажытнага свету Кітай валодаў самым поўным, багатым і дакладным аб'ёмам дадзеных аб астранамічных з'явах. Менавіта тут упершыню былі зафіскаваны плямы на Сонцы, каметы (у тым ліку комета Галілея), успышкі новых і зверхновых зорак. Старажытны Кітай значна пераўзыходзіў любую іншую краіну свету ў назіраннях сонечных і месяцавых зацменняў, метэарытных дажджоў.

Усе кітайскія дынастыі ўсталёўвалі спецыяльнае ведамства астраномаў, якое назірала за нябеснымі з'явамі і рэдагавала каляндар. У перыяд праўлення імператара Хань У-дзі з народа былі адабраны больш за дваццаць астраномаў, каб абмяркаваць і скласці каляндар дынастыі Хань. Сярод іх былі такія знакамітыя вучоныя тых часоў, як *Тан Ду*, *Лася Хун*, *Дэн Пін*, *Сыма Кэ*, *Сыма Цянь* і інш.

Выдатным дасягненнем у фізіцы было вынаходніцтва компаса. У часы Хань *Джан Хэн* чатырнаццаць гадоў займаў пасаду імператарскага астранома і астролога, пакінуў пасля сябе шмат вынаходніцтваў – першы просты сейсмограф, армілярную сферу і інш.

Паспяхова развівалася аграномія. Пры Заходняй Хань з'яўляюцца такія метады земляробства, як *дай цянь фа* (метад ратацыі севазвароту) і *оў чжун фа* (гняздавы метад пасадкі). Яны дазволілі значна павялічыць аб'ём сельскагаспадарчай прадукцыі з дапамогай чаргавання пасеву ў барозны з пасадкай на грабяні, глыбокага арання, загушчанай пасадкі, эфектыўнага прымянення разведзеных у вадзе навозных ўгнаенняў. Тады ж з'явіліся новыя агранамічныя тэхнікі: адбор калоссяў у полі для атрымання сям'ян і замочванне сям'ян ў ўгнаенні перад пасевам.

У эпоху Паўночная Вэй вучоны *Цзя Сысе* ў сваёй працы па аграноміі «*Цы мінь яо шу*» («Важныя мастацтвы для простага народа») прапанаваў сістэму севазвароту з выкарыстаннем сідэратыўных культур, якія ўключалі такія тэхнікі, як прымяненне ўгнаенняў, чаргаванне пасяўных раслін, паўторныя пасевы. У Еўропе пераход ад трохполля да севазвароту адбыўся толькі ў XVIII ст.

Кітаю належыць першынство ў прымяненні наступных сельскагаспадарчых тэхналогій: цяплічнае вырошчванне культур, метады

змешанай ушчыленай пасадкі агародніны, прывіўка раслін, халашчэнне жывёл пры адкорме (у выніку гарманальных зменаў у самцоў пры кастрацыі набіраецца большая вага, а мяса становіцца больш далікатным), вывядзенне мулаў шляхам скрэшчвання асла і кабылы, штучнае ахалоджванне грэны шоўкапрада пры інкубацыі для атрымання незімуючай грэны.

Пытаннем дзяржаўнай важнасці з'яўлялася медыцына. У часы праўлення Хань Чэндзі існавала чыноўніцкая пасада *бэньцаа* (вызыўны лекар). З'яўлялася многа вядомых дактароў, важных навуковых прац, знакамітых медыцынскіх рэцэптаў. У эпоху Ёсходняй Хань створана самая старажытная праца па фармакалогіі «*Шэнь-нун бэнь цао цзін*» («Канон каранёў і траў Шэнь-нуна»). Яго аўтарства прыпісваецца *Шэнь-нуну*, богу земляробства і медыцыны. Трактат утрымлівае інфармацыю аб 365 лекавых сродках.

У гэты ж час Чжан Чжунцзін на аснове абагульнення свайго вопыту ў трактате «*Шан хань цза бін лунь*» («Меркаванні аб ліхаманкавых паразях холадам і розных унутраных хваробах») прапанаваў прынцып *бянь чжэнь шы чжы* (вызначэнне сімптомаў і прызначэнне лячэння), заклаўшы тым самым асновы клінічнай медыцыны. У кітайскай медыцыне *шан хань* – шкода, выкліканая холадам – абазначае экзагенныя захворванні, у тым ліку інфекцыйныя хваробы эпідэмічнага характара. У канцы эпохі Ёсходняй Хань у краіне лютавалі эпідэміі, і Чжан Чжунцзін прымяніў сваё лекарскае мастацтва для таго, каб лячыць людзей.

Вядомы лекар Хуа То першым у свеце прымяніў анэстэзіруючы сродак для правядзення аперацый. Ён вынайшаў адурманьваючы сродак *ма фэй сань*, які і прымяніў у сваёй хірургічнай практыцы як абязбольваючае.

У эпохі Вэй і Цзінь Хуанфу Мі склаў трактат «*Чжэньцзюцзя і цзін*» («Канон пачаткаў іглаўкавання і моксапрыпальвання»), у якім сістэматызаваў і ўпарадкаваў інфармацыю па акупунктурным кропкам чалавечага цела і метадам іглаўкавання і прыпальвання палыном.

У эпоху Заходняй Цзінь Ван Шухэ склаў трактат «*Май цзін*» («Канон аб пульсе»), які стаў важным навуковым унёскам у сфінгалогію кітайскай медыцыны.

Узровень ідэйнай свабоды ў часы імперый Цынь і Хань знізіўся ў параўнанні з эпохамі Чжунь-цю Чжань-го. Вучоныя вымушаны былі займацца яшчэ большай цэнтралізацыяй сацыяльнай палітыкі і маральных нормаў. Правіцелі пастаянна намагаліся прывабіць адукаванае саслоўе высокімі пасадамі і грашовымі ўзнагародамі, каб тыя дапамагалі задавальняць надзённыя патрэбы феадальнай палітыкі. Таму зацікаўленасць інтэлігенцыі ў даследаваннях праблем прыродазнаўчых навук пайшла на спад. Аднак шматлікія вучоныя працягвалі працу над гэтымі праблемамі і

дэманстравалі новыя дасягненні. Гэтыя людзі звычайна займалі пасады, цесна звязаныя з навукай і тэхналогіямі. Працавалі гісторыкамі, інжынерамі, аграномамі, лекарамі, матэматыкамі або служылі мясцовымі земскімі начальнікамі. Яны былі больш самастойнымі ў прыняцці рашэнняў, таму маглі дасягнуць поспехаў.

Пісьменнасць. Рэформы імператара Шыхуандзі паўплывалі на пераўтварэнні ў інтэлектуальнай сферы. Была праведзена ўніфікацыя пісьменнасці: створаны адзіны стандарт кітайскіх іерогліфаў («*малая пячатка*»), што дазволіла кансалідаваць дзяржаўнае кіраванне. Да аб'яднання Кітая (221 г. да н. э.) існавала шэсць асноўных варыянтаў пісьма ў розных царствах. Розначытанне іерогліфаў стварала бар'еры ў дзяржаўным кіраванні, таму былі ліквідаваны рэгіянальныя варыянты пісьма, якія ўскладнялі камунікацыю паміж правінцыямі. Асаблівасцю «малой пячаткі» было спрашчэнне формаў знакаў (пераход ад складаных бронзавых надпісаў да больш лінейных знакаў); уніфікацыя структуры знакаў (кожны іерогліф атрымаў фіксаваны выгляд, рысы, парадак напісання, прапорцыі элементаў); эстэтычная строгасць знакаў (вертыкальныя рысы з лёгкай пашырэннем уверх).

Адзіны стандарт кітайскіх іерогліфаў «малая пячатка» выкарыстоўваўся для афіцыйных дакументаў, імператарскіх указаў, надпісаў на грошах і стандартных мерах. Было забарона ўжыванне мясцовых дыялектаў у афіцыйных установах, якія выцеснілі адзіны стандарт.

Тэхналагічнымі асаблівасцямі «малой пячаткі» была яе аптымізацыя для вырабу пячатак, гравіроўкі на бамбуку і драўляных планках, а таксама ліцця на бронзавых вырабах.

Увядзенне адзінага стандарту пісьма мела вялікі культурны і філасофскі сэнс. Яна адлюстравала канцэпцыю цэнтралізаванай улады. «Малая пячатка» стала сімвалам культурнага адзінства імперыі і падрыхтавала грунт для развіцця больш спрашчанага пісьма «лічбавага стылю» пры Хань. Папера і туш спрыялі ўдасканаленню кітайскага пісьма. У ханьскі перыяд з'явіўся стандартны стыль, які ў многім захаваны да сённяшніх дзён. Разам з іерогліфамі ён быў запазычаны в'етнамцамі, карэйцамі, японцамі і паўплываў на культурнае развіццё гэтых народаў.

Ханьская дынастыя ў цэлым лічыцца часам фарміравання нацыянальнай самасвядомасці, таму кітайская мова і кітайскае пісьменства будуць пасля перадавацца выключна праз спалучэнні «*хань юй*» (мова хань) і «*хань цзы*» (пісьмёны хань).

Архітэктура. Рэформы часоў Цынь не абышлі і мастацкую культуру. Архітэктары перш за ўсё павінны былі ўвасабляць імперскія ідэі аб'яднання краіны і праслаўлення богападобнага імператара. Маштабы работ набылі

сапраўды касмічны характар. Абнесеныя сценамі сталіца Цыньскай імперыі *Сян'ян* набыла ўрачыста-парадны выгляд.

У перыяд Цынь пачынаецца і будаўніцтва Вялікай Кітайскай сцяны. Гістарычныя крыніцы паведамляюць, што на яе будаўніцтве была выкарыстана праца 200000 катаржнікаў і 100000 салдат арміі імператара. Вялікая Кітайская сцяна была ўзведзена на месцы старажытных земляных валоў, якія з V ст. да н.э. выконвалі ахоўныя функцыі на паўночных і паўночна-ўсходніх межах дзяржаў Чжао і Янь. Шырыня Вялікай Кітайскай сцяны – ад 6 да 10 м, вышыня – ад 5 да 7 м. У эпоху Цынь быў пабудаваны толькі адзін участак Вялікай Кітайскай сцяны даўжынёй у 750 км, і толькі да XV ст. працягласць гэтага фартыфікацыйнага збудавання была даведзена да 3100 км.

Гэта не толькі велізарнае, унікальнае, фантастычнае па памерах фартыфікацыйнае збудаванне, але і сімвал магутнасці цыньскай імперыі. Сцяна цягнулася ўверх і ўніз па гарах, ішла цераз пустыні і балоты. З яе ахоўных вежаў пры дапамозе дымавых сігналаў можна было распаўсюджваць інфармацыю па ўсёй краіне з незвычайнай для таго часу хуткасцю. Адзін з чараўнікоў-магаў прадказаў Цыню, што сцяна будзе завершана толькі тады, калі ў ёй пахаваюць 10000 чалавек. Сапраўды, многія тысячы людзей, якія памерлі падчас будаўніцтва, былі замураваны ў сцяне.

Ідэя магутнасці дзяржавы і неабмежаванай славы правіцеля адлюстравана ў грандыёзнасці маштабаў пахавальнага комплексу імператара Цынь Шыхуандзі. Маўзалеі размешчаны ў раёне Ліньтун горада Сіань правінцыі Шэньсі. Падземны некропаль стаў найважнейшым архітэктурным ансамблем эпохі Цынь.

Комплекс размясціўся на тэрыторыі больш за дзесяць квадратных кіламетраў. Грабніца будавалася каля сарака гадоў сотнямі тысяч людзей. Археалагі мяркуюць, што некропаль складаўся з наземных і падземных пабудов. Звонку захаваўся толькі пахавальны ўзгорак, яго вышыня ў старажытнасці складала семдзесят метраў. Тут, паводле падання, павінен быў жыць дух Цынь Шыхуандзіна пасля смерці.

Вонкавая частка пахавання была вырашана як парадны ансамбль. Да высокага насыпнага ўзгорка вяла дарога, уздоўж якой, стаялі два шэрагамі статуі ахоўнікаў. Знакаміты гісторык старажытнага Кітая Сыма Цянь апісваў велізарныя падземныя памяшканні магільнага склепа імператара, упрыгожаныя картамі зямлі і зорнага неба, паведамляў аб падземных рэках і морах, напоўненых ртуцю, падобна вадзе, аб незлічоных скарбах, якія запаўняюць пахавальныя камеры. Унутраная частка, апроч самога склепа, уключала ў сябе мноства выкладзеных керамічнымі плітамі двухсотметровых калідораў, цесна запоўненых керамічнымі постацямі ваяроў, коней.

Агульная колькасць статуй каля дзесяці тысяч. Неверагодна, але твары і постаці воінаў Тэракотавага войска, знойдзенага ў 1970-я гады, надзелены індывідуальнымі рысамі і этнаграфічнымі прыкметамі. Іх рост 188-190 см, вага аднаго салдата каля 130 кг. Паміж імі ў вялікіх ровах размяшчаліся яшчэ і калясніцы з коньмі – таксама вылепленыя ў натуральную велічыню. Зброя ў ваяроў была сапраўдная. Войска суправаджала Цыня ў яго апошні шлях. Таксама былі знойдзены фігуры чыноўнікаў, музыкаў.

Магіла Цыня таксама аказалася незвычайная. Яна будавалася яшчэ пры яго жыцці, відаць, для падстрахоўкі, паколькі цар усё ж верыў у сваю бессмяротнасць. Грабніца імператара была адкрыта толькі ў 1974 г. Гэта, безумоўна, ашаламляльнае археалагічнае адкрыццё, роўнае па значэнні раскапанай грабніцы фараона Тутанхамона.

Важнае значэнне ў эпоху Хань надавалася горадабудаўніцтву, прыгажосці і ўпарадкаванасці кітайскіх сталіц. Самымі буйнымі і густанаселенымі былі гарады Чан'ань і Лаян. Яны адрозніваліся выразнасцю планіроўкі: блізкі да квадрата план, рэгулярнае размяшчэнне вуліц, абнесены сценамі імператарскі палац у цэнтры, праязныя вароты, вежы, рынкі, пра якія добра вядома з летапісаў таго часу. Асноўным будаўнічым матэрыялам служыла дрэва.

У эпоху Хань дэталі дамоў і веж размалёўвалі ў жоўты, чырвоны і фіялетава колеры, якія павінны былі строга адпавядаць сацыяльнаму статусу ўладальніка дома.

Асаблівай увагі заслугоўвае рытуальнае мастацтва эпохі Хань. У адпаведнасці з канфуцыянскім этыкетам ўсе абрады выконваліся дакладна, каб не парушыць парадак у Паднябеснай. Грабніцы будавалі загадзя, набывалі пахавальнае начынне, замаўлялі вялікую драўляную дамавіну. Пахавальні складаліся з некалькі пакояў, арыентаваных па баках свету. Традыцыйна да пахавальнага ўзгорка вяла наземная алея духаў – ахоўнікаў магілы. Па два бакі алеі размяшчаліся вялікія статуі крылатых ільвоў, тыграў, драконаў і каменныя пілоны. У комплекс уваходзілі і невялікія наземныя храмы, прысвечаныя культу продкаў – цытаны, дзе ў час пахавання і ў дні памінання продкаў на алтары прыносілі ахвяры. У склеп вялі каменныя дзверы з рэльефнымі выявамі ахоўнікаў чатырох бакоў свету: тыгр – Захаду, фенікс — Поўдня, дракон — Усходу, чарапах – Поўначы. Уваход у грабніцу замуроўвалі, а ў падземных памяшканнях размяшчалі начынне.

Жываніс. Істотныя змены ў кітайскім мастацтве адбыліся на заключным этапе старажытнасці, калі пасля доўгага перыяду смут, войнаў і расколу краіны дробныя царствы аб'ядналіся ў магутную дзяржаву на чале з дынастыяй Цынь.

Апорай і падтрымкай цэнтралізаванай Ханьскай імперыі стала канфуцыянства, якое атаясамлівала ўладу імператара з уладай Неба. Умацаванне пазіцый канфуцыянства, якое надало мастацтву важнае выхаваўчае значэнне і ўдзяляла культу продкаў і легендарным падзеям старажытнасці асаблівую ўвагу, вылучыла на першы план тыя галіны мастацтва, дзе панаваў дыдактычны пачатак. Таму важнае месца заняў жывапіс з пахаванняў знаці, дзе ілюстраваліся міфы і гістарычныя легенды. У жывапісе тых часоў ўвасобілася ідэя бесмяротнасці чалавека і спосабах яго дасягнення.

У эпоху Хань сцены грабніц упрыгожвалі манументальнымі роспісамі і вялікімі пахавальнымі сцягамі з шоўку. Гэта былі паўнаватасныя карціны са складанай кампазіцыяй на тэму нябеснага падарожжа нябожчыка, якое суправаджалася святымі жывёламі – рыбамі, драконамі, феніксамі.

Вынаходніцтва паперы ў эпоху Ўсходняй Хань падарыла кітайскаму жывапісу цудоўны матэрыял для творчасці.

Распад адзінай імперыі Хань на тры варожыя царствы – *Вэй, Шу і У* – прывёў да фармавання асобных рэгіянальных культурных цэнтраў. Кожнае царства, імкнучыся ўмацаваць сваю легітымнасць, падтрымлівала развіццё мастацтва, літаратуры і адукацыі, што прывяло да з'яўлення рэгіянальных стыляў і напрамкаў. Развіваўся партрэтны жывапіс, а таксама жывапіс, які адлюстроўвае гістарычныя сцэны і міфалагічныя сюжэты.

Пастаянныя войны Трохцарства аказвалі вялізны ўплыў на ўсе сферы жыцця, уключаючы культуру. Ваенная тэматыка пранікала ў літаратуру і мастацтва, усхваляліся гераізм і адданасць.

У эпохі Вэй, Цзінь, Паўднёвых і Паўночных дынастый кітайскі жывапіс становіцца самастойным відам мастацтва. З'яўляецца цэлы шэраг мастакоў і тэарэтыкаў жывапісу, такіх як *Гу Кайчжы, Чжан Сэньаю, Се Хэ*.

У гэты ж перыяд з пранікненнем у Кітай будызму пачынаюць з'яўляцца выявы Будды, што падштурхнула развіццё жанру *жэньу* ў Кітаі. Знакамітыя мастакі гэтай эпохі, якія працавалі ў дадзеным жанры – *Цао Бусін, Гу Кайчжы, Лу Таньвэй, Чжан Сэньаю* і інш. У сваіх творах рабілі акцэнт на душэўным складзе і характары выяўляемага чалавека.

Каліграфія набыла асаблівае значэнне як від мастацтва, які выражаў індывідуальнасць і духоўнасць.

Дэкаратыўна-ўжытковое мастацтва. Культ продкаў аб'яднаў усе віды мастацтва ў адзіны ансамбль. Пахавальныя фігуры жывёл і «войска» тэракотавых воінаў з'яўляюцца прыкладам маштабнай керамічнай вытворчасці эпохі Цынь.

Традыцыйным прадметам ханьскіх пахаванняў былі рытуальныя бронзавыя люстэркі. Па форме яны былі плоскія і круглыя, мелі два бакі:

адзін бок быў добра адпаліраваны, а на адваротным па крузе размешчаны арнамент. Ён звязаны з пахавальным культам і культам урадлівасці. Часта выяўлялі круг (Неба) і квадрат (Зямля), аблогі з драконамі, які сімвалізуе стыхію вады, і «ўзор грому», які перадае ідэю адзінства космасу.

Памінальнае начынне з ханьскіх грабніц дзіўна разнастайнае. Люстэркі, посуд, рытуальныя залатыя і сярэбраныя курыльніцы, свяцільнікі ў выглядзе служанак, фігуркі коней, музыкантаў, танцорак, слуг, упрыгожванні з нефрыту, гліняныя фігуркі ўяўлялі сабой цэлыя кампазіцыі. Да эпохі Хань адносіцца ўнікальнае «нефрытавае адзенне», у якое прыбіралі нябожчыка. Яно выраблялася з тысяч маленькіх нефрытавых пласцін. Нефрыт са старажытнасці шанаваўся ў Кітаі як камень багоў і духаў, як чароўны мінерал, які захоўвае сілы прыроды. Такое адзенне маглі дазволіць сабе толькі імператары ці іх набліжаныя. Усё гэта павінна было цешыць нябожчыка ў замагільным жыцці і забяспечваць яму ўсе зямныя выгоды.

У ханьскі перыяд кераміка становіцца важным сродкам дэманстрацыі сацыяльнага статусу. Керамічныя вырабы прайшлі эвалюцыю ад манахромных геаметрычных формаў у перыяд Цынь, да складаных, аб'ёмных, поліхромных у часы Хань. Тыповымі былі сасуды ху (збаны з вузкім горлам) і дзін (трыножныя катлы).

Скульптура. Важную ролю ў афармленні ханьскіх грабніц выконваў пахавальны рэльеф. Пераважалі шматфігурныя кампазіцыі на сюжэты старажытнакітайскай міфалогіі. Па тэматыцы, сімволіцы і стылю гэта быў адзіны ансамбль, які, у спалучэнні з пахавальнай начыннем, узаўважваў вялікі і нябачны свет багоў, духаў і продкаў.

Рэльефы былі знойдзены ў пахаваннях розных правінцый Кітая. Найбольш багатымі па змесце аказаліся рэльефы правінцый Шаньдун і Сычуань. Яны былі плоскія, толькі злёгка выступаючыя над паверхняй каменных пліт, расказвалі аб сферах неба, зямлі і вады, аб жыцці сузор'яў і планет, аб свяшчэнных камянях і чароўных дрэвах. У эпоху Хань становіцца вельмі папулярным выява Сі Ванму, захавальніцы неўміручасці. Часта яна адлюстроўваецца ў суправаджэнні дракона, які з'яўляецца сімвалам яе ўлады над стыхіямі і светам звяроў, трохлапай жабы, зайца са святым грыбам неўміручасці ў лапах або варона – старажытнага сімвала сонца.

Рэльефы правінцыі Сычуань выразаны на керамічных плітах, іх выяўленчыя прыёмы больш вытанчаныя. Тонканогія коні, лёгкія калясьніцы, сцэны жніва і палявання выкананы з рэдкім веданнем жыцця і пластычным майстэрствам.

Літаратура. У часы імператара Заходняй Хань У-дзі, калі канфуцыянства стала афіцыйнай ідэалогіяй, ідэя літаратуры як спосабу выхавання ўзмацніла свае пазіцыі. Літаратура дадзенага перыяду чэрпала

натхненне з народнай культуры. Эпічны, апаэтычны характар народнай песні ўзбагаціў стыль паэзіі мінулых эпох, у якой дамінаваў лірычны настрой. Для збору і напісання вершаў і песень была створана дзяржаўная ўстанова *Музычная палата Юэфу*.

Паэзія эпох Хань, Вэй і Шасці дынастый прадстаўлена песнямі і вершамі *юэфушы* і *вэньжэньшы*. Песні і вершы народа *юэфу* былі свабоднымі па форме, трох-, чатырох-, пяці-, шасці- складовыя і змешаныя. Такая гнуткасць адпавядала патрабаванням эпічнага жанру. Пасля эпохі Хань паступова расце колькасць юэфушы, напісаных пяціскладовым памерам.

У запісаных народных песнях юэфушы адлюстраваны сацыяльныя супярэчнасці таго часу і жыццё ніжэйшых слаёў насельніцтва. Самым вялікім творам сярод ханьскіх юэфушы лічацца кітайская эпічная паэма «*Кунцюэ дун нань фэй*» («Паўліны наляцяць на паўднёвы ўсход»). У ёй налічваецца 353 радкі і 1765 іерогліфаў. Паэма расказвае гісторыю любоўнай трагедыі ў часы панавання патрыярхальнага ўкладу феадальнай сям'і. Вядомай эпічнай паэмай эпохі Паўночных дынастый з'яўляецца «*Мулань цы*» («Паэма аб Мулань»). Пераапанутая дзяўчына Мулань замест бацькі адпраўляецца на вайну. Яна стала сімвалам жаночай гераічнасці ў кітайскай культуры.

Вядомы прэзідэнт *Хань Фэй* пакінуў радкі, поўныя гневу і смутку, у творы «*Хань Фэйцзы*». У творы апавядаецца пра цяжкасці дабіцца павягі і прызнання на прыкладзе гісторыі Хэ, які імкнуўся даказаць імператарам, знайшоўшы кусок нефрыта ў гарах, яго каштоўнасць і ўнікальнасць. За свае спробы ён па чарзе быў пазбаўлены ног. Толькі трэці імператар ацаніў нефрыт, які застаецца і сёння самым любімым камнем для кітайцаў, таму некаторыя называюць кітайскую цывілізацыю нефрытавай.

Славутым паэтам-класікам літаратуры эпохі Хань быў *Сыма Сян-жу* (179–117 гг. да н. э.), вядомы як прадстаўнік жанру проза-паэтычных твораў «*фу*». Ён апяваў магутнасць імперыі і веліч імператара. Пісаў пераважна оды, крыніцай якіх быў фальклор народаў Паўднёвага Кітая. Дарэчы, яго жонка таксама вядомая як выдатная паэтка.

Важным этапам у гісторыі Кітая стала эпоха Троецарства. Нягледзячы на сваю супярэчлівасць і складанасць, яна заклала асновы для далейшага развіцця ў многіх галінах, ад філасофіі і рэлігіі да літаратуры і мастацтва. Яна стала часам перамен, пошуку новых шляхоў і фарміравання новых культурных каштоўнасцей.

У перыяд Троецарства працягвалі развівацца традыцыі ханьскай паэзіі, але з'явіліся і новыя тэмы, звязаныя з вайной, разлукай і пошукам сэнсу жыцця. Менавіта ў гэты час пачынаецца фарміраванне жанру гістарычнай прозы, прыкладам чаго з'яўляюцца «*Запісы пра Тры царствы*» *Чэнь Шоў*, якія сталі важнай крыніцай ведаў пра гэтую эпоху і аказалі ўплыў на развіццё

гістарычнай прозы ў Кітаі. Падзеі эпохі Траецарства былі міфалагізаваныя і ператвораны ў легенды, якія аказалі вялізны ўплыў на кітайскую культуру, асабліва на літаратуру і тэатр. «*Запісы пра Тры царствы*» сталі асновай больш позняга рамана «*Траецарства*».

У эпохі Вэй, Цзінь і Паўночных дынастый паэт Тао Юаньмін праславіўся вершамі аб «палях і садах» (*цяньюань шы*), пачаўшы новы накірункі кітайскай «паэзіі палёў і садоў». Кітайская літаратура імкнулася да адлюстравання рэчаіснасці і разам з тым прытрымлівалася погляда, што літаратура з'яўляецца носбітам дабрачыннасці. Узнікшыя канфлікты з рэальнасцю вырашаліся двума спосабамі. Першы – уцёкі. Такі шлях імкнуўся адлюстраваць Тао Юаньмін з дапамогай паэзіі «палёў і садоў» пасля разчаравання ў чыноўніках.

Родапачынальнікам пейзажнай лірыкі *шаньшуй шы пай* («паэзія гор і вод») стаў *Се Ліньюань*. У гэты час былі выпрацаваны новыя прынцыпы вершаскладання, у якім увага надзялялася мелодыцы, рытміцы і парным пабудовам (*дуйчжан*).

У эпоху Хань існавалі спецыфічныя віды эсэ *чжэнлунь вэнь* (эсэ на палітычныя тэмы) і *шычжуань вэнь* (эсэ гістарычнага характара), якія вызначаліся строгай кампазіцыяй і праверанай логікай выкладання. Чжэнлунь вэнь працягнулі літаратурную традыцыю жанра дацыньскіх *луньлі саньвэнь* (эсэ-меркаванні на спецыфічную тэму). Вядомымі палітычнымі эсэ ў эпохі Заходняй Хань былі «*Го Цынь лунь*» («Аб памылках дома Цынь») Цзя І і «*Лунь гуйсу шу*» («Даклад аб каштоўнасці проса») Чжао Цо. У першай аналізуюцца прычыны гібелі Цынь, а ў другім імператарскаму двару прапаноўваецца праводзіць палітыку «пакланення земляробству, падаўлення гандлю», што забяспечыла б спакойнае жыццё простаму народу.

Гістарычныя эсэ (*шычжуань вэнь*) эпохі Хань – гэта працяг традыцыі дацыньскіх гістарычных эсэ-саньвэнь. Выдатнымі творамі дадзенага жанру лічацца «*Шы цзі*», у якім створаны яркія чалавечыя вобразы. Гэта кніга стала пачаткам кітайскага жанра біяграфічнай літаратуры. «*Хань шу*» пераняў стыль «*Шы цзін*» і стаў шэдэўрам кітайскай гістарыяграфіі з ярка выражанай спецыфікай бібліяграфічнай літаратуры.

Адметнасцю эсэ з'яўляецца выкарыстанне стылістычных прыёмаў паралелізму (*пай бі*) і парных канструкцый-супрацьпастаўленняў (*дуй оў*). Некаторыя аўтары мэтанакіравана падкрэслівалі паралельнасць і супрацьпастаўленне ў сваіх творах, што прывяло да фарміравання новага літаратурнага жанра – *пяньвэнь* (парныя пабудовы). У часы Заходняй і Ўсходняй Цзінь ён канчаткова афармляецца і выцясняе старыя формы эсэ-саньвэнь, стаўшы дамінуючым па ўсім Кітаі. У пяньвэнь асблівая ўвага

надавалася вытанчанасці моўных зваротаў, а не логіцы выкладання. Многія аўтары грэбавалі зместам твораў на карысць ўдасканальвання формы.

У традыцыйнай літаратуры паэзія і эсэ лічыліся асноўным накірункам, а раманы і драма разглядаліся як пабочныя адгалінаванні, таму проза ў Кітаі зарадзілася і развівалася дастаткова павольна. Самымі раннімі відамі мастацкай прозы былі «апавяданні аб дзіўным» (*чжыгуай сяошо*) і «апавяданні аб выбітных людзях» (*чжыжэнь сяошо*), якія з’явіліся ў эпохі Вэй, Цзінь, Паўднёвых і Паўночных дынастый. «Апавяданні аб дзіўным» – гісторыі аб зверхнатуральным. «апавяданні аб выбітных людзях» апісвалі дзейнасць вучоных. Для гэтых мастацкіх твораў характэрны простыя сюжэты, простая мова. Іх лічылі толькі правобразам мастацкай прозы.

Тэма 8. Культура Традыцыйнага Кітая (эпоха шасці дынастый (III–VI стст.), эпоха Тан (618–907) і Сун (960–1127), эпоха Паўднёвая Сун (1127–1279) і Юань (1271–1368), эпоха Мін (1368–1644), эпоха Цын (1644–1911)).

Перыядызацыя. Многія даследчыкі перыяд з III ст. па 1912 г. называюць *Традыцыйным Кітаем*, укладваючы ў гэтую назву сэнс рэалізацыі і поўнага развіцця ўсіх закладзеных у старажытныя перыяды тэндэнцый і духоўных патэнцый.

У Кітаі Сярэднявечча пачалося раней, чым у Еўропе. Ужо на мяжы III–IV стст. тут склаўся феадальны грамадскі лад. Гэта быў цяжкі для краіны час. Пасля падзення вялікай дзяржавы Хань у 220 г. Кітай распаўся на асобныя дробныя княствы і амаль 150 гадоў цяпеў ад пастаянных нападаў паўночных качавых плямёнаў. У выніку Поўнач і Поўдзень Кітая раздзяліліся і на некалькі стагоддзяў апынуліся адрэзанымі адно ад аднаго. Тут утварыліся свае дзяржавы, свае сталіцы. На Поўначы ў асноўным адбіваліся ад ворагаў, а культура развівалася на Поўдні, куды масава бегла насельніцтва з паўночных правінцый.

Гэты перыяд увайшоў у гісторыю пад назвай эпохі шасці дынастый (III–VI стст.). Ён пачынаецца з 229 г і ўключае наступныя дынастыі, якія з’явіліся ў Кітаі: Паўднёвыя (Сун, Ці, Лян, Чэнь) і Паўночныя (Паўночная Вэй, Усходняя Вэй, Заходняя Вэй, Паўночная Ці, Паўночная Чжоў) дынастыі.

З V па канец VI ст. на поўдні змянілася шэсць дынастый, а на троне пабывала 28 кіраўнікоў.

У перыяд ранняга Сярэднявечча, эпоху *Паўднёвых і Паўночных дынастый (317–589)*, у Кітай урываюцца плямёны табійцаў, гунаў і інш.

Сталічныя мастацкія цэнтры былі разбураны, краіна спустошана. Кітай уступіў у паласу значных сацыяльна-палітычных і культурных пераўтварэнняў. Культурнае жыццё адраджаецца вельмі павольна, у

асноўным на перыферыі Кітая: на поўначы і поўдні краіны, дзе ішаземцы ўтвараюць новыя дзяржавы са сваімі сталіцамі.

Да канца IV ст. на тэрыторыі Кітая ўсталявалася панаванне табійскай дзяржавы *Тоба Вэй* (386–534). Уласна кітайская дзяржаўнасць уцалела толькі на поўдні, дзе эканамічным і духоўным цэнтрам стаў горад Цзянькан (непадалёку ад сучаснага Нанкін). Менавіта там знайшлі прытулак многія навукоўцы, паэты і жывапісцы.

На поўначы, захопленым плямёнамі сяньбі, да канца IV ст. ўтварылася буйное царства Паўночная Вэй (386–534) з галоўнымі гарадамі Лаянам і Пінчэнам (Сучасны Датун).

Менавіта праз перыферычныя раёны наладжваюцца актыўныя эканамічныя і культурныя кантакты з іншымі народамі. Кітай стаў месцам скрываўвання розных культурных традыцый. У дадзеную эпоху кітайская культура не толькі ўзбагачаецца традыцыямі індыйскага, іранскага і нават антычнага мастацтва, але і сама перадае суседнім народам свой мастацкі вопыт.

У канцы VI ст. было ажыццёўлена аб'яднанне поўдня і поўначы Кітая пад уладай дынастыі *Суй* (589–618.) імператарам *Ян Цзянь* (Вэнь-дзі), якая адыграла важную роль у гісторыі Кітая, стаўшы злучальным звяном паміж эпохай раздробленасці, якая цягнулася амаль 300 гадоў (перыяд Паўднёвых дынастый і Паўночных дынастый), і росквітам імперыі пры дынастыі *Тан*, якая ўзнікае ў VII ст. Правіла ў Кітаі з 618 па 907 гг. і ўвайшла ў гісторыю Паднябеснай як эпоха найвышэйшага росквіту сярэднявечага Кітая.

Заснавальнік дынастыі *Тан Гаоцзу* вёў гуманную палітыку, скіраваную на развіццё мастацтва і культуры. Гэта эпоха была часам імператараў-паэтаў, якія апекавалі мастакоў, паэтаў і мысліцелей. Тым не менш, дынастыя *Тан* таксама прыходзіць у заняпад да пачатку IX ст.

Пасля Танскай імперыі наступіў яшчэ адзін перыяд раздробленасці. Пачынаюцца міжусобныя войны і барацьба за ўладу. У 906 г. пачынаецца эпоха «Пяці дынастый» (907–960), калі правіцелі і дынастыі змяняюцца адзін за другім (Позняя Лян, Позняя Тан, Позняя Цзінь, Позняя Хань, Позняя Чжоў). Аднак менавіта ў гэты перыяд у Кітаі быў вынайдзены друкарскі станок і з'явіліся першыя папяровыя грошы.

Новае аб'яднанне краіны адбылося пры дынастыі *Сун* (960–1279), заснавальнік якой – ваеначальнік Чжао-Куан-інь здолеў аб'яднаць пад сваёй уладай большую частку Кітая. У гэты перыяд на паўночным усходзе краіны з'яўляецца новы вораг – мангольскія плямёны *кіданей*, якому ў 1075 г. Кітай вымушаны быў аддаць частку сваіх тэрыторый. Аднак, нягледзячы на гэта перыяд, *Сун* лічыцца ў гісторыі Кітая эпохай эканамічнага і культурнага

росквіту краіны. Эпохі Тан і Сун з'яўляюцца часам росквіту традыцыйнай кітайскай культуры, таму яго называюць класічным перыядам.

У 1127 г. увесь поўнач Сунскай імперыі са сталіцай Кайфын быў захоплены качавымі плямёнамі чжурчжэней. Двор імператара і значная частка насельніцтва беглі на поўдзень, дзе была заснавана новая сталіца — Ханьчжоў.

У XIII ст. па ўсяму свету пачынаецца мангольскае нашэсце. Як бліжэйшыя суседзі, кітайцы першымі падвергліся захопу. Гэта перыяд чужаземнага панавання, калі Кітай упершыню за сваю гісторыю апынуўся цалкам падпарадкаваным іншаземным кіраўнікам. Нашэсце манголаў прынесла Кітаю вялікія разбурэнні і няшчасці. На 90 гадоў усталявалася варожая дынастыя Юань, і ўся велізарная тэрыторыя Кітая трапіла пад акупацыю чужынцаў. Згарэлі цудоўныя палацы і храмы, былі разрабаваны і знішчаны мастацкія каштоўнасці.

Ранейшыя нашэсці гунаў у III–V стст. н. э. (уключала і іранамоўных, скіфскіх па паходжанню аланаў, якія рушылі з месца пад уплывам гунаў) пранесліся як разбуральны віхор па першабытнай тэрыторыі і краінах старажытнай імперскай цывілізацыі. Аднак колькасць гунскіх воінаў была малой у параўнанні з колькасцю ўсяго мясцовага насельніцтва, таму іх нашэсце пасля распаду не пакінула слядоў ні ў мовах, ні ў антрапалагічным тыпе, ні ў культуры закранутых краін.

Мангольскае нашэсце (XIII ст. н. э., калі імперская старажытнасць ужо мінула) было больш ваяўнічым. Манголы былі ўзрошчаны на малочна-мясным харчаванні і таму колькасць іх насельніцтва хутка павялічвалася. Аднак у адрозненне ад носьбітаў індаеўрапейскіх дыялектаў яны былі качэўнікамі, і рост іх колькасці прывёў не да павольнага расцякання, а да магутных конных набегаў і значнаму ціску манголаў на больш развітыя народы суседніх тэрыторый. З усіх качэўнікаў менавіта манголы і іх пераемнікі (цюркамоўныя і тунгуза-моўныя) уздзейнічалі на захопленыя народы найбольш доўга (XIII–XVII стст.) і, як правіла, моцна тармазілі развіццё аседлых абласцей. Аднак мангольскія ўладары («імператары») не абавязкова поўнасцю разбуралі існуючыя дзяржаўныя структуры, а выкарыстоўвалі іх у сваіх інтарэсах. Пачатак мангольскім захопам паклаў хан Чынгіз (Цэмучын).

Мангольскія заваяванні былі неаднолькавымі ў розных рэгіёнах. З Русі пасля першых набегаў манголы зышлі, і іх улада абмяжоўвалася тым, што князі павінны былі ездзіць на паклон да іх ханаў і атрымліваць там ярлык на княжанне, і ўплочваць ханам дань, рэгулярнасць паступлення якой падтрымлівалася спусташальнымі набегамі на Русь.

Больш катастрофічным было мангольскае заваяванне для багатых царстваў і гарадоў Сярэдняй Азіі, дзе манголы прызначалі ўласных кіраўнікоў, таму разня і рабаванне былі больш арганізаванымі. Аднак тут складваліся больш складаныя адносіны і з цюркамі, таксама качэўнікамі, што закончылася зліццём цюркаў і манголаў, і ў шэрагу выпадкаў і карэннага аседлага насельніцтва.

Іншым было заваяванне Кітая. Тут хан *Хібалай*, унук Чынгіз-хана, у 1279 г. поўнасьцю заваяваў Кітай і стаў заснавальнікам новай мангольскай дынастыі імператараў Кітая – Юань (1280–1368). Сталіцай дзяржавы стаў Ханбалык (Пекін). Пры гэтым манголы ўтваралі толькі вярхушку пануючага класа кітайскага грамадства, якое працягвала развівацца.

У канцы XIV ст. кітайцам удалося вызваліцца ад панавання манголаў, была заснавана кіруючая дынастыя *Мін* (1368–1644), якая прыйшла да ўлады ў выніку буйных антымангольскіх паўстанняў. Краіна перажыла перыяд эканамічнага і духоўнага росквіту. У гэты перыяд была цалкам адноўлена цэнтралізаваная імперская форма кіравання, зроблены велізарныя намаганні рэстаўрацыі традыцыйных культурных і духоўных каштоўнасцей. Кітаю быў вернуты міжнародны аўтарытэт. На гэты час прыпадаюць першыя для Кітая геаграфічныя вандроўкі, у выніку якіх быў дасягнуты бераг Усходняй Афрыкі.

У перыяд праўлення дынастыі *Мін* развівалася будаўніцтва, сельская гаспадарка, былі адпраўлены марскія экспедыцыі да Персіцкага заліва і ўзбярэжжа Афрыкі. Гэты перыяд супаў з актыўнымі марскімі падарожжамі еўрапейцаў, у Кітай сталі пранікаць хрысціянскія месіянеры, а ў 1557 г. Кітай аддаў у арэнду Партугаліі сучасную тэрыторыю порта Макао.

З пачатку XVI ст. паўднёвыя прыбярэжныя раёны Кітая сталі падвяргацца шматлікім набегам еўрапейскіх ваенных флатылій. Да канца XVI ст. абвастраюцца адносіны Кітая з Японіяй, паколькі Мінская дынастыя выступіла на баку Карэі ў карэйска-японскай вайне. Унутры краіны сітуацыя працягвала заставацца вельмі складанай: адно за адным ішлі масавыя народныя паўстанні, якія і прывялі да падзення дынастыі *Мін*. Пасля таго, як у выніку аднаго з паўстанняў была захоплена сталіца імперыі, кіраўнікі былі вымушаны звярнуцца па дапамогу да маньчжураў, прызнаўшы залежнасць ад іх.

Апошняя дынастыя кітайскіх імператараў *Цын* (1614–1911.) была заснавана захопнікамі-манчжурамі. Гэты перыяд лічыцца эпохай міру і росквіту Кітая, аднак менавіта манчжуры праводзілі палітыку ізаляцыі краіны на працягу 300 гадоў і давалі некалі магутную дзяржаву да беднасці, дэградацыі і амаль каланіяльнай залежнасці ад заходніх дзяржаў, перш за ўсё ад Англіі. Дынастыя *Цын* правіла да пачатку XX ст., калі ў выніку масавых

паўстаўняў і Сінхайскай рэвалюцыі 1911 г. Кітай становіцца дэмакратычнай рэспублікай.

Маньчжуры захавалі сацыяльны лад кітайскай імперыі і яго важнейшыя структуры кіравання, аднак найважнейшыя пасады ў дзяржаўнай іерархіі сталі аддавацца прадстаўнікам маньчжурскай арыстакратыі на аснове ўсталяванай квоты пры здачы дзяржаўных экзаменаў. З моманту адрачэння апошняга кітайскага імператара ад улады і ўстанаўлення рэспубліканскай формы кіравання пачынаецца гісторыя сучаснага Кітая.

Матэрыяльная культура. Развіццё матэрыяльнай культуры залежала ад стабільнасці ў грамадстве, развіцця сельскай гаспадаркі, гандлю, транспарту і іншых сфер народнай гаспадаркі. Менавіта ў гэты перыяд чай пачынае ўжывацца як паўсядзённы напой, тады як у ханьскі перыяд ён выкарыстоўваўся толькі як лячэбны настой.

У час праўлення дынастыі Суй пачалося будаўніцтва *Вялікага канала*, якое заканчваецца ў перыяд Тан. Гэта грандыёзнае гідратэхнічнае збудавання, якое злучыла басейны рэк Хуанхэ і Янцзы, сёння лічыцца адным з новых цудаў свету. Канал паўплываў на сацыяльна-эканамічнае развіццё эпохі Тан, якое знаходзілася на высокім узроўні. Новая транспартная артэрыя актывізавала сферу гандлю, ажыццяўляліся шматлікія водныя перавозкі.

Аднак толькі моцнае развіццё сельскай гаспадаркі Цзянаня ператварала паўднёва-ўсходні рэгіён у эканамічную апору цэнтра. Гідратэхнічнае будаўніцтва і распаўсюджванне арашэння ў эпоху Сун дасягнула найвышэйшага росквіту. Па ўсёй краіне ўзводзіліся новыя маштабныя меліярацыйныя і ірыгацыйныя збудаванні, аднаўляліся і паглыбляліся некаторыя закінутыя старыя каналы. Прагрэсу аграрнай эканомікі эпохі Сун спрыяла ўдасканаленне прылад працы, укараненне і распаўсюджванне палепшаных сартоў сельскагаспадарчых культур, а таксама мадэрнізацыя метадаў земляробства на аснове поспехаў папярэдніх дынастый.

Сельская гаспадарка Кітая заўсёды развівалася ў перыяды стабільнасці ў грамадстве і рацыянальнай палітыкі. Важным фактарам дынамікі сельскай гаспадаркі выступалі рэформы. Яны былі як паспяховымі, так мелі і негатывы ўплыў. Рацыянальная сістэма землекарыстання адпавядала тэндэнцыям развіцця вытворчых сіл сельскай гаспадаркі. Прыкладамі станоўчых рэформ можна назваць «закон аб двух падатках» эпохі Тан і паступавую замену падушнага падатку зямельным у эпоху Цзінь. Прычынай увядзення «закона аб двух падатках» была забытая сістэма падаткаабкладання напачатку праўлення дынастыі Тан, калі існавалі тры падаткі для сялянскага двара, якія выплочвала дарослае мужчынскае насельніцтва: *цзу* (чынш), *юн* (выплата замест адпрацовак павіннасці), *дзяа* (прамысловы падатак).

У сярэдзіне праўлення Тан у выніку ўзбуйнення зямельных надзелаў, многа сялян страцілі зямлю і вымушаны былі ўцякаць з родных мясцін, таму ўрад прымушаў выплочваць за іх падаткі суседзяў. Рэформы ў такой сітуацыі сталі неабходнымі. У выніку быў уведзены «закон аб двух падатках», які не дзяліў насельніцтва на карэннае і прышлае. Чалавек плаціў падаткі ў тым рэгіёне, дзе была яго маёмасць і зямля. Пачалі налічваць яго з зямельных надзелаў, а не з дарослых мужчын, а таксама ў адпаведнасці з прыбыткам сям'і. Рэформа пашырыла тэрыторыю, абкладзеную падаткамі, і была выгаднай для бяззямельных сялян з нізкім даходам.

Напачатку праўлення Цзін прыдворныя спісы былі страчаныя падчас працяглай ваеннай смуты. Маньчжурскія і некаторыя ханскія землеўладальнікі карысталіся льготамі, якія вызвалілі іх ад павіннасцяў і падаткаў. Чыноўнікі і *шэньшы* (адукаваныя памешчыкі) вераломна імкнуліся ўзваліць іх цяжар на беззямельных і малазямельных сялян. Нераўнамернае спагнанне павіннасцяў і падаткаў вымусала збяднелых сялян кідаць зямлю і ўцякаць або адмаўляцца выплочваць срэбра.

Мангольскае нашэсце вельмі негатыўна адбілася на гаспадарчым жыцці Кітая, паколькі многія гарады былі разбураны, ворыўныя землі ў шэрагу выпадкаў былі пераведзены пад выпас жывёлы, частка насельніцтва знішчана. Аднак манголы ў значнай ступені перанялі сістэму эканамічнага і палітычнага кіравання, традыцыі і звычаі кітайцаў.

Дынастыі Мін і Цын павялічылі аб'ёмы вытворчасці сельскай гаспадаркі, што задавальняла патрэбы насельніцтва, якое хутка расло, хаця яшчэ на пачатку эпохі Цын грамадская вытворчасць знаходзілася ў заняпадзе. Імператар *Кансі* вымушаны быў правесці рэформы. Падчас яго праўлення былі згладжаны класавыя супярэчнасці і сацыяльна-эканамічнае развіццё. Ён спыніў практыку ранняй Цын раздаваць землі маньчжурскім арыстакратам, праводзіў палітыку заахвочвання апрацоўкі цалінных земляў. Пры праўленні Кансі спачатку ў дзевяці правінцыях (Хэнань, Хубэй, Джылі і інш.) быў скасаваны зямельны падатак за адзін трохгадовы перыяд, а пасля па ўсёй краіне. Галоўнае, што ён забараніў абкладваць падаткамі народжаных. Калі зацвердзілі агульны аб'ём падатку – стабілізавалася і сума падушнага падатку па краіне. Так прайшла замена падушнага падатку зямельным, што палегчыла становішча вялікіх сялянскіх сем'яў і іх залежнасць ад землеўласніка. Нябачныя маштабы земляробчай вытворчасці даюць падставу назваць гэты час «*залатым векам Кансі і Цзяньлуна*».

У перыяды Сун і Мін вялікага росквіту дасягнуў гандаль. Гэтаму садзейнічала развіццё воднай і сухапутнай транспартнай сферы. Культура гандлю адлюстравана ў творы «*Караткае настаўленне гандлёваму люду; водныя і сухапутныя маршруты Паднябеснай*», які быў надрукаваны ў 8 г.

праўлення імператара Мін Чунджэня (1685 г.). У кнізе выкладзены звесткі пра гандлёвыя аперацыі, практычныя парады паўсядзённага характару для гандляра, звесткі аб водных і наземных шляхах, нормах і слаўтасцях мясцін і інш. Запісы былі дакладнымі і падрабязнымі, бо адлюстроўвалі вопыт тагачасных купцоў, а таксама сведчылі аб адноснай сталасці гандлёвай сістэмы тых часоў.

Палітыка. Дынастыі Традыцыйнага Кітая пабудавалі вакол рэжыму імператарскай улады цэласныя дзяржаўныя палітычныя сістэмы.

Дынастыя Суй (589–618) пераадолела раздробленасць эпохі Паўднёвых і Паўночных дынастый і зноў аб'яднала краіну. Пераняўшы палітычны ўклад Паўночных дынастый, Суй праводзіла даволі шырокае будаўніцтва ў палітычнай сферы. Уведзена сістэма «*Трох міністэрстваў і шасці ведамстваў*», якая стала правобразам будучай адміністрацыйнай сістэмы Тан.

Вялікай заслугай Суй з'яўляецца стварэнне сістэмы кіравання, якая здольная была забяспечыць цэласнасць Кітая, але з-за шматлікіх разбуральных ваенных паходаў дынастыя хутка прыйшла ў заняпад.

Дынастыя Тан (618–907) упарадкавала паўнамоцтвы *дзайсянаў* (канцляраў), удасканаліла структуру органаў улады, а таксама сістэму кантролю і інспекцыі на чале з цэнзарамі.

Для ўмацавання палітычнай улады пры Суй увялі экзамены *кэцзюй*, але яны не былі настолькі развітыя, як пазней пры Тан, заклаўшы аснову для адбору чыноўнікаў.

Пачынаючы з Тан, імператары прызначалі на пасады вучоных у якасці палітычных саветнікаў. Імператар Тан Гаадзун афіцыйна ўсталяваў пасады «вучоных каля паўночных варот», каб урэзаць уладу *дзайсянаў*. Тан Сюаньдзун заснаваў у імператарскім палацы *Акадэмію Ханьлінь*, члены якой сталі набліжанымі саветнікамі імператара.

Цэнтральнымі органамі ўлады ў эпохі Суй і Тан былі Тры ўпраўленні (*сань шэн*) і шэсць міністэрстваў (*лю бу*). Цэнтрамі кіравання дзяржаўнымі справамі былі шэны *Шаншушэн* («Міністэрства вышэйшых справаў», кабінет міністраў), *Джуншушэн* (дзяржаўны сакратыят) і *Мэньсяшэн* (савет двара). Дзяржаўную палітыку вызначаў вышэйшы орган *Джуншушэн*. Ён таксама «загадваў войскам і дзяржавай, складаў чарнавыя праекты імператарскіх указаў». Вышэйшы дарадчы орган Мэньсяшэн адказваў за «выпуск імператарскіх загадаў, вяртанне ўказаў і дакладаў на перагляд у запячатаным выглядзе». Усе афіцыйныя паперы розных узроўняў разглядаліся Мэньсяшэн. Саветнікі шэнаў мелі права выказваць свае заўвагі наконт дзяржаўных спраў у прысутнасці імператара, а таксама запячатваць афіцыйныя дакументы. Дасканаласць рэжыму саветнікаў і сістэмы вядзення запісаў адносна

дзяржаўных спраў эпохі Тан з'яўляецца адной з прыкмет сталасці старажытнакітайскай палітычнай сістэмы.

Акрамя трох *шэнаў* у перыяды Суй і Тан функцыянавалі *Мішушэн* (Міністэрства патаемных дакументаў), *Даньджуншэн* (Міністэрства забяспячэння палаца), *Нэйшышэн* (Міністэрства ўнутранай службы). Мішушэну падпарадкоўваліся *Джудзоцзюй* (Калегія тэкстаў) і *Тайшыцзюй* (Калегія летапісцаў), якія адказвалі за чатыры раздзелы кітайскай бібліяграфіі і летапічэнне згодна з астранамічным календаром. У складзе Даньшушэна знаходзілася шэсць аддзелаў – *шаншы* (вышэйшая служба кармлення), *шан'я* (вышэйшая служба лекаў), *шан'і* (вышэйшая служба адзення), *шаншэ* (вышэйшая служба пакояў), *шанчэн* (вышэйшая служба экіпажаў), якія адказвалі за штодзённае жыццё імператара.

Абавязкі па арганізацыі жыцця ў імператарскім палацы выконваў *Нэйшышэн*. Пад яго кіраваннем знаходзіліся палацавыя еўнухі і жанчыны.

У працэсе кіравання дзяржавай часта ўзнікалі новыя рэжымы і сістэмы, але рэшткі старых сістэм таксама можна прасачыць. Дзевяць *цынаў* дынастыі Цынь трансфармаваліся да часоў Суй і Тан у *дзюсы* (дзевяць упраўленняў) і *уцзянь* (пяць інспекцый). Іх функцыі дубліраваліся шасцю міністэрствамі, што рабіла іх адміністрацыйным органам пад кіраваннем апошніх.

Характэрнай асаблівасцю танскай палітычнай сістэмы была дыктатура *еўнухаў*. З узмацненнем імператарскай улады еўнухі, якія знаходзіліся побач з правіцелем, аказаліся эфектыўным інструментам кантролю дзяржаўнай палітыкі. Пачынаючы з імператара Тан Сюаньдзуна, еўнухаў выкарыстоўвалі ў якасці асабістых прыслужнікаў імператара ў палацы і для кантролю войска за межамі імператарскага двара. Такім чынам іх статус узростаў. Падчас паўстання *Ань Лушаня* еўнухі пачалі ўмешвацца ў кіраванне дзяржавай. У часы праўлення імператара Тан Дайдзуна еўнухаў прымалі на службу для абароны дзяржаўных таямніц, выпуску дакументаў і абвешчэння загадаў. Дыктатура еўнухаў эпохі Тан не мела асаблівай сувязі з рэгулярным органам еўнухаў *Мэньсяшэнам*, а ўзнікла сярод еўнухаў, прызначаных для выканання пэўных абавязкаў імператарам.

Надзвычайны ўплыў у палітычнай сферы мелі танскія генералы-губернатары *цзедушу*. У перыяд росквіту Тан для абароны ад качэўнікаў ускрайніх тэрыторый па ўсёй мяжы ад акругі Ляадун да акругі Цзяньнань былі прызначаны дзевяць цзедушу для камандавання пагранічнымі войскамі. Для ваенных патрэб яны пачынаюць быць наглядчыкамі за фінансамі і палямі ў падначаленых акругах. Таксама яны ўмешваліся ў пытанні прызначэння і зняцця з пасада мясцовых чыноўнікаў і вырашэння грамадскіх спраў. Такім чынам, пад камандаваннем аднаго чалавека, генерал-губернатара, знаходзілася войска, палітыка, грамадскія справы і фінансы пэўнага рэгіёну,

а ў імператарскай дынастыі не было эфектыўных механізмаў кантролю над цзедушы.

Такім чынам выбухнула паўстанне *Ань Лушаня*. У працэсе яго ўтаймавання дынастыя Тан вымушана была паставіць па ўнутраных рэгіёнах дзяржавы шматлікіх цзедушы, якіх звычайна звалі *фанджэнь* (ваенны губернатар) або *фаньджэнь* (намеснік ускрайняй вобласці).

Пасля ваеннай смуты Пяці дынастый (907–960) дынастыя Паўночная Сун аднавіла сістэму адзінай палітычнай улады. Быў запазычаны поўнаасцю танскі палітычны ўклад. Аднак з далейшым развіццём канфуцыянскай філасофіі ў тагачасным грамадстве ўзнікае ідэя кіравання Паднябеснай сумесна з вучоным чыноўніцтвам. Гэта з’яўляецца характэрнай асаблівасцю сістэмы кіравання Сун. Імператар Сун *Тайдзу* ліквідаваў уладу ваенных і пачаў аддаваць перавагу грамадзянскаму кіраванню.

Паўночная Сун удасканаліла танскую сістэму калектыўнага дзяйсання і ўсталявала рэжым *дзайджы* (*дзай* абазначае канцлер, першы міністр, а *джы* – кіраўнік, канцлер, правіцель). Імператарскі сакратарыят *Джуншу* знаходзіўся пад кіраваннем *дзайсяна*, але ўжо не займаўся ваеннымі пытаннямі, фінансамі. Ён адказваў за адмініструванне. Такім чынам улада дзяйсання была размеркавана паміж некалькімі органамі, што абумовіла раўнавагу існуючага механізму кіравання.

Апарат цэнзарата эпохі Сун быў перабудаваны. Ён акрамя кантролю выконваў функцыі імператарскіх дакладчыкаў па дзяржаўных справах. Падчас праўлення імператара Джэньдзуна была ўсталявана пасада янышы юйшы – цэнзара-дакладчыка. Цэнзарат быў вынікам інстытуалізацыі і стандартызацыі грамадскай думкі і стаў неад’емнай часткай сістэмы распрацоўкі і ажыццяўлення дзяржаўнай палітыкі.

Дынастыі Ляа (907–1125), Цзінь (1115–1234) і Юань (1205–1368) былі рэжымамі, усталяванымі малымі народнасцямі. У працэсе кітаізацыі яны пераніمالі ўклад Тан і Сун. Першапачатковыя формы праўлення малых народнасцяў нанеслі ўдар па танскай і сунскай сістэме, якія зведвалі разлажэнне.

У Ляа (племя кіданей) спачатку існавалі восем племянных правіцелей, якія па чарзе выконвалі абавязкі *кагана*. У часы Елюй Амбагая быў устаноўлены рэжым улады імператара, пасада якога перадавалася па спадчыне. Кітаізацыя Ляа была абмежаванай: у кіданскіх плямёнах жылі па старому ўкладу, а новы рэжым дзейнічаў на тэрыторыі пражывання ханьцаў.

Цзінь была дзяржавай джурджэней, у якіх захаваўся сход *бацзіле* племянных правіцелей як дарадчы орган. Вынікам кітаізацыі стала ўвядзенне наследаванне прастола. Сход *бацзіле* ліквідавалі, а палітычную сістэму

перанялі ад Тан і Сун. У выніку дынастыя Цзінь ўзяла толькі форму дзяржаўнага ўкладу ханьцаў, не засвоіўшы яе сутнасці.

Дынастыя Юань (раней Вялікая Мангольская імперыя) заснавана манголамi пры дапамозе ваеннай сілы. Ханьская сістэма пачала прымяняцца яе заснавальнікам Хубілаем. Але на працягу існавання імперыі захоўваўся і «*курултай*» (савет князёў і знаці), які зацвярджаў кандыдатуру імператара.

У эпохі Мін (1368–1644) і Цын (1644–1911) імператарская ўлада працягвала ўзмацняцца, а дзяржаўны лад змяняцца. Палітычная сістэма імперыі абапіралася на асабістую дыктатуру імператара падчас вырашэння важных дзяржаўных пытанняў. Каб абараніць сваю ўладу, імператар Тайдзу ліквідаваў сістэму чэнсянаў, што прывяло да разбэйшчвання наступных імператараў і аслаблення іх улады. Улада пераходзіць да еўнухаў, што выклікала палітычную смуту.

Перад уварваннем у Кітай манчжуры заснавалі для дапамогі імператару Дарадчы сход князёў і міністраў, або *Гоі* (Дзяржаўны савет), які прымаў важныя палітычныя рашэнні.

Імператары Цын імкнуліся выправіць заганы кіраўнікоў Мін. Пастаянна праводзілі аўдыенцыі, разглядалі запіскі са справаздачамі і былі заглыблены ў дзяржаўныя справы. Дэспатычная дыктатура, раз'яднанне паміж ханьцамі і манчурамі ўзмацнялі палітычную напружанасць. Крызіс перадачы прастола, які разгарнуўся ў дынастыі Мін, прывёў да дыктатуры еўнухаў. Для захавання ўлады першы імператар Мін *Джу Юаньджан* пачаў прызначаць чэнсянаў, а імператар Мін *Чэндзу* стварыў Дзяржаўную канцэлярыю (*Нэйгэ*), у якую ўваходзілі некаторыя чыноўнікі Акадэміі *Ханьлінь*. Яны прымалі актыўны ўдзел у справах дзяржавы і дапамагалі імператару. Чыноўнікі Нэйгэ, па сутнасці, заўсёды былі толькі сакратарамі і кансультантамі, і іх улада не магла нават параўнацца з уладай дзайсянаў (канцлеры) былых часоў.

Дынастыя Цын запазычыла мінскі апарат Нэйгэ, але функцыі канцэлярыі зводзіліся да простага кантролю дакументацыі групай сакратароў, а важныя ваенныя або адміністрацыйныя пытанні былі не ў яе кампетэнцыі.

Сістэма падрыхтоўкі чыноўнікаў. У эпохі Ся, Шан і Чжоў краінай кіравалі прадстаўнікі арыстакратыі, якія значна адрозніваліся ад прафесійных чыноўнікаў наступных дынастый. У адпаведнасці з тагачасным феадальным укладам, адбор на пасады ў эпохі Шан і Чжоў адбываўся па «*сістэме спадчынных міністраў-цынаў і пасада чыноўнікаў*». Гістарычна пазнейшыя сістэмы кіраваліся «прызначэннем на пасады дабрадзеяў і здольных».

Для фарміравання кампетэнцый будучага кіраўніка ў сістэме патрыярхату і перадачы пасады ў спадчыну старэйшаму сыну ад галоўнай

жонкі неабходна было ўдасканаліць метады адукацыі і даць арыстакратам выдатнае выхаванне. Часам сістэма дапускала выбар больш таленавітых, чым знатных кандыдатаў: напрыклад, Шан Тан прызначыў *І Иня*, у Дзін – *Фу Юэ*, Ваньван – *Цзян Шана*. Гэтыя выпадкі адбору не разбуралі асноўных прынцыпаў традыцыйнай перадачы пасадаў. Некаторыя наносілі ўдар па старой сістэме.

Прадстаўнікі органаў улады перыядаў Ся, Шан, Чжоў выбіраліся з мясцовага насельніцтва. «*Прызначэнне на пасады дабрадзейных і здольных*» стала асноўным прынцыпам кіравання краінай у эпоху Чуньцю. Пры Джаньго імкнуліся прызначыць людзей па ваенных заслугах і выхавання кадраў – асноўнай умовай быў аб'ём заслуг чалавека. Адбор па ваенных заслугах поўнасьцю знішчыў сістэму перадачы пасадаў па спадчыне.

У эпоху Хань пачалі атэстоўваць і прызначаць чыноўнікаў па выніках экзаменаў (*чацзюй*). Дадзеная сістэма – гэта прызначэнне на пасады ў адпаведнасці з рэкамендацыямі. Каб забяспечыць эфектыўнасць экзаменацыйнай сістэмы, дынастыя Хань паставіла начальнікам акруг і прэфектур рэкамендаваць на пасады лепшых прадстаўнікоў і несці за гэта адказнасць. Пры парушэнні правілаў сістэмы экзаменаў саіскальнікамі яны атрымлівалі адпаведныя пакаранні.

Асаблівай формай прызначэння было запрашэнне на пасаду, але такія выпадкі былі адзінакавымі. У Хань існаваў спосаб выбару асабістых падначаленых адміністрацыйнымі кіраўнікамі. Гэта звязвала начальніка і падначаленага ўзаемнай адказнасцю. Прызначэнне на пасаду спадкаемца (*жэньдзы*) – гэта адметнасць выхавання маладога пакалення сям'ямі чыноўнікаў вышэйшых рангаў. У дынастыі Хань чыноўнікі з акладам у 2000 даняў рысу (7240 л) пасля трох гадоў службы маглі наняць кагосьці са сваіх нашчадкаў выконваць абавязкі *лана* – чыноўніка аднаго з ніжэйшых рангаў. Падчас праўлення імператара Хань У-дзі пасады пачалі прадавацца, таму гандляры не маглі служыць чыноўнікамі.

Экзаменацыйная сістэма і прызначэнне кіраўнікамі асабістых падначаленых сталі краевугольнымі ў канфуцыянскай ідэалогіі перыяду пасля праўлення У-дзі. Яны ўвасобілі агульнае ўяўленне аб ідэальным чыноўніку, паспрыяўшы фарміраванню праслойкі чыноўніцтва, большасць з якіх былі адукаванымі людзьмі. Такі ўклад адпавядаў патрэбам вялікай аб'яднанай імперыі тых часоў, хаця з цягам часу гэта нанесла ўдар па цэнтральнай уладзе.

Найбольшым унёскам дынастыі Сун і Тан было ўсталяванне сістэмы імператарскіх экзаменаў – *кэцзюйджы*, якая была заканадаўча зацверджана ў танскі перыяд. Праз гэту сістэму дзяржаўных экзаменаў афіцыйна павінны былі прайсці ўсе кандыдаты на любую дзяржаўную пасаду. Гэта адносілася

як да цэнтральных дзяржаўных ведамстваў, так і да правінцыяльных органаў улады.

Самае вялікае адрозненне *кэцзюйджы* ад сістэмы рэкамендацый *чацзюй* заключалася ў тым, што ў сістэме *чацзюй* рэкамендацыі іншых людзей адыгрывалі галоўную ролю, а экзамены – другасную. Аднак у *кэцзюйджы* кандыдат рэкамендаваў сябе сам і яго або прымалі або адхілялі ад экзаменаў. У эпоху Тан у іспытах маглі прымаць удзел дзве групы людзей: навучэнцы школ усіх узроўняў і простыя грамадзяне з прыстойных сем'яў, якія адпавядалі пэўным умовам для рэгістрацыі на экзамены па выніках праверкі акруговымі і павятовымі камісіямі. Экзаменатары павінны былі паручыцца адзін за аднаго і перад уваходам у экзаменацыйнае памяшканне пацвердзіць сваю асобу і быць агледжанымі на наяўнасць шпаргалак.

Экзамены *кэцзюй* эпохі Тан праводзілі адзін раз на год. Здача экзаменаў забяспечвала толькі пэўны статус або чыноўную кваліфікацыю. Для прызначэння на пасаду чыноўніка трэба было дадаткова прайсці атэстацыю ў *Міністэрстве цырымоній*.

Акрамя *кэцзюй* у эпоху Тан існаваў адбор чыноўнікаў праз заслугі продкаў (*мэньін*) і атэстацыю дапаможнага штату (*лювайцсюань*). *Мэньін* – гэта шэраг мерапрыемстваў па выхаванні малодшага пакалення сем'яў чыноўнікаў рангам ад пятага і вышэй. Моладзь павінна знаходзіцца на службе на працягу пэўнага перыяду, а потым праз спецыяльныя экзамены атрымаць магчымасць стаць чыноўнікам.

Лювайцсюань – парадак атэстацыі, адбору прызначэння дробных чыноўнікаў. У эпоху Тан шмат памочнікаў выконвалі абавязкі канторскіх служачых у дзяржаўных установах. Штогод яны праходзілі праверку. Тых, хто прайшоў тры атэстацыі, па чарзе павышалі па службе. У выніку служачы атрымліваў магчымасць прайсці імператарскія экзамены і стаць афіцыйным рангавым чыноўнікам.

Тыя, хто прайшоў іспыты па сістэмах *кэцзюй*, *мэньін* і *лювайцсюань*, атрымлівалі неабходную для служачых кваліфікацыю, аднак, каб займець сапраўдную пасаду, трэба было прайсці дадатковую атэстацыю (*цсюаньсюань*). У імперыі Тан чыноўнік мог пайсці па двух кар'ерных шляхах – адміністрацыйным або вайсковым.

Кэцзюйджы эпохі Тан была значна ўдасканалена дынастыяй Сун. Экзамены праводзілі раз на тры гады, падзяляючы іх на тры ўзроўні: *акруговыя*, *сталічныя* (праводзіліся цэнтральнай уладай) і *палацавыя* (праводзіліся непасрэдна імператарам). Змест экзаменаў увесь час мяняўся. У Паўночнай і Паўднёвай Сун па выніках *кэцзюй* на службу адабралі 50 тыс. чалавек.

У імперыі Сун існавала прызначэнне на вакансіі праз заслугі продкаў (*іньбу*), што адпавядала традыцыі Хань і Тан. Аднак у Сун такім чынам было вылучана вельмі шмат служачых не толькі з ліку сыноў і ўнукаў, але родзічаў або вучняў.

Рэальныя абавязкі чыноўнікі імперыі атрымлівалі не праз атэстацыю, а праз упаўнаважанне. Так званае *ўпаўнаважанне* – гэта пастаноўка пэўных задач перад чыноўнікам праз пасыльнага ў патрэбны час. Гэты феномен ужо існаваў у часы Тан, але ў Сун стаў асноўнай схемай выканання службовых абавязкаў.

Напачатку праўлення дынастыі Юань адбор таленавітых людзей праз экзамены не адпавядаў ідэалогіі Мангольскай імперыі, што абапіралася на ваенную моц. У пачатку XIV ст. была афіцыйна адноўлена сістэма дзяржаўных экзаменаў на чын, але тыя, хто здаў экзамены, не меў перавагі падчас павышэння і іх было няшмат. Чыноўнікі імперыі Юань у асноўным паходзілі з асабістай варты кіраўніка або з дробных чыноўнікаў-сакратароў.

Сістэма экзаменаў для адбору на пасады – *кэйцзюйджы* ў эпохі Мін і Цын развілася ў сістэму падбору кадраў праз напісанне *багу* – васьмісастаўнога сачынення або сачынення на тэму цытат класікаў («*Чатырохкніжжа*», «*Пяцікніжжа*») па вызначанай форме для праверкі найперш інтэлекту. Дадзеная сістэма гарантавала эфектыўнае кіраванне грамадствам у традыцыйнай дзяржаве і адкрывала шлях для кантактаў паміж чыноўніцтвам і простым народам. Яна спрыяла захаванню стабільнасці ў старажытным грамадстве.

Права. Прававая сістэма ў імперыях Ляа, Цзінь і Юань былі ў пэўнай ступені прымітыўнымі. Прагрэс прававой сістэмы назіраецца ў эпохі Суй і Тан. Пры Суй праведзена рэформы падаткаабкладання («*Сістэма ўраўняльных палёў*») – пераразмеркаванне зямлі і фіксаваныя падаткі для сялян. Адбылася стандартызацыя грашовай сстэмы, працягвалася барацьба з інфляцыяй.

У Тан упершыню былі класіфіцыраваны прававыя нормы: *лін* (загады), *гэ* (нормы), *шы* (правілы), *люй* (законы). Пад кіраўніцтвам імператара Тан Тайдзуна ў эру Кайюань былі створаны «*Шэцзь улажэнняў Тан*», якія наступныя пакаленні назвалі самым раннім кітайскім адміністрацыйным кодэксам. Танскія законы прадоўжылі традыцыю эпох Хань і Цзінь. Пераход да прававых нормаў адбываўся праз рытуал. Дабрадзейнасць (*дэ*) і рытуал (*лі*) сталі асновай кіравання і выхавання. Юрыдычнае афармленне сістэмы рытуалу было дасканалым. *Люй, лін, гэ і шы* прымяняліся па неабходнасці ў адпаведнасці з сітуацыяй.

Новае развіццё ў імперыі Тан атрымаў кантроль прававой сістэмы. Як і ў эпохі Хань і Цзінь працягваў існаваць *цэнзарат*, які адказваў за адпаведны нагляд.

Правая сістэма эпохі Сун у цэлым захавала танскія законы. Быў створаны ў часы Сун *«Збор крымінальных законаў імперыі Сун»*.

Напачатку праўлення Цзін прыдворныя спіскі былі страчаны падчас працяглай ваеннай смуты. Маньчжурскія і некаторыя ханскія землеўладальнікі карысталіся льготамі, якія вызвалілі іх ад павіннасцяў і падаткаў. Чыноўнікі і *шэньшы* (адукаваныя памешчыкі) вераломна імкнуліся ўзваліць іх цяжар на безземельных і малаземельных сялян. Нераўнамернае спаганне павіннасцяў і падаткаў вымушала збяднелых сялян кідаць зямлю і ўцякаць або адмаўляцца выплочваць срэбра. Імператар *Кансі* вымушаны быў правесці рэформы. Галоўнае, што ён забараніў абкладваць падаткамі народжаных. Калі зацвердзілі агульны аб'ём падатку – стабілізавалася і сума падушнага падатку па краіне. Так прайшла замена падушнага падатку зямельным, што палегчыла становішча вялікіх сялянскіх сем'яў і іх залежнасць ад ад землеўласніка.

Імператар Мін *Тайдзу* забараняў мяняць *«устой продкаў»*. Недасканаласць прававой сістэмы кампенсавалася выкарыстаннем дапаўненняў да законаў.

Дынастыя Цын захавала звычай друкаваць дапаўненні да законаў. Кожны імператар ствараў новыя прэцэдэнтныя дапаўненні, таму ім пачынаюць аддаваць перавагу. Толькі пры адсутнасці дапаўнення звярталіся да закона.

Прававыя сістэмы Мін і Цын адрозніваліся. Кантроль за чыноўнікамі ў Мін быў занадта жорсткім, а ў Цын – паблаглівым. Часта імператар выносіў прысуд не згодна закону, а ў адпаведнасці са сваёй волей.

Правасуддзе эпохі Цын дзейнічала па прынцыпе *«дабрачыннасцю даваць народу асвету, пакараннямі – выходзіць»*. Аднак існавала адчужэнне паміж ханьцамі і маньчжурамі. Палітыка дынастыі Цын была мяккай у пытаннях дзяржаўнага кіравання і жорсткай у сферы ідэалогіі. Правасуддзе тых часоў у адносінах да чыноўнікаў было памяркоўным і суровым да вучонага саслоўя. Над літаратарамі праводзіліся маштабныя судовыя працэсы. Піку дасягнула ідэалагічная і культурная дыктатура.

У часы позняй Цын ва ўмовах агрэсіі з боку дзяржаў Захаду правіцелі вымушаны былі ўнесці карэктывы ў існуючае заканадаўства. Але гэта не дапамагло здзейсніць пераход да мадэрнізацыі права шляхам дэмакратызацыі законаў і ўсталявання незалежнасці судовай улады ад выканаўчай.

У выніку дынастычных зменаў і сацыяльных пераўтварэнняў у самадзяржаўі, быракрытным укладзе, законах і этыкеце ў часы позняй Цын

адбываецца канкурэнцыя паміж культурамі Кітая і Захаду. Палітыка дынастыі заходзіць у тупік і змяняецца рэспубліканскім укладам.

Рэлігійна-філасофскія вучэнні. У няўстойлівыя перыяды сацыкультурнага развіцця ўзрастае няўпэўненасць у будучыні, людзі заканамерна звяртаюцца да рэлігіі. Пасля катастрафічнага падзення магутнай імперыі Хань, пасля бясконцых войнаў, сацыяльных пераваротаў колькасць няшчасных людзей у Кітаі як ніколі рэзка павялічылася. Канфуцыянства з яго ідэалам сацыяльнай гармоніі і даасізм з яго заклікам да ўсяго прыроднага, натуральнага ўжо не маглі задаволіць духоўны голад. У перыяд *Паўднёвай і Паўночнай дынастыі (420–581)* адбываецца маштабнае пранікненне будызму. Качавыя народы Поўначы акітаячваюцца. Будызм не замяніў, а гарманічна дапоўніў ранейшыя рэлігійна-філасофскія сістэмы. Паступова будызм у многім зліўся з даасізмам.

У Кітаі асабліва шырока распаўсюдзіўся будызм у найбольш мяккай, ліберальнай форме, як *Махаяна (Вялікая Калясніца)*. Ён вучыў, што ўсе з’явы свету – гэта толькі шматкі псіхічнай энергіі – *дхармы* – своеасаблівыя псіхічныя першаэлементы, падобныя да атамаў, але нематэрыяльныя. Таму свет існуе ў той ступені, у якой ён адлюстраваны на экране чалавечага ўспрымання, і ўсё сусветнае ліха – толькі праекцыя чалавечых адчуванняў. Адсюль выснова: пазбаўцеся ад адчування зла, і само зло знікне. Зрабіць гэта можна ўласным унутраным намаганнем.

У адрозненне ад хрысціянства і ісламу, якія звяртаюцца да неба, будызм – трэцяя па значнасці сусветная рэлігія – скіраваны ў глыбіні душы чалавека. Сам *Буда* быў для прыхільнікаў *Махаяны* увасабленнем нейкага касмічнага Абсалюту, які толькі часова прыняў чалавечае аблічча (прынца Гаутамы). Нябачнае і нячутнае «цела Буды» абдымае сабою ўвесь Космас, пранізвае сабою ўсе рэчы, а само знаходзіцца як бы па-за часам і прастораю, выпускаючы з сябе хвалі духоўнага святла.

Часцінкі гэтага святла былі заключаны і ў *бадхісатвах* – святых людзях, якія маглі дасягнуць *нірваны*, але добраахвотна засталіся на зямлі, каб дапамагаць іншым. У іх верылі, на іх спадзяваліся. Будызм сцвярджаў ідэі міласэрнасці, роўнасці ў пакутах, абяцаў узнагароду за праведнае жыццё.

Пасля падзення дынастыі Хань (220 г. н.) канфуцыянства губляе дамінуючы стан. На III–VI стст. прыпадае фарміраванне кітайска-будыйскай традыцыі і ператварэнне трансфармаванага будызму ў адно з трох вялікіх вучэнняў кітайскага народа нароўні з канфуцыянствам і даасізмам. У часы *Суй (581–618)* адбываецца адраджэнне канфуцыянства як афіцыйнай ідэалогіі, хаця будызм працягваў адыгрываць важную ролю ў дзяржаве. Імператар Ян-дзі быў заступнікам будысцкіх манастыроў.

У эпоху *Тан* (618–907) будызм і даасізм становяцца галоўнымі філасофскімі цячэннямі. Крызіс канфуцыянства найперш звязаны з яго адрывам ад духоўных пошукаў. Вучэнне пачынае ўспрымацца як залішне рытуалізаванае. Будызм наадварот прапаноўваў глыбокую метафізіку (вучэнне пра карму, перараджэнне), а даасізм – містычны вопыт.

У перыяд *Сун* (960–1279) Будызм ў часы Сун, які падтрымлівае моцную дзяржаўную ўладу, ужо не быў гэтак папулярны. Яго дапоўнілі даасізм і канфуцыянства. На іх аснове паўстаў новы рэлігійна-філасофскі кірунак – *неоканфуцыянства* (вучэнне пра прынцып). На раннім этапе развіцця неаканфуцыянства (XI ст.) *Чжоў Дуньі* (1017–1073) заклаў асновы вучэння, спалучыў канфуцыянства з даоскай касмалогіяй (тэорыя «*Вялікай Мяжы*» – *Тай цзы*). *Чжан Цзай* (1020–1073) развіў вучэнне пра «адзіную цы» як энергію светабудовы.

Галоўным пастулатам неоканфуцыянства з’яўлялася вучэнне пра свет як пра Святы космас, дзе кожная яго часцінка (мікрасвет) нясе святло, парадак і боскую гармонію ўсяго космасу (макрасвету). Гэтая ідэя адлюстроўвала уважлівы і ўдумлівы погляд на навакольны свет: на чалавека і яго пачуцці, на прыроду і яе разнастайныя, вечна зменлівыя формы. успрыманне жыцця стала больш драматычным і глыбокім. Зноў пачынаюць цікавіцца нацыянальнай старажытнасцю: легендамі, міфамі, павучаннямі мудрацоў. У пошуках вечных каштоўнасцяў прыроду пачалі ўспрымаць як сімвал мудрасці, гармоніі і вечнага абнаўлення.

Росквіт неаканфуцыянства прыпадае на XI–XII стст. Браты Чэн (*Чэн Хао* і *Чэн І*) увялі паняцце «*лі*» (прынцып), які ляжыць у аснове ўсіх рэчаў. *Чжу Сі* (1130–1200) сістэматызаваў вучэнне, стварыўшы артадаксальнае неаканфуцыянства. Свет на думку мысліцелей складаўся з «*лі*» (прынцып) і «*цы*» (матэрыяльная сіла). Лічылі, што этычныя прынцыпы (напрыклад, сынава пачцівасць) – гэта праяўленне ўсяленскіх прынцыпаў.

Духоўная культура Кітая ў параўнанні з матэрыяльнай у эпоху імперыі *Юань* пацярпела ў некалькі меншай ступені. Заступніцтвам манголаў-кіраўнікоў карысталіся канфуцыянства, даасізм, будызм. Асабліва шанаваліся ідэі і традыцыі ламаізму (тыбецкі варыянт будызму).

Перыяд XIV–XIX стст. лічыцца часам афіцыйнага прызнання і ўплыву неаканфуцыянства на кітайскую цывілізацыю. Вялікі ўклад у развіццё неаканфуцыянства ўнеслі прадстаўнікі «*Школы сэрца*». *Ван Янмін* (1472 – 1529) сцвярджаў, што *лі* знаходзіцца ў сэрцы (*сінь*), а не ў знешнім свеце; рабіў акцэнт на інтуітыўным пазнанні і адзінстве ведаў і дзеяння.

Пры дынастыі *Мін* (1368–1644) і *Цын* (1644–1912) неаканфуцыянства *Чжу Сі* стала дзяржаўнай ідэалогіяй, лягло ў аснову сістэмы экзаменаў *кэцзюй*, якая вызначала эліту чыноўнікаў.

Навука і тэхніка. Шырокае развіццё атрымліваюць многія галіны навукі – батаніка, мінералогія, астраномія, матэматыка, медыцына.

У перыяд дынастыі Тан (VII–VIII ст.) быў вынайздзены друкарскі станок, а ў сунскую эпоху – кнігадрукаванне, стала хутка развівацца сетка кніжных крам, дзяржаўных і прыватных бібліятэк. Усё гэта спрыяла распаўсюджванню элітарнай культуры і адукаванасці на больш шырокія пласты насельніцтва.

Кітай быў аграрнай краінай, таму вялікая ўвага надавалася развіццю аграноміі. За гісторыю Кітая было напісана ад пяцісот да шасцісот прац па сельскай гаспадарцы, якія сведчаць аб значных дасягненнях ў вобласці земляробства, садова-паркавага мастацтва, жывёлагадоўлі, лесаводства, шоўкаводства, рыбалоўства, а таксама аб удасканалеванні сельскагаспадарчай тэхнікі.

Працягваецца даследаванне нябесных з’яў. Вынікам развіцця астраноміі стаў зорны атлас эпохі Тан, знойдзены ў Дуньхуане. Ён налічвае болей за 1350 зорак. Гэта самы поўны са старажытных атласаў, які дайшоў да нашых дзён.

Удасканальваюцца каляндары. Вядома, што ў паўднёвасунскім каляндары *тунцянь лі* («каляндар нябеснага кіравання») і юаньскім каляндары *шоўшылі* («каляндар, які вызначае час») год складаецца з 365,2425 сутак, што ўсяго на 26 секунд разыходзіцца з рэальным перыядам абароту Зямлі вакол Сонца. Дакладнасць гэтага каляндара поўнасю супадае з грыгарыянскім каляндаром, якім карыстаемся сёння, аднак першы з іх быў створаны на 383 гады, а другі – на 301 год раней грыгарыянскага.

Прарыў быў зроблены ў вобласці матэматыкі, якая карысталася падтрымкай урада і знаходзілася пад яго кантролем. Напрыклад, у эпоху Суй пры *Гадзысы* (Прыказе па справах школы для нашчадкаў саноўнікаў) матэматыку выкладалі два дактары (*башы*) і два іх памочнікі. У эпоху Тан пры *Гадзыцзянь* (Школе сыноў Айчыны) дзейнічала школа матэматыкі, дзе за адукацыю будучых спецыялістаў адказваў доктар матэматыкі.

У 1247 г. Цынь *Цзюшао* прапанаваў метады рашэння сістэмы лінейных параўнанняў і метады пошуку станоўчых каранёў для ўраўненняў вышэйшых ступеней. Гэтыя метады з’явіліся на пяцьсот гадоў раней аналагічных работ еўрапейскіх матэматыкаў *Леанарда Эйлера* і *Карла Фрыдрыха Гаўсса*.

У эпохі Суй і Тан склалася даволі стройная сістэма органаў аховы здароўя. У эпоху Суй у *Тайішу* (Імператарская медыцынская канцылярыя) працавалі медыцынскія чыноўнікі і медперсанал колькасцю болей за 200 чалавек; у эпоху Тан гэта лічба дасягнула 300. У Медыцынскай канцэлярыі імперыі Тан таксама дзейнічалі чатыры аддзяленні – *агульнай медыцыны*, *акупунктуры*, *масажу* і *варажбінных замоў*, дзе дактары-башы і іх асістэнты

перадавалі свае веды пераемнікам. Пад кіраўніцтвам урада была выдадзена вялікая фармакапея – «*Сінсю бэньцаа*» («Нанова адрэдагаваны даведнік па лекавых рэчывах»). У эпоху Сун таксама сур’ёзна працавалі над напісаннем і рэдагаваннем падобных даведнікаў.

У эпоху Суй Чао *Юаньфан* у сваёй працы «*Чжу бін юань хоў лунь*» («Меркаванні аб прычынах і сімптомах усіх хвароб») упершыню ў свеце апісаў тэхналогію ачышчэння раны і накладвання швоў пры пераломках. Пры дынастыі Тан *Сунь Сымяо* ў рабоце «*Цяньцзінь фан*» («Рэцэпты, які каштуюць тысячы залатых манет») абагуліў і развіў вопыт папярэднікаў у вобласці клінічнай медыцыны і выклаў уласныя погляды на дыягнасціраванне і лячэнне мноства хвароб, такіх як дыябет, беры-беры, курыная слепата. *Сын Цы* ў эпоху Сун напісаў трактат «*Сі юань лу*» («Справадзачы аб зняцці несправядлівых абвінавочванняў»), які стаў першай у Кітаі і ва ўсім свеце навуковай працай па судзебнай медыцыне, з’явіўшыся болей за трыста гадоў раней, чым першыя заходнія кнігі ў гэтай вобласці.

У эпохі Мін і Цын кітайская медыцына дабілася значнага прагрэсу ў ідэнтыфікацыі і лячэнні «ліхаманкі» (*вэньбан*), то ёсць інфекцыйных хвароб. Быў вынайздзены спосаб прафілактыкі распаўсюджвання натуральнай воспы шляхам варыяляцыі (прышчэпка воспы). Яшчэ ў Х ст. у Кітаі прышчэпліванне воспы практыкавалася шляхам ўдыхання расцёртых у парашок воспавых пустул. Знакаміты лекар часоў Мін *Лі Шычжэнь* стварыў грандыёзную працу пад назвай «*Бэнь цао ган му*» («Кампедыўм лекавых раслін»). У яго ўвайшло 1892 віды лекавых рэчаў і 11096 рэцэптаў, пагэтаму ён праславіўся як самая выдатная праца ўсходняй медыцыны. У ёй лекавыя рэчывы аналізаваліся ў адпаведнасці з іх раздзяленнем на класы. На той час гэта была самая навуковая, самая падрабязная ў свеце сістэма біялагічнай класіфікацыі.

Кітай захаваў уласную, спецыфічную навуковую культуру, найбольш сістэматызаваным элементам якой з’яўляецца кітайская медыцына. Яе тэарэтычная сістэма адрозніваецца ад заходняй. Важнымі з’яўляюцца меркаванні кітайскіх лекараў аб каналах, па якіх у чалавечым арганізме цыркуліруюць жыццёвая энергія *цы* і кроў. Асноўныя каналыносяць назву *цзін* (мерыдыяны), а адгалінаванні ад іх – *ло* (колацэралі). Вучэнне аб каналах (*цзінло сюэ*) з’яўляецца адной з базавых тэарэтычных канцэпцый кітайскай медыцыны. Дыягностыка па пульсу (*май сюэ*) дапамагае зрабіць заключэнне аб паталагічных зменах у арганізме. Дыягностыка па языку (*шэ чжэнь*) таксама мае практычнае прымяненне. Лекар, зыходзячы з формы і колеру языка, вызначае стан здароўя пацыента, ставіць дыягназ. Дадзеныя пастулаты кітайскай медыцыны сучасная навука растлумачыць да канца не можа. Для кітайскай медыцыны ў першую чаргу важнай з’яўляецца гармонія арганізма

ў цэлым, дыягностыка і назначэнне лячэння ў адпаведнасці з ёй. Лекары Кітая лечаць не тое, што баліць. Усе лекі – натуральныя, пагэтаму яны асабліва значныя для фармацэўтыкі будучага.

Часам у Кітаі дзяржава з пэўнымі мэтамі ўзнагароджвала вучоных, асабліва за поспехі ў ваеннай навучы. Падобныя заахвочванні стымулявалі і развіццё іншых галін навукі. Часта навукоўцы былі чыноўнікамі ў дзяржаўным апарате. На аснове свайго практычнага досведу выдавалі навуковыя даследаванні. Напрыклад, аўтар «*Шуйцзінджэ*» («Каментарый да «Канона вод») *Лі Дааюань* служыў пры дынастыі Паўночная Вэй цэнзарам і кіраўніком акругі. Аграном эпохі Юань *Ван Джэнь* служыў павятовым начальнікам, займаўся пытаннямі сельскай гаспадаркі і ўсё жыццё збіраў адпаведныя дадзеныя. Пазней вучоны абагуліў свой вопыт і напісаў вядомы трактат па аграноміі «*Нунишу*» («Кніга сельскай гаспадаркі»).

Шмат навукоўцаў не маглі набыць пасаду, бо не мелі карысных знаёмстваў, каб супрацьстаяць злоўжыванням і прайсці конкурс. Многія таленавітыя людзі дыстанцыраваліся ад афіцыйных колаў і вымушаны былі самастойна зарабляць сабе на хлеб. Яны часта выбіралі культурна-вучэбную дзейнасць. Сярод іх было шмат вольналюбівых, высокамаральных асоб. Яны таксама зрабілі ўнёсак у кітайскую навуку і тэхніку. Напрыклад, знакаміты астраном эпохі Паўночных дынастый *Джан Дзысін* збег ад мітусні і смуты, пасяліўся пустэльнікам на марскім востраве. Праз трыццаць гадоў самастойных назіранняў і падлікаў ён высветліў, што асіметрыя руху Сонца і планет уплываюць на дату сонечнага зацьмення. Гэтыя звесткі сталі важнымі для іх прагнозу і ўсталявання сістэмы летазлічэння.

Падчас панавання Маньчжурскай дынастыі таксама былі вучоныя-пустэльнікі, якія не жадалі займаць пасады. Сярод іх шмат хто займаўся геаграфіяй, медыцынай. Медыкі жылі ў народзе, кантактавалі з хворымі – значыць мелі больш магчымасцей для рэальнай медыцынскай практыкі, чым дзяржаўныя лекары. Вучоны-медык эпохі Мін *Лі Шыджэнь* пэўны час працаваў пры двары князя Чу адказным за адпраўленне ахвяраванняў продкам і пазней атрымаў афіцыйную пасаду ў Імператарскай медыцынскай акадэміі. Аднак служыў нядоўга, бо займаўся непасрэдна медыцынскай практыкай сярод народа. *Лі Шыджэнь* больш за трыццаць гадоў даследаваў лекавыя рэчывы. Наведваў шматлікія знакамітыя горы, дзе праводзіў палявыя даследаванні. Прачытаў болей за 800 медыцынскіх трактатаў папярэднікаў, абагуліў знойдзеныя звесткі ў даступнай форме і напісаў свой знакаміты трактат «*Бэньцаа ганму*».

Сярод вучоных-пустэльнікаў было нямала і аграномаў. *Лу Юй* праводзіў даследаванні чайных раслін і напісаў першыя тры главы «*Чацзін*»

(«Канон чаю»), дзе падрабязна распавёў аб паходжанні чаю, метадах яго вырабу і адпаведных прыладах. Вучонага называлі Богам чаю.

Вельмі важнае месца ў гісторыі навукі займае кітайская аўтахтонная рэлігія даасізм. Мэтай іх пошукаў было бессмяротнасць, якое яны імкнуліся дасягнуць праз алхімічную выплаўку «кінаварнай пілюлі (эліксіру) бессмяротнасці». Дзеля гэтага карысталіся такімі неарганічнымі лекавымі рэчывамі, як золата, срэбра, свінец, ртуць, сера, слюда, рэальгар, аўрыпігмент (жоўты мыш'як) і інш., а таксама лекавымі рэчывамі расліннага паходжання – смала сасны і кіпарыса, грыб фулін, «грыб даўгалецця» ліндзжы і інш. Неарганічныя рэчывы перад выкарыстаннем пераплаўлялі. А гэта несумненна з'яўлялася хімічнай рэакцыяй, якія можна падзяліць на два тыпы: праведзеныя з выкарыстаннем агню і пры дапамозе вады. Для хімічных ператварэнняў была неабходная серная кіслата. Даосы ведалі спосаб яе атрымання (трактат «Хуандзі цзюдзін шэньдань цзінцзюэ» («Сакрэты Канона Жоўтага імператара аб вырабе свяшчэннай кінаварнай пілюлі ў дзевяці трыножніках»)). Мэтай даоскіх алхімікаў было не толькі атрыманне эліксіру бессмяротнасці, але і прыгатаванне лекаў для лячэння хвароб чалавека. Пілюля змяшчала высокатаксічныя вокісы ртуці і мыш'яку, якія забіваюць хваробатворныя прасцейшыя бактэрыі. Пры вонкавым прымяненні «пілюляй» можна было лячыць скураныя хваробы; ужываннем унутр лячылі зваротны тыф і малярыю. Прэпарат таксама выкарыстоўвалі як агульнаўмацавальны сродак. Даследаванні па фармакалогіі даосаў непазбежна закраналі вобласць заалогіі і батанікі.

З выплаўкай эліксіра «бессмяротнасці» звязаны і некаторыя навукова-тэхнічныя вынаходніцтвы. У эпоху Тан даоскімі алхімікамі быў знойдзены метады атрымання пораху, які пачынае шырока выкарыстоўвацца з эпохі Сун.

Для стварэння герметычнай пасудзіны для атрымання эліксіру даосы вынайшлі гліну *люіні*, якая выраблялася метадам пераплаўкі каменнай солі з земляў плямён жунаў – *жуянь*, грубай саланчаковай солі, алюмініту, нягашанай вапны, «пасты чырвонага каменю» (чырвонай гліны), тальку і парашковых свінцовых бялілаў. Гатовая гліна змяшчала вокісы крэмнію і кальцыю (солі), а яе ўласцівасці былі падобныя да сучаснага цэменту. Такім чынам, унёсак даоскай рэлігіі ў навуку і тэхніку ахоплівае шмат аспектаў. Даасізм лічаць вытокамі хіміі, мінералогіі, батанікі, заалогіі і фармакалогіі Ўсходняй Азіі.

Аднак трэба адзначыць, што да XV ст. навуковыя вынаходніцтвы і адкрыцці Кітая значна апырэджалі па сваім узроўні дасягненні Еўропы. Пасля XVI ст. у Еўропе нараджаецца сучасная навука, якая абсалютна дакладна стала адным з базавых фактараў, што сфарміравалі сусветны ўклад Новага часу. Кітайская цывілізацыя не здолела развіць навуку падобнага

ўзроўню ў Азіі. Вытокі паступовага заняпаду кітайскіх навукі і тэхнікі шукалі ў бюракратычнай сістэме, эканамічным становішчы, сістэме адукацыі, традыцыйнай культуры, спосабах мыслення і іншых шматлікіх фактарах. Найгалоўнейшай прычынай з'яўляецца паступовы заняпад кітайскага феадальнага ўкладу пасля XVI ст., а ўжо заняпад феадальнай абсалютнай манархіі прывёў да навукова-тэхналагічнай адсталасці Кітая. Прыкметамі заняпаду кітайскага феадальнага грамадства сталі ўмацаванне феадальнай дыктатуры, страта вольнага народнага духу і прыгнёт творчай сілы людзей.

Геаграфічная замкнёнасць, прагрэсіўнасць ханцаў на фоне культур памежных малых народнасцяў і асабліва празмернае самавяхваленне феадальных дынастый прывялі да фарміравання ў кітайцаў меркавання аб сабе як цэнтры свету. Палітыка закрытых межаў і самаізаляцыі краіны вылівалася ў стаўленне да замежных місій, якія прыбывалі ў Кітай, як да паслоў васальных княстваў, якія прыбылі з далёкіх зямель прынесці даніну. Гэта перашкаджала міжнародным стасункам, заснаваным на роўнасці суб'ектаў. Адной з прычын заняпаду навукі ў Новы час стала адметнасць спосабу мыслення, згодна з якім асабліва ўвага надавалася сувязі паміж Даа і цы, пры гэтым ігнаравалі вывучэнне канкрэтных заканамернасцей рэчаіснасці. Пры абмеркаванні праблем прыродазнаўчых навук больш увагі звярталі на «Вялікі Прынцып Даа». Гэта рабіла старажытныя даследаванні ў дадзенай сферы блытанымі, расплывістымі і занадта абстрактнымі ў тэарэтычным аспекце, вучоным цяжка было пазбавіцца рэальнага вопыту і пачуццёвага ўспрымання.

Канцэпцыя «адзінства Неба і чалавека» таксама характарызавалася пэўнай вузкасцю. Дадзеная ідэя часта прадугледжвала сінтэз, зліццё ў адзінае цэлае прыродазнаўчых і гуманітарных навук, што прывяло да разгляду прыроды з пазіцыі культуры ў прыродазнаўчых пытаннях і абмеркаванні гуманітарных пытанняў з пазіцый прыродазнаўства. У выніку як у прыродазнаўчых, так і ў гуманітарных навуках узнікалі неадкладнасці падчас даследаванняў.

Акрамя іншага канцэпцыя «адзінства Неба і чалавека» прывяла да ўзнікнення тэалогіі. Персаніфіцыруецца прыроднае Неба, якое валодае свядомасцю і назірае за людзьмі і адпавядае ўзроўню маральнасці ўладара спасылаць народу шчасце або нястачы. Астралогія абслугоўвала свецкую палітыку і не спрыяла распаўсюджванню навукі, перашкаджала палітычным зменам. Вынікі назіранняў прыдворных астраномаў трымаліся ў сакрэце. Членам Імператарскай астранамічнай акадэміі было забаронена пры імператары Тан Вэйньдзуна кантактаваць са звычайнымі людзьмі. Заснавальнік дынастыі Мін *Юаньдэжан* пастанавіў саслаць тых, хто таемна

вывучае астраномію; пакараць смерцю тых, хто самастойна распрацоўвае каляндар.

Архітэктура. У эпоху ранняга Сярэднявечча, у перыяд актыўнай экспансіі будызму, уплыў індыйскай культуры быў вельмі адчувальны. Агульнай тэндэнцыяй мастацтва Традыцыйнага Кітая з'яўляецца імкненне адлюстроўваць глыбокі сэнс пры гранічнай лаканічнасці знешняга выяўлення мастацкага твора. Гэта патрабаванне распаўсюджвалася ад іерагліфічнага надпісу да архітэктурнага збудавання.

Распаўсюджванне будызму ў Кітаі фарміравала новую сістэму духоўных каштоўнасцей, якія змянілі задачы і формы мастацтва. Развітая сістэма касмаганічных уяўленняў, якія былі ўласцівы будызму ў Індыі, выклікала цікавасць да манументальных сінтэтычных ансамбляў (скульптура і жывапіс у злучэнні з архітэктурай), якія адлюстроўваюць адзінства, парадак і гармонію будыйскага космасу.

Асноўныя архітэктурныя формы былі запазычаны ў індыйскім мастацтве, таму галоўнымі тыпамі збудаванняў у той час становяцца шматкіламетровыя горныя манастыры і шмат'ярусныя вежы (пагады), якія пачынаюць будаваць па ўсёй краіне. У перакладзе з кітайскай мовы слова «пагада» абазначае «сховішча скарбаў», што адпавядала мемарыяльнаму характару пагады, дзе захоўваліся будысцкія рэліквіі або свяшчэнныя тэксты.

Адной з самых ранніх пабудов падобнага тыпу стала цагляная дванаццацігранная ў плане пагада Сун'юэсы ў правінцыі Хэнань. Яна паказвае, як перапрацоўвалася на мясцовы лад іншаземная традыцыя. Яе пластычныя формы і мяккі сілуэт яшчэ нагадваюць індыйскую ступу і вежападобныя храмы Паўднёва-Усходняй Азіі, але строгасць і суровасць формаў, выразнасць яруснага дзялення выяўляюць кітайскую архітэктурную традыцыю.

У перыяд Паўднёвых і Паўночных дынастый (420–581) важнейшымі помнікамі будысцкай архітэктуры з'яўляліся горныя манастыры і храмы (напрыклад, Лунмэнь). У Кітаі ў IV–IX стст. у розных правінцыях краіны былі створаны агромністыя пячорныя комплексы. Напрыклад, на захадзе Кітая «Пячоры тысячы Будаў» будаваліся з IV аж да XIV ст. Натуральна, што гэтыя грандыёзныя комплексы змяшчалі тысячы рэльефаў, скульптур і роспісаў.

Збудаванні грандыёзных горных манастыроў былі высечаны па тыпу будыскіх манастыроў Індыі. Размешчаныя высока ў гарах, парэзаныя шматлікімі пячорамі і нішамі, яны адкрываліся падарожнікам з далёкай адлегласці. Самыя раннія комплексы гэтага часу, якія знаходзяцца ў розных частках краіны, – горныя манастыры Юньган ў правінцыі Шаньсі, Луньмэн ў правінцыі Хэнань і Цяньфодун ў правінцыі Ганьсу.

У будыцкіх збудаваннях галоўную ролю адыгрывае не архітэктура як у храмах Індыі, а скульптурны і жывапісны пачатак. Незавершанасць формаў, няроўныя лініі, скошаныя сцены, невыяўленнасць структуры ўнутранай прасторы пячор, трактоўка апорных слупоў, выкананых у форме пагад, якія ўрастаюць у масіў скалы, становяцца мастацкімі прыёмамі.

У эпоху Суй працягваецца будаўніцтва будыцкіх пячорных храмаў. Узводзіцца усходняя сталіца Лаян.

Архітэктуры танскай дзяржавы ўласцівы дух ўрачыстай святочнасці і спакойнай велічы. VII–VIII стст. адзначаны ў Кітаі небывалым размахам будаўнічых работ. Добраўпарадкаванне і ўпрыгожванне гарадоў, такіх, напрыклад, як Чан’ань і Лаян, узвядзенне мастоў, здольных вытрымліваць разлівы рэк, занялі выключна важнае месца. Чан’ань і Лаян значна пашырылі свае межы, злучыліся каналамі і сухапутнымі дарогамі з рознымі часткамі краіны. У іх узводзяцца новыя сцены, вароты і вежы, перабудоўваюцца жылыя і гандлёвыя кварталы.

Абсалютную архітэктурную завершанасць атрымліваюць Імператарскі і Забаронены гарады, дзе жывуць імператар і яго двор. Гэта велізарныя ансамблі на поўначы сталіцы са сваімі сценамі, варотамі, анфіладай жылых і адміністрацыйных будынкаў, садамі, паркамі і вадаёмамі.

Традыцыйная сістэма горадабудаўніцтва цалкам аформілася ў эпоху Тан і была адлюстравана ў многіх трактатах па архітэктуры. Ідэя ўпарадкаванай дзяржаўнасці, моцнай улады і іерархіі кітайскага грамадства атрымала сваё мастацкае выяўленне ў строгай сіметрыі планіроўкі і ўсведамленні горада як адзінага арганізма.

Палацаў і храмаў танскага часу захавалася няшмат. Будаўнічым матэрыялам служылі камень, цэгла, дрэва і чарапіца. З каменя ўзводзіліся крэпасці, з дрэва — палацы, храмы, жылыя і адміністрацыйныя будынкі. У аснове ўсіх тыпаў пабудовы ляжала самая простая ячэйка каркаса, утвораная слупамі і сістэмай бэлек і перакрыццяў. Спалучэнні такіх ячэек, збудаваных на каменнай платформе, маглі ўтвараць архітэктурную прастору рознай вышыні і складанасці.

Сцены звычайна былі рухомыя і маглі замяняцца лёгкімі драўлянымі рашоткамі. Дахі маглі лёгка вар’іравацца па шырыні і вышыні, дзякуючы сістэме кранштэйнаў доўгун, якія іх падтрымлівалі. Ад танскага часу захаваўся адзіны павільён манастыра Фогуансы (857) у правінцыі Шаньсі, які сведчыць пра новае мастацкае афармленне традыцыйных канструктыўных прыёмаў: плаўна выгнуты чарапічны дах з загнутымі вугламі і надзвычай шырокімі вынасамі. Павільён выяўляе парадную прадстаўнічасць і святочнасць танскага стылю.

Урачыстае аблічча горада дапаўнялі строгія і простыя па сваім члянэнні цагляныя і каменныя пагады. Іх правільныя формы добра бачныя з вялікай адлегласці. Яны маглі дапаўняць загарадны пейзаж або арганізоўваць прастору горада. Захаваліся дзве самыя высокія пагады Чан'аня – Даяньта (Вялікая пагада дзікіх гусей, 652–704) і Сяояньта (Малая пагада дзікіх гусей, 707–709), якія вызначылі рытмы сталічнага пейзажу. Хоць гэтыя пагады маюць розныя сілуэты, іх звязвае паміж сабой стылістычная агульнасць і архітэктурная эстэтыка таго часу. Квадратныя, простыя і выразныя ў плане, з магутнымі каменнымі сценамі, якія нагадваюць крэпасныя збудаванні і разам з тым імкнуцца ўвысь, ствараючы спакой, лёгкасць і ганарлівы веліч духу свайго часу.

Архітэктурная эпоха Сун развіваецца па традыцыйных напрамках. Абнаўляюцца і пашыраюцца гарады, асабліва партовыя. Буйнымі цэнтрамі становяцца Сучжоў, Гуанчжоў, Чэнду, Лін'ань. У Кайфыне будуюцца мноства магістраляў, мастоў, рынкаў. У XII ст. афармляецца адзіная архітэктурная сістэма, кананізаваўшы правілы, мастацкія метады і прыёмы будаўніцтва.

Будынкі былі самыя разнастайныя: аднапавярховыя, двухпавярховыя, з двухсхільным і чатырохсхільным дахам. Багацейшым і маляўнічым становіцца драўляны дэкор кранштэйнаў-даўгуноў і ўсяго будынка. Арганічная сувязь архітэктуры з прыродай стала мастацкім прыёмам і ажыццяўлялася з дапамогай адкрытых тэрас і галерэй.

Масіўнасць і прастата танскай архітэктуры змяняецца лёгкасцю, вытанчанасцю і дэкаратыўнасцю сунскага стылю. Цудоўны прыклад архітэктуры XI ст. – невялікі павільён Шэньмудзянь (Святой Маці) манастыра Цзіньцы ў правінцыі Шаньсі. Ён адрозніваецца асаблівай пышнасцю і шматколернасцю аздаблення дэталей. Дах пакрыты сіняй паліванай чарапіцай, драўляныя бэлькі ўпрыгожаны разьбой, слупы абвітыя скульптурнымі выявамі драконаў. У інтэр'еры храма сорок тры гліняныя статуі маці князя Шу Юя і яе служанак, адзначаныя вялікай выразнасцю. Размешчаны ў маляўнічым месцы і ўнесены на белакаменную тэрасу, гэты храм сваімі раскінутымі двайнымі дахамі нагадвае птушку, якая ляціць, або стройную разгалістую сасну.

Змяніўся і воблік пагад. Больш складанай становіцца іх канструкцыя, у якую ўводзіцца масіўны цэнтральны стоўб для надання забудове трываласці і імкнення ўвысь. Для пагад цяпер выкарыстоўваюць камень, цэглу, дрэва, для ўпрыгожвання — глазураваную чарапіцу, чугунныя пліты, жалезныя рашоткі. Усе пералічаныя прыёмы павялічваюць жывапіснасць пагад, упісваючы іх у прыродны ландшафт (Железная пагада ў Кайфыне). Сваю

назву трынаццаціруская пагада (57,34 м) атрымала ад іржавага колеру керамічных пліт, якім была абкладзена.

Вобраз прыроды глыбока ўваходзіць у мастацкую творчасць і паўсядзённае жыццё кітайцаў. У сунскім Кітаі ўзнікае асаблівае мастацтва ландшафтных садоў. Фарміруюцца два стылі дэкаратыўнай арганізацыі архітэктурных і прыродных формаў: паўднёвы (больш свабодны і дэкаратыўны) і паўночны. Найбольш цікавыя палацавыя і садова-паркавыя ансамблі ў маёнтках узніклі ў паўднёвых гарадах — Лін'ане і Сучжоў. Планіроўка сада, падбор прыродных формаў і раслін, іх колер і фактура падначальваліся строгім правілам і канонам. Кожны сад уключаў у сябе некалькі закончаных мікрапейзажаў, адзеленых адзін ад другога вадаёмамі, дрэвамі, камянямі, сценамі, адкрытымі галерэямі, павільёнамі, мастамі. Аднак самымі важнымі ў кампазіцыі заўсёды з'яўляліся горы і водныя аб'екты, якія ўвасаблялі саюз ян і інь як вечную гармонію Сусвету. Мастацтва ландшафтных садоў стала традыцыйным для Кітая і распаўсюдзілася ў Японіі.

У канцы XIII ст. Кітаец быў заваяваны манголамі. У архітэктуры перыяду Юань прасочваецца зліццё мангольскіх і кітайскіх прыёмаў будаўніцтва і дэкаратыўнага стылю збудаванняў. Характэрная асаблівасць юаньскага дойлідства – яркія паліхромныя дахі і аздабленне будынкаў. Многія тэхнічныя прыёмы вытворчасці каляровай глазуры, запазычаныя манголамі ў заваяваных народаў Сярэдняй Азіі, таксама ўзбагацілі кітайскую архітэктурную, унёсшы ў ансамбль горада новыя дэкаратыўныя адценні.

Умацаванне імператарскай улады і стабільнае развіццё дзяржавы Мін было звязана пераважна з першаснай роляй дойлідства і дэкаратыўнага мастацтва. Кітай зноў абнаўляецца. Будаўніцтва ішло па ўсёй краіне. Выраслі гарады, узніклі новыя цудоўныя архітэктурныя ансамблі. За кароткі тэрмін былі пабудаваны і ўпрыгожаны першая, а затым другая імператарскія рэзідэнцыі – Нанкін і Пекін. Апошняя з'яўляецца сталіцай Кітая з 1421 года. У перакладзе Пекін – Паўночная сталіца.

Архітэктурнае аблічча буйных гарадоў атрымлівае сваё завяршэнне, бо дойлідства дынастыі Мін і збольшага Цын накіравана, перш за ўсё, на стварэнне вялікіх ўрачыстых ансамбляў.

У Пекіне быў сінтэзаваны ўвесь будаўнічы вопыт мінулага. Яго велізарная плошча задумвалася як агромністая пейзажная карціна. Усе важныя забудовы скіроўваліся фасадам на поўдзень, а ўвесь горад, з канца ў канец, перасякала прамая шырокая траса. Велізарная сцяны (12 м у вышыню) з велічнымі брамамі абкружала Пекін з усіх бакоў. Але сіметрычнасць, матэматычная правільнасць не рабілі горад халодным і сумным. Тонка ўлічваліся ўсе асаблівасці рэльефу. Прамыя вуліцы суадносіліся з

маляўнічасцю паркаў, размешчаных на прыгожых узгорках, сярод празрыстых азёраў.

Рэгулярная планіроўка строга дзяліла сталіцу на дзве часткі: знешні горад, дзе жылі гараджане, і ўнутраны горад, прызначаны для імператарскага двара і дзяржаўных чыноўнікаў. Ва ўнутраным горадзе, абнесеным магутнай сцяной з некалькімі праязнымі варотамі, размяшчаўся Імператарскі палац з мноствам жылых і адміністрацыйных будынкаў.

Асноўны ансамбль Пекіна – Унутраны горад, а пасярод яго – Імператарскі горад, самы вялікі палацавы ансамбль у свеце. У сваю чаргу пасярод яго – «Забаронены горад» (сёння – музей), абнесены сценамі і ровам з вадою, куды доступ быў строга абмежаваны.

Гэтую складаную сістэму «горада ў горадзе» можна суаднесці з сярэднявечнымі ўяўленнямі аб макра- і мікрасвеце, дзе вялікі горад — велізарны, шматгалосы свет, а Забаронены горад — яго цэнтральная, патаемная частка, «мікрасвет», які адлюстроўвае структуру і разнастайнасць «макрасвету».

У Забароненым горадзе былі пабудаваны храмы, пагады, ландшафтныя сады, палацавыя павільёны і парадныя залы. Цэнтральным з іх стаў павільён для ўрачыстых прыёмаў – Тайхэдзянь – Зала Вышэйшай Гармоніі, які сінтэзаваў усе дасягненні архітэктуры Кітая. Лёгкасць, вытанчанасць, яркасць спалучаюцца ў ім з прастатой і яснасцю формаў. Высокія чырвоныя калоны падтрымліваюць велізарны двух’ярусны дах. Плаўна загнутыя вуглы гэтага даху надаюць будынку асаблівую святочнасць. Выразнасць і прастата канструкцыі, яе лёгкасць і вытанчанасць нагадваюць архітэктуру эпох Тан і Сун. Магутная белакаменная платформа надае пабудове ўрачыстасць і манументальнасць, а абыходная галерэя — прасторавую свабоду. Рысай новага архітэктурнага стылю становіцца багатае аздабленне: чарапічныя пазалочаныя дахі, разьбяныя размаляваныя кранштэйны, яркія, пакрытыя чырвоным і чорным лакам інтэр’еры.

Храмавыя ансамблі знешняга горада ўраджаюць маштабамі. Храмы Кітая размяшчаліся вялікімі комплексамі. Найбольш вядомы з іх – Храм Неба ў Пекіне (XVI ст). На квадратных мармуровых платформах, якія ўвасаблялі Зямлю, узвышаўся круглы трох’ярусны з сінімі дахамі храм, які сімвалізаваў Неба. У яго плане і формах былі выкарыстаны найстаражытныя ідэі касмаганічных цыклаў, кругавароту стыхій, адзінства светабудовы, увасобленыя ў правільных формах круга і квадрата. Асноўным дэкаратыўным матывам ансамбля становіцца каляровае спалучэнне ярка-сіняга, жоўта-карычневага і белага, суадноснае з традыцыйнай каляровай сімволікай Зямлі і Неба. У гэтым храме кітайскія імператары прыносілі ахвяры Небу і прасілі пра багаты ўраджай.

Кітайскае дойлідства XV–XVII стст. велічнае і гарманічнае. У далейшым яно будзе перагружана залішняй дэкаратыўнасцю – мноствам дэталей, роспісамі.

Выдатныя помнікі архітэктуры раскінуліся ў ваколіцах Пекіна. Гэта шырокія паркі, маляўнічыя пагады, манастыры і храмы. Але самым вядомым стаў велізарны пахавальны комплекс трынаццаці імператараў дынастыі Мін-Шысаньлін. У цэлым ён захаваў традыцыйную планіроўку старажытных і сярэднявечных грабніц, аднак яго маштабы велізарныя, формы манументальныя і велічныя, а дэталі аздаблення часам залішне дэкаратыўныя і вытанчаныя. Вароты і трымфальныя аркі падводзяць да дарогі духаў – велізарнай алеі даўжынёй у 800 м, з двух бакоў якой стаялі манументальныя каменныя статуі. Гэта вартавыя спакою памерлых – парныя фігуры жывёл, статуі чыноўнікаў і воінаў-ахоўнікаў. Пахаванні ўключаюць у сябе комплекс збудаванняў: храм продкаў, замкавую вежу, магільны пагорак і падземны каменны палац.

У архітэктуры XVIII–XIX стст. паступова пераважае імкненне да пышнасці, багацця дэкаратыўнага ўбрання. Неад’емнай часткай комплексаў становяцца курыльніцы і вазы, разьбяныя драўляныя аркі (пайлоў) і паркавая скульптура.

Дэкаратыўны стыль пранікае і ў архітэктуру садова-паркавых ансамбляў. Імкненне да яркасці і ўпрыгожвання змяніла аблічча кітайскіх садоў. У парках з’явілася мноства экзатычных раслін, незвычайных кветак і пеўчых птушак. Філасофія пейзажу саступіла месца радасці, адпачынку і прыгажосці (паркавыя ансамблі Пекіна – Іхэюань і Бэйхай).

У эпоху імперый Мін (1368–1644) і Цын (1644–1911) Кітай зноў абнаўляецца. Архітэктурнае аблічча буйных гарадоў атрымлівае сваё завяршэнне, бо дойлідства дадзенага часу накіравана, перш за ўсё, на стварэнне буйных ансамбляў. Змяняюцца традыцыйныя суадносіны паміж відамі мастацтва.

XIX ст. – заключны этап развіцця традыцыйнага дойлідства Кітая. Пасля ўжо адчуваўся заходні ўплыў.

Жывапіс. Падобныя тэндэнцыі выразна выявіліся і ў роспісах скальных манастыроў. У пячорах самага заходняга будыйскага комплексу Цяньфодун скульптурнае афармленне і жывапіснае ствараюць цэласнае адзінства. Пластыка размалявана (выявы нябесных музыкаў, якія граюць на флейтах і марскіх ракавінах), а фарбы насценных роспісаў (міфалагічныя сцэны і сюжэты з жыццяпісанняў Буды) свецяцца. Пераважаюць шэра-блакітныя, карычнева-чырвоныя і шэра-зялёныя адценні роспісаў.

У эпоху Сярэднявечча побач з літаратурай галоўнае месца сярод іншых відаў мастацтва займаў жывапіс, які перадае духоўныя пошукі чалавека, яго

індывідуальны погляд на свет, філасофскія роздумы пра сэнс быцця і пра яднанне чалавека са светам.

Менавіта паэзія і жывапіс вызначылі своеасаблівасць і значнасць кітайскага сярэднявечнага мастацтва. Як ніколі і нідзе гэтыя віды мастацтва наблізіліся адзін да аднаго. І хоць сродкі іх выразнасці адрозніваліся, мова паэтаў і мастакоў была амаль адзінаю. Прычым узнік як бы і прамежкавы від мастацтва – каліграфія.

Эпоха Тан і Сун – росквіт жывапісу, які займае вядучае месца сярод іншых відаў мастацтваў. У эпоху Тан ўсталяваліся і набылі сваю завершанасць традыцыйныя жанры сярэднявечнага кітайскага жывапісу: парадны партрэт, анімалістычны жанр «кветкі і птушкі», бытавы жанр «людзі і прадметы». Але вядучае месца сярод іх заняў пейзаж («горы і воды»), які непарыўна звязаны з паэзіяй і каліграфіяй.

Малюнкі кітайскага жывапісу разгортваюцца ў выглядзе світкаў, якія дапамагаюць спазнаць свет ва ўсёй яго разнастайнасці. У гэты час ўсталёўвалася форма стужкападобнага скрутку, прызначанага для павольнага разгляду і паступовага ўжывання ў сюжэт і тэкст пры пераходзе ад аднаго фрагмента да іншага. Самыя раннія з захаваных да нас — гарызантальныя скрутки на шоўку, выкананыя мастаком Гу Кайчжы (344–406). Асаблівай папулярнасцю ў арыстакратычнай эліты карысталіся яго павучальныя цыклы «Настаўленні прыдворным дамам», дзе прадстаўлены побыт прыдворнай шляхты. Кожная з дзевяці сцэн – самастойная жанравая кампазіцыя, аддзеленая адна ад іншай прыгожым каліграфічным надпісам. Гу Кайчжы імкнуўся падкрэсліць у сваіх персанажах годнасць і высакароднасць.

Аднак сапраўдную вядомасць яму прынеслі ілюстрацыі да паэмы «Фея ракі Ло», якая распавядае пра каханне багіні да простага смяротнага. Тут аб'ектам мастацкага перажывання становіцца прырода, якая ўпершыню выступае як самастойны лірычны герой, здольны перадаваць адценні чалавечых настрояў і пачуццяў.

У эпоху Тан гарызантальны фармат скрутка традыцыйна выкарыстоўваўся для бытаапісальных кампазіцый і быў вельмі зручны для павольнага і ўважлівага разглядання, яму аддавалі перавагу і мастакі-пейзажысты. Світкі-аповесці як бы чытаюцца.

У эпоху Тан жанр *жэньу* паступова самаўдасканалваецца, з'яўляюцца такія шэдэўры, як «Бунянь ту» («Паланкін») і «Лідай дзі ван ту» («Валадары старажытных дынастый») Янь Лібэня; «Дзіюй бяньсян ту» («Метамарфозы ў адскіх землях») У Даоцзы; «Го го фу-жэнь ю чунь ту» («Вясенняя прагулка знатных дам з памесця Го») Чжан Сюаня. Выявы імператараў і чыноўнікаў на партрэтах сімвалізавалі ўладу і парадак (напрыклад, партрэты дынастыі Тан).

У сярэдзіне эпохі Тан з'яўляецца жанр «кветкі і птушкі» (хуаньё). Мастакі, якія працавалі ў гэтым стылі імкнуліся перадаць не толькі знешнюю форму кветак, траў, дрэў і птушак, але і ўнутраны дух карціны, што з'яўлялася больш важным. Праз сімвалізм раслін і птушак яны выражалі ідэалы чалавечай маралі. Улюблёнымі і самымі распаўсюджанымі сюжэтамі, якія апявалі паэты, былі «тры сябры халоднай зімы» (*суйхань сань ю*) – выяўленне сасны, бамбука і слівы *мэйхуа*; «чатыры высакародных мужа» (*сы цзюнь цзы*) – сліва, архідэя, бамбук, хрызантэма. Яны сімвалізавалі ўзнёсласць і душэўную чысціню.

Жывапіс эпохі Тан урачыста-святочны: сюжэты і вобразы будыйскіх бостваў, сцэны з жыцця знаці, філасофскія дыспуты і гутаркі навукоўцаў аб літаратуры, прагулкі прыгажунь, жыццё багатых гарадоў, вобразы велічнай і яркай прыроды.

У жанры «людзі і прадметы» праславіўся мастак Чжоў Фан, які працаваў у 780–810 гг. На яго карцінах прадстаўлена ўсё хараство прыдворнага жыцця. У гарызантальных скрутках, якія прадстаўляюць прыдворных дам за рознымі заняткамі, ён падрабязна выпісвае дэталі побыту, святочнае моднае адзенне, прычоскі, элементы інтэр'еру. У абліччы шляхетных дам, апранутых па апошняй модзе, мастак ўвасобіў характэрны для таго часу ідэал прыгажосці, значна больш зямной і паўнакроўнай, чым раней.

Кітайскія мастакі ўжо ў VIII ст. побач з празрыстымі мінеральнымі фарбамі шырока выкарыстоўвалі і чорную туш, якою пісалі іерогліфы. У той самы час склаліся асноўныя манеры жывапісу: адна – дэталёвая, якая фіксавала ўсе дэталі, усе падрабязнасці; другая – свабодная і як бы незавершаная, якая дазваляла гледачам праявіць сваю фантазію, уяўна давяршыць за мастака яго твор.

Найбольш выбітнымі майстрамі пейзажу былі Лі Чжаадаа (670–730) і Ван Вэй (699–759). Яны займалі пасады чыноўнікаў пры двары і лічыліся на дзяржаўнай службе. Скруткі Лі Чжаадаа каларыстычныя, багатыя выявамі палацаў, фігурамі людзей. Прырода ў іх – толькі месца для прагулак, падарожжаў і забаў. Каб адлюстравіць свет, поўны радасці і святла, мастак выкарыстоўвае асабліваю дэкаратыўную сістэму, пабудаваную на спалучэнні яркіх, насычаных колераў: сіне-зялёнага, малочна-белага, вохрыста-карычневага, і дапаўняе яе залатымі контурамі гор і аблокаў. У гэтым стылі выкананы яго пейзаж «Падарожжа імператара Мінхуана ў Шу».

Малодшы сучаснік Лі Чжаадаа, жывапісец, паэт і тэарэтык мастацтва Ван Вэй, быў родапачынальнікам новага творчага напрамку, створанага мастакамі-манахамі, якія ўцякалі ад свецкай мітусні і адмаўлялі знешні,

парадны бок будызму. Прапаведуючы інтуіцыю як крыніцу пазнання ісціны, Ван Вэй глядзеў на свет вачыма пустэльніка, сузіральніка і паэта.

Вобраз прыроды з'яўляецца цэнтральным у творчасці майстра. Пачынаючы як таленавіты паэт, ён імкнуўся і ў жывапісе адлюстравачь тое, пра што пісаў у кароткіх, аднак поўных глыбокага сэнсу «пейзажных» вершах. У сваіх скрутках, якіх захаваўся вельмі няшмат, Ван Вэй цалкам адмаўляецца ад шматкаляровай палітры і піша толькі чорнай тушшу з размывамі («Прасвет пасля снегападу ў гарах каля ракі») – прыём шуймо сюаньтань («адмыўка тушшу»). Яго творы жывапісу мяккія, як бы празрыстыя. Нашчадкі назвалі мастака заснавальнікам вэньжэньхуа («жывапісу вучоных»). Творчасць гэтага майстра нашмат апырэдзла свой час, стала ўзорам для мастакоў эпохі Сун.

Пасля эпохі Тан пейзажны жывапіс бурна развіваецца і становіцца асноўным жанрам. З'яўляецца мноства таленавітых мастакоў, чые творы сталі эталонам для наступных пакаленняў. Менавіта ў эпоху Сун былі зроблены асноўныя адкрыцці ў галіне прасторавай пабудовы малюнкаў, іх кампазіцыйнага рытму, танальнасці. Прастора разумелася мастакамі як сімвал бясконцасці свету. Людзі на карцінах настолькі маленькія, што толькі падкрэсліваюць магутнасць прыроды. Пейзажы X–XI стст. ураджаюць стрыманай веліччу. Прыгажосць прыроды сведчаць пра гармонію Сусвету, і гэта гармонія найбольш перадавалася манахромнасцю (адзін колер ці часцей за ўсё туш). Горы, рэкі, вадаспады, ціхія квяцістыя лугі, празрыстыя горныя азёры выразна адлюстраваны ў творах сунскіх мастакоў.

Пейзажысты ў эпоху Сун развіваюць традыцыі манахромнага жывапісу Ван Вэя. Ва ўмовах новага эмацыйнага адчування часу прырода становіцца сімвалам непахіснасці быцця і вечнага абнаўлення. Яе дасканалыя законы сталі маральным эталонам жыцця чалавека. Таму пейзаж гераізуецца, набывае сімвалічнае гучанне, ператвараецца ў вобраз усяго светабудовы. Для гэтага мастакі распрацоўваюць новыя прыёмы перадачы прасторы і паветранага асяроддзя. Яны выкарыстоўваюць прынцып незавершанасці ў карціне, калі краі скрутка наўмысна не скончаны; прыём малюнка «пустэчы», якая ў пейзажы асацыіруецца з вялікім Дао – шляхам ўсіх рэчаў. Невыпадкова ў горных пейзажах заўсёды ёсць сцяжынка, шлях, вядучы погляд. «Гара без дарог – нерухомая гара», – казалі кітайскія тэарэтыкі.

Каб паведаміць пейзажу касмічнае гучанне, майстры звярталіся да прыёму перабольшання або зменьшвання маштабаў. Памеры чалавечай фігуры робяцца несувымерна малымі ў адносінах да прыроды. Чалавек як бы раствараецца ў Сусвеце, ператвараючыся ў яе часціцу, яе атам. На фоне вялікай горы, ці вадападу мастак мог намаляваць маленькую хаціну, храм або дрэўца.

Яскравым прыкладам з'яўляюцца скруткі майстра ранняга сунскага жывапісу Го Сі (1020–1090), мастака і тэарэтыка ў галіне пейзажнага жывапісу, аўтара трактата «Высокае пасланне лясоў і вод», дзе ён выказаў думкі аб ідэйным змесце жывапісу, аб метадах працы жывапісца, аб яго ролі ў грамадскім жыцці. Дадзены твор карыстаўся вялікай папулярнасцю як у часы Сун, так і ў наступныя перыяды.

У карцінах Го Сі свабодна перадаецца паветраная прастора. Павеатра ахінае ўсе прадметы ў яго кампазіцыях, тым самым знішчае лінейную плоскаснасць. У скрутку «Пачатак вясны ў гарах» невыразныя горы ў глыбіні карціны вырастаюць нібы з аблокаў туману, які аддаляе іх на гіганцкую адлегласць ад першага плана. Грандыёзнасці прасторы Го Сі дасягае шляхам супастаўлення планаў і маштабаў, але змякчае кантраснасць іх пераходаў, старанна абмалёўвае бачныя паблізу прадметы. Распрацаваныя яшчэ ў танскі час законы пабудовы перспектывы ў пейзажах майстра дасягаюць высокай дасканаласці.

Апяванне прыроды адлюстравана ў пейзажах мастака Фан Куаня (вядомы ў 990–1030). У сваіх манументальных горных ландшафтах ён злучае разам эпічную веліч гор і квітнеючыя даліны, паказваючы тым самым супрацьлеглыя стыхійныя сілы гэтай прыроды, яе адначасовую блізкасць і адчужанасць людзям.

Кожны з майстроў таго часу дадаваў новыя адкрыцці і індывідуальныя рысы ў агульнай лініі развіцця пейзажнага жанру і тым самым спрыяў яго бесперапыннаму ўдасканаленню пры агульным адзінстве стылю і светаразуме.

Прадстаўніком апазіцыйнага метаду ў жывапісе («жывапіс адукаваных людзей» (вэньжэньхуа)) быў Мі Фэй (1051–1107). Прыхільнікі гэтага накірунку не пагаджаліся з поглядамі прадстаўнікоў Кайфынскай імператарскай Акадэміі жывапісу, выступалі за свабодную творчасць, заснаваную не на скрупулёзным даследаванні дэталей, не на трэніроўцы і практыцы, а на ўменні шляхам інтуіцыі і натхнення схопіць ўнутраную сутнасць прадмета. Яны дэкларавалі жывапіс як хоббі, пісалі для задавальнення, не прымалі заказы і ніколі не прадавалі работы.

Рамантык і паэт, Мі Фэй развіваў ідэі сваіх папярэднікаў аб разуменні паветранай і прасторавай сферы, аб паэтычным успрыманні свету як велізарнай прасторы, напоўненай павеатрамі. У пейзажы «Вясновыя горы і хвой» наўмысна пазбягае графічнай вастрыні ліній у абмалёўцы дэталей. Усе яго пейзажы мяккія і лірычныя, і прырода, намаляваная ў іх, поўная гармоніі, спакою.

Асабліваю значнасць у канцы XII–пач. XIII ст. набывае супастаўленне чалавека і прыроды ў творчасці двух мастакоў, членаў імператарскай Акадэміі – Ма Юаня і Ся Гуя.

У канцы эпохі Сун мяняецца само стаўленне да пейзажу. Ён становіцца камерным, лірычным і музычным. Карціны Ма Юаня, напісаны чорнай тушшу або акварэльнымі фарбамі ў адной танальнасці, яны простыя, амаль заўсёды асіметрычныя па кампазіцыі. Яго альбомны ліст «Качкі, скала і мэйхуа» набліжаецца да жывапісу «кветак і птушак», адрозніваецца дзіўнай дынамікай каляровай гамы, якая тонка змяняецца ў залежнасці ад аддаленасці розных планаў.

Ся Гуй (каля 1195–1224) вырашае традыцыйныя сюжэты больш смела і разнастайна, чым Ма Юань, актыўна напаўняючы іх глыбокімі пачуццямі. Яго манахромная маленькая круглая карціна «Гульня на лютні ля ракі», магчыма, прызначалася для ўпрыгожвання веера. Каля самага берага ракі пустэльнік грае на лютні, задуменна гледзячы на ваду. Прырода нібы нерухомая. Усе пейзажы Ся Гуя настолькі канцэнтравана выказваюць чалавечыя пачуцці, настолькі простыя, смелыя і вольныя па маляўнічай манеры, што ў папярэдняй гісторыі кітайскага мастацтва ім не знайсці роўных.

У эпоху Сун жанр «выяўленне людзей» працягвае развівацца. Лі Гунлінь, мастак Паўночнай Сун, парушыў традыцыю, згодна якой маглі выяўляць толькі будысцкіх і даоскіх бостваў, уладароў, святых і прыдворных дам. Ён пачаў маляваць рыбакоў, дравасекаў і іншых простых людзей.

У сунскую эпоху ствараюцца класічныя ўзоры ў жывапісе (сунскі класічны жывапіс). На карціне Чжан Цзэдуаня «Цінмін Шанхэ ту» («Па рацэ ў дзень памінавання памерлых») выяўлена бурлівае жыццё сталіцы Паўночнай Сун – Бяньцзін праз адлюстраванне больш за пяцьсот выяў людзей у розных станах.

Узнікае накірунак цінлюй («цёмна-зялёны») шаньшуй (мастакі эпохі Суй Чжань Цзыцян і мастакі эпохі Тан Лі Сысюнь і Лі Чжаодао), у якім выкарыстоўвалі сіні і зялёны мінеральныя пігменты. З’яўляецца манахромны пейзаж (шуймо шаньшуй).

Нашэсце манголаў у канцы XIII ст. прынесла Кітаю вялікія разбурэнні і няшчасці. На 90 гадоў усталявалася варожая дынастыя Юань, і ўся велізарная тэрыторыя Кітая трапіла пад акупацыю чужынцаў. Мангольскія кіраўнікі спрабавалі прыцягнуць да двара знакамітых паэтаў, драматургаў, філосафаў і, вядома, жывапісцаў. Аднак не ўсе майстры прымалі гэтыя прапановы. Згарэлі цудоўныя палацы і храмы, былі разрабаваны і знішчаны мастацкія каштоўнасці. Настрой тугі і смутку, настальгія па мінулым пачалі пераважаць у асяроддзі мастакоў. Буйнейшыя майстры разышліся па краіне, перабраліся

ў паўднёвыя правінцыі. У сваёй творчасці яны працягвалі традыцыі папярэдняга перыяду, хоць і з мінорнымі інтанацыямі. Праз звыклых выявы мастакі імкнуліся данесці да гледача свае самыя патаемныя пачуцці і хвалюючыя іх праблемы.

Жывапісны скрутак набываў алегарычны сэнс і ўспрымаўся часам як грамадзянскае або філасофскае пасланне. У эпоху Юань манахромны жывапіс становіцца надзвычай вытанчаным, злабадзённым і прыгожым. Сэнс твора ўзмацнялі каліграфічныя надпісы, якія суправаджаюць малюнак. Яны разрастаюцца ў лірычныя апавяданні, раскрываюць сімвалічны падтэкст жывапіснага скрутка. Каб вастрэй перадаць тугу па мінулым вялікай культуры, жывапісцы часам малююць адны і тыя ж вобразы, якія зараз набываюць характар культурнага сімвала. Гэта стройны бамбук, які ўвасабляе сілу духу і стойкасць высакароднага чалавека падчас пераменаў; векавая хвоя, якая перадае даўгалецце і мудрасць, калі чалавек шмат на што глядзіць вачыма вечнасці.

Найбуйнейшыя пейзажысты таго часу – Гао Кэгун (1248–1310), Хуан Гунван (1269–1354), Ван Мэн (1309–1385), Ні Цзянь (1301–1374) і інш. Яны па-рознаму адлюстроўвалі духоўнасць такога цяжкага перыяду. Гао Кэгун пагадзіўся заняць дзяржаўную пасадку пры мангольскім двары. Тым не менш, настроі, перададзеныя ім у пейзажных скрутках, звернуты да вольнага мінулага сваёй краіны. Мастак імкнуўся адрадіць урачысты і спакойны дух ранніх сунскіх пейзажаў. Такім тэндэнцыям адпавядае самы вядомы яго твор «Вясновыя горы пасля дажджу».

Бязлюдныя пейзажы Хуан Гунвана – вучонага, паэта, які стаў даоскім манахам і жыў у адзіноце ў паўднёвых гарах, таксама звернутыя ў мінулае. Але ў адрозненне ад сунскіх пейзажаў суразмернасць маштабаў зараз парушаецца, прырода страчвае сваю некранутую цэльнасць. Велізарныя ландшафты на скрутку «Сяленне ў гарах Фучжун» ужо не адлюстроўваюць ранейшую гармонію душы паэта, якая зліваецца з прыродай.

Зварот да старажытных традыцый і вытокаў сваёй культуры найбольш поўна ўвасобіўся ў творчасці самага лірычнага мастака XIV ст. Ні Цзяня. Паэт, пейзажыст, каліграф, ён усё жыццё правёў у правінцыі. Яго карціны – апошні вялікі этап развіцця жанру пейзажа. Ён пісаў чорнай тушшу на рыхлай беласнежнай паперы, з-за чаго скруткі набывалі прастату і лаканічнасць. Амаль пустыя прасторы яго пейзажаў з астраўкамі закінутых гор ці дрэў выклікаюць вострае пачуццё адзіноты. У скрутку «Халупа мудраца восеньскай парой» гэтае пачуццё ўзмацняе каліграфічны надпіс, уведзены ў пейзаж, ізноў злучаючы жывапіс з паэзіяй і каліграфіяй.

Кітайскі жывапіс прайшоў вялізны і складаны шлях, адлюстроўваючы пошук гармоніі светабудовы, этычнага і духоўнага ідэалу, да якога так імкнуўся чалавек эпохі сярэднявечча.

Скульптура. Новыя для Кітая ідэі міласэрнасці, спагады і духоўнага подзвігу знайшлі ўвасабленне ў вобразе Буды-выратавальніка. Дадзены вобраз у скальных храмах сустракаецца ў розных выпадках незлічоную колькасць разоў. Гіганцкія трынаццаці-, пятнаццаці-, семнаццаціметровыя статуі Буды прадстаўлялі ядро храма і размяшчаліся ў глыбіні пячор, супраць уваходу або звонку. Яны падобныя да індыйскіх, хоць і маюць мясцовыя асаблівасці. Цяжкавагавыя, застылыя ў строгіх франтальных сядзячых позах, зрослыя з масівам скалы яны ўвасабляюць ідэю ўсяго звышчалавечага і боскага. Гэтыя велічныя і поўныя касмічнага спакою скульптуры нясуць людзям парадак, закон і надзею на выратаванне.

Сцены шматлікіх пячорных храмаў усярэдзіне і знадворку ўпрыгожаны шматлікімі нішамі, запоўненымі статуямі. Сярод іх далікатныя фігуры музыкаў, нябесных танцораў і будыйскіх бостваў, якія спалучаюцца з выявай шматгаловых кобраў, якія прыйшлі з індыйскай міфалогіі. Гэты яркі свет герояў шматалічны і разнастайны.

Выявы, запазычаныя ў розных краінах Усходу, невыпадковыя ў такіх пячорных храмах. Гэтыя гіганты былі створаны не толькі кітайскімі майстрамі, але і майстрамі з Індыі і Цэнтральнай Азіі, дзе склаліся прынцыпы будыйскай іканаграфіі. Выцягнутыя прапорцыі, далікатнасць плоскіх фігур, адухоўленасць і містычная самапагружанасць іх асоб паказваюць на духоўную чысціню і ўзвышанасць персанажаў.

Перыяд Тан – час росквіту манументальнай скульптуры, якая была неад’емнай часткай любога танскага будыйскага храмавага ансамбля. У знакамітых будыйскіх комплексах Лунмэня, Майцзішаня, Юньгана і Дуньхуана былі высечаны новыя пячоры і створаны новыя статуі. Выразная мова скульптуры стала значна шырэйшай. Статуі Лунмэня, выкананыя ў VII–VIII стст., значна вальней пачалі размяшчацца ў прасторы, іх рухі набылі плаўнасць, трактоўка цела стала пластычнай і аб’ёмнай, мякка прапрацаваныя складкі адзення. У будыйскі пантэон уведзена шмат бостваў.

Выявы Буды сталі больш пластычнымі, аб’ёмнымі і натуральнымі. Ідэя боскага і звышчалавечага выяўлялася праз велічнасць і ўрачысты спакой поз. Такая, напрыклад, сямнаццаціметровая статуя Буды Локана, боства касмічнага святла, якое паказвае людзям шлях да выратавання, высечаная на горнай пляцоўцы скальнага манастыра Луньмэн.

Асаблівая свабода валодання матэрыялам характэрна для статуй скальнага манастыра Цяньфадун. Яны выкананы з лёсавай гліны і ярка размаляваныя. Абраныя па модзе таго часу ў пышныя адзенні і

згрупаваныя ў разнастайныя кампазіцыі, боствы выглядалі так, нібы сабраліся для свецкай або філасофскай гутаркі. У гэтым жа духу апавядальнасці выкананы насценныя роспісы, якія дапаўняюць і развіваюць тэмы скульптурных кампазіцый і ўключаюць у сябе пейзажныя і жанравыя матывы.

Інтэнсіўна развіваецца і пахавальная скульптура. Яна таксама прасякнута духам апавядальнасці і цікавасцю да з'яў зямнога жыцця. Алеі духаў, якія вядуць да пахаванняў, акружаны манументальнымі каменнымі статуямі воінаў, святых жывёл, коней. Магілы шляхетных вяльможаў, як і раней, упрыгожваюцца яркімі роспісамі, рэльефамі і запаўняюцца глінянай пластыкай. Пакрытая каляровай палівай пахавальная пластыка перадае гаму розных чалавечых пачуццяў – радасці, гора, веселасці або пакоры. Статуэткі на рэдкасць рэалістычныя. Танскай дробнай скульптуры і кераміцы ўласцівая ўстойлівая каляровая гама паліўнай глазуры. Майстры выкарыстоўвалі спалучэнні адценняў пясочна-жоўтага, охрыста-карычневага, вогненна-рудага і насычанага шэра-зялёнага. Слугі і танцоры, акрабаты і музыканты, коні – усе яны часцінкі святочнага і шматгалосага падземнага свету танскіх грабніц.

Скульптура сунскага часу працягвала развіваць танскія традыцыі. Разам з будызмам губляе сваё значэнне і папулярнасць манументальная пластыка, якая раней багата ўпрыгожвала будыйскія храмы. На змену ёй прыходзіць больш камерная скульптура невялікіх форм. Вытанчаная грацыя і рафінаванасць паступова праніклі ў пластычныя вобразы будыйскіх бостваў, прапорцыі фігур набылі вялікую выцягнутасць.

Новым дэкаратыўным задачам адпавядалі і новыя лёгкія матэрыялы. Сярод іх фарфор, сандалавае дрэва, слановая косць і сухі лак, шчыльнай бліскучай плёнкай які пакрывае лёгкую аснову. З іх дапамогай скульптары імкнуцца падкрэсліць жывапіснасць пластыкі і яе сувязь з прыродай.

Традыцыйнай для гэтага часу становіцца выява багіні міласэрнасці Гуаньінь. Гэты старажытны вобраз, які прыйшоў з Індыі, дзе шанавалася як вялікі бодхісатва міласэрнасці, у Кітаі набыў новыя рысы і з часам ператварыўся ў жаночае боства. Гуаньінь з'явілася заступніцай усіх бяздольных і слабых, яе шанавалі як багіню сям'і і хатняга агменю, яна нясе ў хату дастатак, супакой і прадаўжальнікаў роду. У яе выяве заўсёды падкрэсліваюцца мяккасць і натуральнасць. Звычайна яна выяўлялася седзячы на дрэве або скале. Яе пастава лёгка стомленая, задуменны і сумны выраз твару, павольныя жэсты.

Дэкаратыўна-ўжытковое мастацтва. Кітайскі народ з яго фэнаменальнай працавітасцю, найбагацейшай фантазіяй і тонкім дэкаратыўным пачуццём за тысячагоддзі развіцця стварыў незлічонае

мноства прадметаў дэкаратыўнага мастацтва. Сусветнай славай карыстаюцца вырабы з кітайскага фарфору, лаку, дрэва, каштоўных камянёў. Ужо з даўніх часоў іх вывозілі, імі ўпрыгожвалі палацы сусветных уладароў, капіравалі ў многіх краінах. Асабліва сць кітайскіх рамёстваў – уменне майстроў выявіць прыродныя якасці матэрыялу. Найбольш славіўся кітайскі фарфор. Доўгі час тэхналогія яго вырабу была дзяржаўным сакрэтам. Толькі на пачатку XVIII ст. гэты сакрэт выпадкова адкрылі ў Саксоніі, але ўсё роўна кітайскія вазы, посуд уражваюць незвычайнай тонкасцю і чысцінёй белай асновы, выключнай фантазіяй у выбары сюжэтаў і вобразаў роспісу.

Велізарным попытам не толькі ў Кітаі, але і ва ўсім свеце карысталіся вырабы з эмалі, з чырвонага лаку, з нефрыту, яшмы. Шматстайнасць формаў і тэхнік кітайскага дэкаратыўнага мастацтва невычарпальная.

Кераміка эпох Тан і Сун звязана з развіццём чайнай цырымоніі, якая першапачаткова была рэлігійным абрадам секты «Чань». Напой з пялёсткаў гарбаты бадзёрыў манахаў падчас працяглых медытацый, не даючы заснуць. Танская кераміка яркая, святочная і жывапісная. Выцягнутыя вазы, збаны з высокім горлам, плоскія блюда ўпрыгожваюцца рэльефнымі ручкамі, налепамі ў выглядзе звяроў, птушак, кветак і пладоў. Густая паліўная глазура набывае яркія, святочныя адценні: травяніста-зялёны, вохрыста-карычневы, сонечна-жоўты. Сунская кераміка зусім іншая: гладчэйшая, абцякальная, гарманічная па форме і прапарцыях. Яна настройвае глядача на разважанні, дазваляючы адчуць глыбіню і паўнату чайнага рытуалу. Найтанчэйшыя адценні яе празрыстай глазуры вагаюцца ад бледна-зялёнага да блакітнага, пераймаючы колер каштоўнага нефрыту.

Позняе сярэднявечча – час росквіту дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, у развіцці якога важную ролю адыгрывала цікавасць да вырабаў мастацкіх промыслаў з боку эліты, чыноўнікаў высокага рангу, заможнага гарадскога насельніцтва. Каштоўнасць і мастацкія вартасці твораў прыкладнага мастацтва сведчылі аб маёмасным і грамадскім статусе іх уладальнікаў. Вазы, шкатулкі, курыльніцы, скульптуры з розных матэрыялаў адыгрывалі важную ролю ў стварэнні адзінага мастацкага ансамбля, у якім захоўваліся прынцыпы рознамаштаннасці рэчаў, свабодных суадносін з навакольнай прасторай і ўзаемадзеяння адзін з адным. Такія прадметы інтэр'ера, як мэбля і шырмы, выконвалі спецыфічныя функцыі: яны былі рухомымі і маглі дзяліць унутраную прастору дома, злучаючы архітэктурную і інтэр'ерную. Крэслы, крэслы, куфры і шафы па-майстэрску дэкарыраваліся разбой, інкрустацыяй або роспісам. Шырмы выступалі адначасова і ў якасці своеасаблівых дэкаратыўных пано. Найбольш папулярнымі сюжэтамі роспісу створаў шырм з'яўляліся матывы на тэму чатырох сезонаў. Апроч роспісу,

шырмы дэкарыраваліся разьбой па дрэве, інкрустацыяй, перагародчатай эмаллю.

У эпоху імперый Мін (1368–1644) і Цын (1644–1911) на першае месца выходзяць дэкаратыўныя тэхнікі і рамёствы, такія як ткацтва, разьба па косці, каменю і дрэве, вытворчасць лакавых вырабаў і розных эмаляў. З Персіі кітайцы пазычылі многія матывы арнаменту, якія лёгка ўбачыць у формах керамікі і ва ўзорах тканін. Назіраецца «абміршчэнне» мастацтва, бо традыцыйныя вобласці мастацкай творчасці найболей адказвалі запатрабаванням горада і значна хутчэй, чым манументальнае мастацтва, рэагавалі на змены густаў замоўцаў.

Сусветную вядомасць атрымлівае кітайскі фарфор, які становіцца галоўным прадметам экспарту. У эпоху Мін з фарфору стваралася не толькі чайнае начынне і посуд, але і падгатоўе для адпачынку, дэкаратыўныя прадметы для саду, зэдлікі, ён выкарыстоўваўся ў аздабленні паркавых павільёнаў. У XV ст. у Кітаі распрацавалі новыя тэхналогіі абпалу і размалёўкі. Цяпер фон сасудаў выкарыстоўваецца як карцінная плоскасць для нанясення вытанчанага ўзору, жанравай сцэны або пейзажа. Да важных адкрыццяў часу можна аднесці з'яўленне сіне-белага фарфору, распісанага пад глазурай кобальтам, прыцягальнага сваёй сакавітай і мяккай каляровай гамай. Каларыстычнае багацце мінскіх вырабаў вызначылася таксама і прымяненнем трохкаляровых і пяцікаляровых свінцовых глазураў. З гэтага часу ўвайшлі ва ўжыванне глазуры пурпurnaга колеру.

Цынскі фарфор адрозніваецца лёгкасцю, звонкасцю, тонкасцю чарапка, яркасцю і разнастайнасцю эмалевых фарбаў. Фарфоровыя вырабы маглі ўпісвацца ў любую архітэктурную прастору, упрыгожыць любы інтэр'ер, таму еўрапейцы вельмі палюбілі яго.

У залежнасці ад каляровых спалучэнняў у роспісе ў Еўропе вылучаюць «зялёнае сямейства» фарфоровых вырабаў, «ружовае сямейства» і «чорнае сямейства», у якіх дамінуюць адпаведныя назвам фарбы. Асабліва шанаваліся велізарныя палацавыя вазы з выявай фантастычных птушак сярод кветак і невялікія лёгкія пасудзіны з незвычайна тонкім прасвечваючым чарапком. Адмысловую папулярнасць набыла добразычлівая сімволіка, якая ўвасобілася ў форме вырабаў, дэкоры і арнаменце. Так, бамбук, які згінаецца пад парывамі моцнага ветру, – сімвал стойкасці, сілы і мудрасці; пышная півоня – пажаданне багацця і дастатку; карп з буйной лускай – шматлікія нашчадкі і адукаваныя сыны; тонкая вярба – сціпласць, жаноцкасць, чысціня; прыналежнасці кабінетнага навукоўца (кісці, марская ракавіна, карал, скрутак і г. д.) – будыйскія і канфуцыянскія дабрадзейнасці.

З XVI–XVII стст. фарфор становіцца асноўным прадметам гандлю Кітая з краінамі Еўропы. Тэхнічны і мастацкі ўзровень кітайскага фарфору доўгі час

заставаўся высокім, аднак у XVIII ст. паточны характар вытворчасці, якая зараз засяродзілася ў буйных партовых цэнтрах, перш за ўсё ў Кантоне, адбываецца на якасці прадукцыі і яе дэкаратыўным афармленні. Залішне стракаты і дробны ўзор, не заўсёды дарэчнае спалучэнне еўрапейскіх і кітайскіх матываў сведчылі пра разбурэнне адзінага стылю і нарастанне элементаў эклектыкі.

Асаблівай увагі заслугоўваюць мастацкія эмалі, якія выконваліся ў рознай тэхніцы. Посуд з перагародчатай эмалі служыў вазамі для кветак, чашамі, курыльніцамі. У якасці ўзораў пры іх стварэнні часам браліся формы старажытных бронзавых сасудаў. Рознакаляровыя эмалі аб'ядноўваліся залацістым колерам контуру, бо золата ўзмацняла інтэнсіўнасць каларыту, фіксавала ўвагу гледача на паверхні вырабаў. У размаляваных эмалях, цэнтрам вырабу якіх быў Кантон, на белым, ружовым ці жоўтым фоне ствараліся жанравыя сцэнкі і пейзажы, еўрапейскія сюжэты на біблейскія ці міфалагічныя тэмы. Росквіт эмаляў прыпадае на пачатак XVIII ст.

Яшчэ адзін від традыцыйнага мастацкага рамяства, які набыў незвычайную папулярнасць ва ўсім свеце, – гэта тэхніка вырабу лакаў. Лак, які адказваў густам эліты, як ні адзін іншы матэрыял, ужываўся пры дэкарыраванні архітэктурных дэталей, вырабе мэблі і хатняга начыння. У лакавых вырабах цаніліся якасць паліроўкі, колер, гарманічнае спалучэнне чорных, чырвоных і залатых тонаў, тонкі роспіс. Залаты лакавы роспіс часам выступаў аб'ядноўваючым каляровым кампанентам элементаў інтэр'еру. Пекінскія майстры працавалі па чырвоным лаку ў тэхніцы разьбы, якая дазваляла распрацоўваць дэкор, ужываючы дробную і глыбокую гравіроўку. Широка выкарыстоўваліся вырабы, выразаныя з нефрыту і лазурыту, горнага крышталю, ствала бамбука. Карысталіся папулярнасцю вырабы са слановай косткі. Прыкметнае месца ва ўбранні інтэр'еру займалі вышыўкі, пано, абрусы, пакрывалы на пасцель, падушачкі і да т. п. Дэкаратыўныя кампазіцыі нагадвалі жывапісныя карціны ў жанры пейзажа (або «кветкі і птушкі»).

Дасягненні мастацтва вышыўкі і мастацкага ткацтва яскрава выявіліся ў кітайскім касцюме. У афіцыйным касцюме чыноўнікаў XVII–XIX стст. разам зліліся функцыянальнасць, сімвалічны змест дэкару і майстэрства выканання. У ім адбілася характэрная для кітайскага грамадства рытуалізацыя, якая выявілася ў распрацоўцы законаў і правіл, якія рэгламентавалі крой касцюма, якасць матэрыялу і характар арнаментальнасці. Халаты, якія надзяваліся падчас ўрачыстасцяў, абавязкова ўпрыгожваліся выявамі драконаў і аблокаў. Па прыполе размяшчаліся хвалі ў выглядзе рознакаляровых палос (знак сусветнага акіяна) і чатыры скалы, якія арыентуюць дэкор па баках свету. У кампазіцыю часам уключаліся добрапажаданыя знакі: кажан – пажаданне шчасця, алебарды ў вазе – удачай

кар'еры і г. д., а таксама даоская і будыйская атрыбутыка. Колькасць драконаў на халаце строга адпавядала грамадскаму стану яго ўладальніка. Паверх халата звычайна апраналася цёмная доўгая кофта з квадратнымі знакамі адрознення на спіне і грудзях. Гэтыя знакі – буфаны – выконваліся вышыўкай або ў тэхніцы мастацкага ткацтва і ўяўлялі сабой своеасаблівыя карціны. У цэнтры адлюстроўвалася пэўная птушка, якая пазначала ранг носьбіта ў дзевяціступенчатым табелі. Такі гарнітур насілі чыноўнікі-маньчжуры.

Чыноўнікі-кітайцы таксама былі абавязаны апранаць гарнітур маньчжурскага тыпу. Святочны гарнітур кітаянкі складаўся са спадніцы, якая даходзіць да шчыкалатак, і шырокай кофты, якая выпускаецца па-над спадніцай. Кофты ўпрыгожваліся багатай вышыўкай, выкананай гладдзю, тамбурным або вузлковым швом. Сярод сюжэтаў пераважалі кветкі, матылі і іншыя добрапажаданыя сімвалы. У касцюме ўплыў маньчжурскіх традыцый быў асабліва моцным, таму пасля звяржэння дынастыі Цын у 1911 г. афіцыйны касцюм у Кітаі выйшаў з ужытку.

У XVIII ст. у Еўропе панавала мода на кітайскія павільёны ў садах, на адпаведнае афармленне пакояў у палацах. Такія пакоі, напрыклад, у палацы горада Ламаносава пад Пецярбургам, уражваюць незвычайнасцю формаў мэблі і посуду, фенаменальнай раскошай. Тады ж, у XVIII ст., былі запазычаны кітайскія ліхтарыкі, мастацтва феерверкаў, паветраных змеяў і шмат іншага. Сёння зноў вярнулася мода на ўсё кітайскае.

Літаратура. Нягледзячы на трагічныя перапетыі ў гісторыі Кітая, развіццё паэзіі ў краіне ніколі не спынялася, а ў некаторыя перыяды дасягала бліскучых вяршыняў. Традыцыя не перарывалася, як у Еўропе пасля Антычнасці, і паэзія заўсёды лічылася найвышэйшай каштоўнасцю.

У перыяд Паўднёвай і Паўночнай дынастыі развіваецца каліграфія (*Ван Січжы*) і паэзія. Папулярнасць у Паўднёвай Цы пры праўленні пад дэвізам Юнмін атрымаў стыль *дуйчжан*, які атрымаў назву юнмінскага. Пад яго ўплывам традыцыйная паэзія пачала развівацца ў накірунку вусных формаў верша.

У перыяд Суй адбываецца пераход ад паэзіі паўднёвага стылю (вытанчагана, элітарнага) да больш простых і выразных формаў, што падрыхтавала глебу для танскай паэзіі.

На Танскую і Сунскую эпохі прыпадае хуткае развіццё гарадоў на тэрыторыі Кітая і фарміраванне гарадской культуры. Гэта, у сваю чаргу, прывяло да некаторай дэмакратызацыі мастацкай культуры ў цэлым. Шырокае распаўсюджванне атрымалі вулічныя тэатральныя пастаноўкі, папулярныя жанры паэзіі і прозы. У эпоху Тан імператар заснаваў дзве

Акадэміі – жывапісу і паэзіі, якія паэтычна называліся Лес Пэндзляў і Сход Мудрасці. Акадэмікі карысталіся значнымі прывілеямі і высокай пашанай.

Асаблівай глыбінёй і выразнасцю адметная лірыка дынастыі Тан і Сун. У літаратуры адбываецца пераход ад ананімнай творчасці да аўтарскай паэзіі, фарміруюцца асноўныя паэтычныя тэмы. З танскай і сунскай эпохай звязваюць стварэнне класічных узораў у розных сферах мастацкай дзейнасці, уключаючы літаратуру (*танская класічная паэзія, танская класічная навэла*).

VII–XIII стст. – перыяд росквіту кітайскай лірыкі. У Кітаі паэтычны эпас, такія развіты ў іншых краінах свету, практычна адсутнічаў. Кітайцы не маглі ўявіць аб’ектызаванага паэтычнага апавядання. Для іх гэта была б ужо не паэзія. Паэзія ж заўсёды павінна гучаць як голас сэрца, адкрытага для прыгажосці Сусвету, адкуль і чэрпаў натхненне паэт.

Менавіта ў эпоху Тан нарадзіліся самыя яркія творы за ўсю гісторыю кітайскай паэзіі – *вершы-шы*. Колькасць паэтаў і твораў таксама пераўзыходзіць ўсе папярэднія эпохі. У эпоху Цын быў складзены зборнік «*Цюань Тан шы*» («Поўны збор вершаў эпохі Тан»), з якога да нашага часу дайшло каля 53 тыс. танскіх вершаў, напісанымі 3500 аўтарамі. Гэтыя вершы дэманструюць значны прагрэс у развіцці вершаскладання.

У эпоху Тан з’явіліся васьмірадковыя рэгулярныя вершы, якія бяруць пачатак з паэзіі юнмінскага стылю. Пасля эпохі Тан гэтыя вершы сталі асноўнай формай класічнай кітайскай паэзіі. У перыяд росквіту танскай паэзіі з’яўляюцца такія накірункі, як *бяньсай шы* («паэзія памежных крэпасцяў»), *цяньюань шы* («паэзія палёў і садоў»). У першых паэты *Гао Шы* і *Цэнь Шэнь* апісвалі памежжавыя пустынным ландшафты і гераічны дух салдат і генералаў, якія неслі службу на далёкіх межах роднай краіны. Другія пісалі пра захапляльныя пейзажы і ціхую адзіноту ў сельскай мясцовасці, сярод палёў і садоў.

Вяршыняй танскай паэзіі сталі дзве яркія зоркі на паэтычным небасхіле Кітая – *Лі Бо* і *Ду Фу*. Большая частка жыцця Лі Бо прыйшлася на перыяд росквіту дынастыі Тан. Паэт аб’ездзіў амаль увесь Кітай і напісаў больш за тысячу вершаў, для якіх уласцівы рамантычны адбітак.

Яшчэ юнаком ён пакінуў бацькоў і пасяліўся ў гарах разам з даоскім манахам. Многія гады ён прысвяціў самавыхаванню – «узгадаванню духа», як гаварылі даосы. Ён жыў у гармоніі з прыродай, вучыўся разумець яе. Пазней Лі Бо зрабіўся вандроўным рыцарам, абаронцам прыгнечаных і пакрыўджаных. Гэта аказалася для яго няцяжка нават фізічна: Лі Бо меў у сваіх жылах вялікую долю цюркскай крыві, быў высокім і магутным чалавекам. Пажыўшы ў сталіцы як акадэмік, Лі Бо ўсё ж вярнуўся на ўлонне прыроды і доўгія гады вывучаў расліннасць і мінералы, займаўся пошукам элексіру несмяротнасці. Ужо сваім сучаснікам Лі Бо ўяўляўся літаральна

святым, ва ўсім незвычайным чалавекам, абсалютна не падобным да іншых. Ён жыў у гармоніі з самім сабой і з прыродай, пастаянна знаходзіўся як бы ў экстазе – у творчым гарэні. Для яго паэзіі характэрны тонкі лірызм, чалавечнасць, вольны палёт фантазіі, раскаванасць, натуральнасць, дасканаласць формы. Для прыкладу прывядзем у перакладзе ўрывак з верша «Усход і Захад»:

Сонца ўзыходзіць з усходніх змяіных засценкаў,
Сонца ўзыходзіць з самага дна зямнога.
Неба прамерае – і зноў просіцца на ноч у заходняе мора.
Сонцу дадзена – жыць вечна.
А чалавек – не эфір пачатковакасмічны,
Дзе ўжо яму – адыходзіць ды вяртацца...

Гады жыцця Ду Фу прыйшліся на перыяд пераходу ад росквіту да заняпаду дынастыі Тан.

Ду Фу, у адрозненне ад Лі Бо, быў выхаваны ў тыпова канфуцыянскім духу. Ён шмат падарожнічаў, у тым ліку з Лі Бо, але не жыў у палацах, як яго сябра, не вёў гутарак з самім імператарам. Падобна да свайго настаўніка Канфуцыя, Ду Фу лічыў дабрыню і любоў усеагульным законам быцця. Парушэнне гэтага закону прыводзіць да прыродных катаклізмаў. «Узоры Неба» (воблакі, вясёлкі, зоркі, каметы) былі для паэта нейкімі касмічнымі знакамі, і ён меркаваў па іх, ці не страчаны Вялікі Шлях (Дао), ці не парушана раўнавага паміж добром і злом. Некалькі разоў у сваім жыцці Ду Фу імкнуўся вытрымаць іспыты на імператарскага чыноўніка. Экзамены ўключалі праверку ведаў канфуцыянскай класікі, умення ствараць вершы, пісаць трактаты на палітычную тэму і па старажытнай гісторыі. Ду Фу быў адным з найбольш адукаваных людзей свайго часу і пісаў бліскуча, але неардынарнасць яго мыслення заўсёды палыхала экзаменацыйную камісію. Службу ён пачаў позна і няўдала. Яму давялося зведаць прыніжэнне, гора і нястачу. Пад канец жыцця ён жыў у чоўне, не маючы іншага прытулку. Як ніхто іншы да яго ў Кітаі, ён адлюстравваў у паэзіі пакуты простага чалавека, бо сам спазнаў іх. У яго творах шмат тугі – водгуку ўнутранай напружанасці. І ўсё ж да канца жыцця яго сэрца было адкрыта для прыгажосці свету. Ён пісаў пра вецер, пра дождж, пра цудоўныя рачныя пейзажы. Урывак з яго верша «Белыя росы»:

У белых росах на світанку
Мандарыны-каралькі.
Адзінокі след каня
Ля святлеючай ракі...

Ду Фу зведаў сацыяльныя катаклізмы, якія былі выкліканы паўстаннем пад кіраўніцтвам генералаў *Ань Лушаня* і *Шы Сыміна* ў сярэдзіне эпохі Тан

пад дэвізам *Цяньбао* імператара *Сюань-цзуна*. Хваляванні працягваліся сем гадоў і закончыліся пад дэвізам *Баоін* імператара *Дай-цзуна*, стаўшы пераломным момантам у гісторыі дынастыі Тан. За сваё жыццё Ду Фу напісаў больш за 1400 вершаў, у якіх з пазіцый рэалізму адлюстравалі гістарычны воблік яго эпохі. Нашчадкі назвалі яго творы *шы шы* («гісторыяй у вершах»). Стылёвай адметнасцю яго твораў стала лаканічнасць, урачыстасць, адшліфаваная мова, глыбокія пачуцці і смутак. Любоў і хваляванне за лёс людзей, якімі пранізаны вершы Ду Фу, збліжаюць яго з канфуцыянскай філасофіяй. Нашчадкі называлі паэта Дасканала мудрым у паэзіі (*Ду Фу шы шэн*).

Ду Фу – паэт універсальны. Яго творчасць – выток для пазнейшых самых розных кірункаў у паэзіі. Ацэнкі другіх паэтаў мяняліся на працягу стагоддзяў, а яго рэпутацыя самага высокага класіка заставалася нязменнай і непарушнай.

У сярэдзіне праўлення дынастыі Тан ў паэзіі з’яўляецца многа новых накірункаў і таленавітых майстроў. Традыцыі Ду Фу працягнуў *Бо Цзюйі*, які напісаў больш за 3600 вершаў. Рэалістычнае адлюстраванне рэчаіснасці, бічавання заганаў тагачаснага грамадства і цёмных бакоў чалавечага жыцця сталі адметнымі рысамі яго твораў, якія былі вельмі папулярнымі і даступнымі простаму народу, бо паэт рэдагаваў іх да такой ступені, каб змест вершаў стаў зразумелым для людзей.

Да эпохі Тан сфарміравалася класічная кітайская паэзія. Далейшае яе развіццё было скіравана да такіх формаў, як *вершы-цы* і *п’есы-цзюй*. Першыя прызначаліся для спеваў і ствараліся ў адпаведнасці з вызначанымі рытмічнымі шаблонамі. Іх росквіт прыйшоўся на эпоху Сун. Зборнік «*Цюань Сун цы*» («Поўны збор сунскіх цы») і дапаўненні да яго налічваюць больш за 1400 аўтараў і больш за дваццаць тысяч твораў жанра *цы*, якія пісаліся ў стылі *ваньюэ* (пяшчотнай стрыманасці) і *хаофан* (гераічнай удалі). Знакамітыя *цы* стылю *ваньюэ*, прысвячаныя тэме кахання, належаць *Лю Юн*. Пачуцці і мары дзяўчат і маладых жанчын гучалі ў лірыцы паэтэссы *Лі Цынчжао*. Прадстаўніком і заснавальнікам стылю *хаофан* быў *Сін Цыцзі*. Ён пісаў ў асноўным аб гісторыі, палітыцы, патрыятызме, надаўшы стылю *хаофан* мужчынскі характар.

Драмы-цзюй былі яшчэ адной новай формай паэтычных твораў. Яны ўзніклі ў эпоху Цзінь, але свайго росквіту дасягнулі ў эпоху Юань, таму пазней за імі замацавалася назва «*юаньскія цзюй*» (юаньская драма). У сваю чаргу яны падзяляліся на *саныцзюй* (арыі) і *цзацзюй* (п’есы). Арыі можна было выконваць пад музыку. Аўтараў *саныцзюй* налічвалася больш за дзвесце чалавек. Сярод іх называюць «*чатырох вялікіх аўтараў юаньскіх цзюй*» – гэта *Гуань Ханьцын*, *Ма Чжыюань*, *Бо Пу* і *Чжэн Гуаньцзу*.

Цзацзюй-п'есы спалучалі ў сабе арыі, танцы і прэзаічныя маналогі. Сінтэз літаратуры і сцэнічнага дзейства трэба аднесці да драматургіі (*сіцзюй*).

Дамінуючае месца ў кітайскай традыцыйнай літаратуры займалі *эсэ-саньвэнь*, якія можна падзяліць на дзве вялікія катэгорыі: *гувэнь* (старажытныя пісьмена) і *пяньвэнь* (парныя пабудовы). Асноўныя рысы стылю гувэнь у эпоху Тан абазначыў *Хань Юй*. Для стылю пяньвэнь характэрны парныя пабудовы, паралелезмы, рытмічнасць.

У эпоху Тан мода на пяньвэнь прывяла да панавання фармалізму ў творчым працэсе, што выклікала незадавальненне ў творчым асяроддзі. У сярэдзіне эпохі Тан *Хань Юй*, *Лю Цзуньюань* і іншыя літаратары заснавалі «*рух за старажытную літаратуру*», імкнучыся адрадзіць дацыньскія і ханьскія традыцыі напісання эсэ-саньвэнь. Выступалі супраць беззмястоўнасці, стылістычных нагрувашчванняў, за жывы і натуральны, зразумелы тэкст. Сцвярджалі служэнне літаратуры мэтам палітычнага кіравання і рэальнага жыцця. «Літаратура павінна несці дабрачыннасць» – гэта літаратурна-мастацкая тэорыя была прапанавана *Хань Юем*. Сэнс яе заключаўся ў тым, што літаратурныя творы павінны ўключаць канфуцыянскія ідэі пра мараль і этыку, службы канфуцыянскім ідэалам этычнага выхавання. Эсэ «*Васьмі вялікіх аўтараў эпох Тан і Сун*» (*Хань Юй, Лю Цзуньюань, Су Шы, Су Сюнь, Су Чжэ, Ван Аньшы, Цзэн Гун, Оўян Сю*) – гэта палітычныя меркаванні, біяграфічныя апісанні, павучальныя прытчы, Замалёўкі аб падарожжах. Яны натхнялі сучаснікаў і наступныя пакаленні.

«Рух за старажытную літаратуру» разбурыла манаполія жанра *пяньвэнь* у літаратурнай творчасці, але жанр не знік, а працягнуў сваё існаванне ў эпохі Юань, Мін і Цын.

Кітайская проза гістарычна раздзялілася на тры галоўныя віды: проза «малых» формаў (*апавяданне*), проза «сярэдніх» формаў (*навэла, апавесць*) і проза «эпічных» формаў (*раман*).

Празаічныя творы – героіка-авантурныя, фантастычныя, фантастычна-чароўныя раманы і аповесці – ствараліся не для арыстакратычнай эліты, а для шырокіх колаў гарадскога насельніцтва. Кітайскія чытачы асабліва любілі сюжэт любоўна-авантурны або прыгодніцкі з дыдактычнымі элементамі. Кітайская проза мела схільнасць да сямейных драмаў, вясельных перепетый, складаных судовых разбораў. Прычым чытачы праяўлялі жывую цікаўнасць да розных бакоў побыту, нораваў, псіхалогіі людзей усіх класаў грамадства.

У эпоху Тан узнік прэзаічны жанр *чуаньцы* («дзіўныя гісторыі»), а ў эпохі Сун і Юань – *хуабэнь* («гарадскія навэлы»). У часы Тан узнікаюць *навэлы-чуаньцы*, у якіх сюжэт ускладняецца, апісанні персанажаў становяцца больш насычанымі, змяніліся мастацкія сродкі. З'яўленне навэл азнаменавала паяўленне мастацкай прозы (*сяошо*) як самастойнага жанра. Пашыраецца

тэматыка твораў: «*Лю І чжуань*» («Гісторыя Лю І»), «*Іньін чжуань*» («Аповесць аб Іньін») і інш.

Развіццё гарадской культуры ў часы Сун і Юань паўплывала на з'яўленне жанра *хуабэнь* («гарадская навэла»), які падзяляўся на *сяошо* (мастацкія творы) і *цзяншы* (гістарычныя апавяданні). Цзяншы адлюстроўвалі гістарычныя падзеі і пасля паспрыялі развіццю рамана як жанра мастацкай прозы «эпічных формаў».

Мастацкая проза дасягнула свайго росквіту ў эпохі Мін і Цын, хаця мастацкае жыццё ў гэтыя перыяды складанае, супярэчлівае. Улады арыентавалі мастакоў на паўтарэнне мінулага. Ніводная эпоха не кіравалася ранейшымі традыцыямі з такой стараннасцю. Мастакі былі заціснуты канонамі ў сюжэтах, тэмах, метадах работы. Прыкладна ў той жа час падобная з'ява назіралася ў Еўропе, калі ў Францыі ўсталяваўся метады класіцызму (XVII ст.). І ўсё ж у кітайскай культуры з'явілася шмат новага.

Эпохі Мін і Цын сталі перыядам росквіту класічнай мастацкай прозы. Развіваліся ўсе яе жанры на *байхуа* і *вэньяне*: апавяданні, раманы, эсэ. Звычайна знакавым жанрам мастацкай прозы эпох Мін і Цын называюць *сяошо*.

У часы Мін было створана больш за сто раманаў і вялікая колькасць апавяданняў. З'явіліся «*чатыры шэдэўры літаратуры*» – напісаныя на *байхуа* раманы «*Саньго янь і*» («Троецарства»), «*Шуйху чжуань*» («Рачныя затокі»), «*Сі ю цзі*» («Падарожжа на Захад») і «*Цзінь пін мэй*» («Кветкі слівы ў залатой вазе»).

Раман «Троецарства» распавядае пра трагічны канец эпохі Хань. У творы апісваецца фантастычны свет духаў і дэманаў, аднак апорай з'яўляецца чалавечы свет. Дэмані ў творы жорсткія, крыўдзяць народ, некаторыя сябруюць з небажыхарамі. Гэта ўказвае на сімвалічнае адлюстраванне заганных сіл зла ў чалавечым свеце. *Сунь Укун*, які ахоўвае танскага манаха ў яго падарожжы ў Індыю за свяшчэннымі сутрамі, па дарозе перамагае дэманаў і чудзішчаў, выратаўваючы ад напасцяў просты народ. Ён атаясамліваецца з сілай справядлівасці чалавечага свету.

Яшчэ адзін надзвычай папулярны кітайскі класічны раман – «Сон у чырвоным цераме» Цао Сюэцыня (XVIII ст.). Звестак пра аўтара захавалася мала. Яго продкі былі звязаны з манчжурскай дынастыяй. Сам пісьменнік атрымаў бліскучую адукацыю і настаўнічаў у імператарскай сям'і. Свой геніяльны раман ён пісаў у вясковай глушы, але не паспеў яго закончыць. У творы раскажваецца пра трагічнае каханне прыгожага юнака Цзя і пяшчотнай дзяўчыны Лінь, якія выраслі ў багатых арыстакратычных сем'ях. Чыстае чалавечае пачуццё сутыкаецца са старой традыцыяй, паразітызмам арыстакратычнага ўкладу жыцця. Маладыя героі пераканаліся ва ўяўным

дабрабыце сям’і, пабудаваным на пастаяннай прыгнечанасці народа і бяспраўі жанчын.

Класічны раман XIV ст. «Рачныя затокі» невядомага аўтара расказвае пра народнае паўстанне XII ст. Гэта першае апавяданне ў жанры ўся пра прыгоды і баявыя мастацтвы. Заснаваны на народных паданнях аб подзвігах і прыгодах 108 «высакародных разбойнікаў», паўстанцаў, падчас дынастыі Сун (1124–1127).

Нязменна, яшчэ з Ханьскай эпохі, захоўваліся інтарэс да цудоўна-казачных сюжэтаў з падарожжамі ў іншасвет, з міфічнымі істотамі, пошукамі скарбаў, чароўных рэчаў. Вядомым ў эпоху Цын быў зборнік апавяданняў на *вэньяне* аб розных цудах з лісамі-пярэваратнямі, духамі і прывідамі, заганах грамадства, высокіх чалавечых пачуццях.

Адным з такіх найбольш любімых зборнікаў народных апавяданняў быў зборнік пад назваю «Дзіўныя гісторыі нашага часу і старажытнасці». Ён узнік у канцы Мінскай эпохі і да сённяшніх дзён карыстаецца надзвычай шырокай папулярнасцю, лічыцца класікай. Для «Дзіўных гісторый...» характэрная героіка мінулага, захапленне прыгодамі незвычайных людзей. У ролі станоўчых персанажаў звычайна выступаюць вучоныя, пісьменнікі, паэты і мастакі, найбольш вядомыя і любімыя ў народзе. Мноства прыказак, прымавак, афарызмаў з гэтай кнігі шырока разышлося ў народзе і ўспрымаецца як фальклор.

У эпохі Мін і Цын створаны зборнікі апавяданняў «*Цзін шы тун янь*» («Слова даступнае, свет папярэджаючае»), «*Сін шы хэн янь*» («Слова вечнае, свет абуджаючае»), «*Юй шы мін янь*» («Слова яснае, свет настўляючае»), вядомыя пад агульнай назвай «*Сань янь*» («Трохслоўе»); «*Чуке пайань цзінцы*» («Дзіўнае. Частка першая») і «*Эркэ пайань цзінцы*» («Дзіўнае. Частка другая»), якія вядомы пад агульнай назвай «*Эрпай*» («Два дзіўных»). «Трохслоўе» і «Два дзіўных» апісваюць сацыяльнае жыццё гарадскога насельніцтва эпохі Мін.

Развіццё літаратуры неразрыўна звязана з тэатрам. Да сцэнічнага мастацтва адносяцца драмы *сіцзюй*. Кітайская драматургія перажыла шмат этапаў свайго развіцця: танскія *цанцзюньсі*, сунскія *цзацзюй* і *наньсі*, юаньскія *цзацзюй*, мінскія і цынскія *чуаньцы*. Кожны этап характарызуецца адпаведнай спецыфікай.

Да самых ранніх п’ес адносяцца тры сцэнарыі сунскіх і юаньскіх паўднёвых драм (*наньсі*), якія захаваліся ў энцыклапедыі «*Юнлэ дадзянь*». («Энцыклапедыя гадоў праўлення пад дэвізам Юнлэ»), у тым ліку сцэнарыі «*Чжан Се чжуньюань*» («Чжан Се першы з мацнейшых»).

У канцы эпохі Мін–пачатку Мін былі створаны самыя папулярныя драмы: «*Цзінчай цзі*» («Гісторыя цярновай заколкі», «*Бай ту цзі*» («Гісторыя пра белага зайца»), «*Шо гоў цзі*» («Гісторыя альтанкі пакланення месяцу»).

Для драматургіі эпохі Юань характэрна паралельнае існаванне паўночных драм *цзацзюй* і паўднёвых драм *наньсі*. Юаньскія цзацзюй называліся таксама *юань цюй*. Захавалася больш за семсот іх назваў. Самыя знакамітыя – гэта «*Доў Э юань*» («Крыўда Доў Э») *Гуань Ханьцына* і «*Сісян цзі*» («Заходні флігель») *Ван Шыфу*. У «Крыўдзе Доў Э» апавядаецца трагедыя жанчыны Доў Э, якая бязвінна прыгаворваецца да казні. Перад смерцю яна дае тры прароцтвы: яе кроў акрапіць толькі белы шоўк, у чэрвені пойдзе снег і тры гады будзе засуха. Пасля яе смерці ўсё збываецца: яе бацька стаў уплывовым чыноўнікам, перагледзеў справу і вярнуў ёй чэснае імя, пакараўшы сапраўдных злачынцаў. З такога рода дапаўненнямі трагічная развязка ўспрымалася як «сумная, але не раніць», што адпавядала імкненню да балансу і гармоніі.

Да юаньскай драмы *наньсі* належыць «*Піна цзі*» («Гісторыя лютні»).

У эпоху Мін і Цын папулярнымі становяцца драмы-чуаньці, захавалася больш за 2600 сцэнарыяў: ад гісторыі, міфаў і палітыкі да рэлігіі, сямейнага жыцця і этыкі. Выдатным драматургам эпохі Мін быў сучаснік Шэкспіра *Тан Сяньцзу*, якога называюць «кітайскім Шэкспірам». Сярод яго твораў – «*Цзы сяо цзі*» («Гісторыя пурпурнай флейты»), «*Цзы чай цзі*» («Гісторыя пурпурнай шпількі»), «*Мудань цін*» («Півонавая альтанка») і інш.

У эпоху Цын праславіліся драматургі *Хун Шэн* і *Кун Шанжэнь*. У драме *Хун Шэна* «*Чаншэн дзянь*» («Палац вечнага жыцця») апісваецца гісторыя кахання імператара эпохі Тан *Сюаньцзуна* і яго наложніцы *Янгуйфэй*.

Тэатр. У перыяд мангольскага нашэсця склалася нацыянальная драматургія (юаньская класічная драма).

Кітайскі тэатр фармаваўся ў VII–X стст. і дасягнуў росквіту ў XIII–XIV стст. У гэты час часта ставіліся інсцэніроўкі паводле класічных раманаў: «Тры царствы», «Падарожжа на захад», «Сон у чырвоным цераме», «Кветкі слівы ў залатой вазе».

Яшчэ адзін спецыфічна кітайскі від мастацтва – кітайская опера, якая ўзыходзіць да рытуалаў і абрадаў глыбокай старажытнасці. У ёй выкарыстоўваюцца рэчытатывы, спевы, танцы, элементы цыркавага мастацтва.

Пекінская опера адметная асабліва распрацаванай мімікай, жэстамі, манерай сцэнічных рухаў. Літаральна кожны паварот, жэст, маюць пэўны сэнс. Пры гэтым выкарыстоўваюцца прымітыўныя дэкарацыі і мінімум рэквізіту, каб увага гледачоў не адцягвалася ад герояў. Пекінская опера –

мастацтва настолькі ўмоўнае, што і сёння з цяжкасцю ўспрымаецца прадстаўнікамі іншых культур. Кітайскі тэатр у цэлым немагчымы без музыкі. Традыцыйная нацыянальная музыка заснавана пераважна на пяціступенным гукарадзе (заходняя – на сяміступенным). Тут не выкарыстоўваюцца асноўныя правілы гармоніі, таму для заходняга вуха такая музыка вельмі нязвыклая, як і тэатр.

Тэма 9. Культура Сучаснага Кітая

Перыядызацыя. Этап «азіяцкага Кітая» заканчваецца напрыканцы эпохі Мін, які пачынае пераходны перыяд у кітайскай культуры, што цягнецца па сённяшні дзень. У гэты час у Паднябесную пачынаюць масава прыязджаць еўрапейскія месіянеры, якія сталі першапраходцамі на шляху маштабнага пранікнення заходняй культуры ў Кітай, якое адбудзецца пасля Опіўмных войнаў. Таму менавіта з канца эпохі Мін кітайская культура па-сапраўднаму ўступіла ў той перыяд, які называюць этапам «сусветнага Кітая».

Пераходны перыяд можна ўмоўна падзяліць на два храналагічныя этапы. Першы этап – канец эпохі Мін і пачатак эпохі Цын, другі пачаўся з Першай Опіўмнай вайны 1840 г. і працягваецца і цяпер.

Грамадская думка. У канцы эпохі Мін-пачатку Цын змены, якія адбываліся ў самім Кітаі, адлюстраваліся ў двух культурных з’явах. Першая – зараджэнне асветніцкага рацыянальнага мыслення. «Вучэнне пра сэрца» філасофскай школы сінь сюэ, створанай у сярэдзіне эпохі Мін Ван Шоўжэнем, абгрунтавала ідэю аб непарыўнасці пазнання і практычнай дзейнасці, што звязана з помысламі чалавека, заключанымі ў яго «сэрцы», і была накіравана на яго ўнутранае ўдасканалванне. Гэта канцэпцыя супрацьпастаўлялася неаканфуцыянскай школе, якая прапаноўвала стрымліваць «чалавечыя жаданні» знешнімі нормамаі і прызнавала суб’ектам каштоўнасцей чалавека.

Пачынаецца пераасэнсаванне і крытыка неаканфуцыянства і жорсткай дзяржаўнай будовы. Пачынаюць выступаць супраць прынцыпа «адна сям’я валодае Паднябеснай» з дыктатурай імператара, сцвярджаючы, што Паднябесная належыць народу і павінна быць «агульнай Паднябеснай». Выражалася незадавальненне звычайнай канфуцыянцаў весці пустыя разважанні аб абавязку і ісціне, лічачы, што гэта стала адной з галоўных прычын падзення дынастыі Мін, і сцвярджаннем аб неабходнасці «практычнага ўпарадкавання свету па канонах». Паслядоўнікі канцэпцыі Вана Шоўжэня, у тым ліку Чэн-Чжу, заахвочвалі даследаванні ў прыкладных навук, крытыкавалі канцэпцыю «паважаць земляробства, падаўляць гандаль» і выступалі з перадавымі ідэямі аб развіцці прамысловасці і гандлю.

Праяўленне гэтых асветніцкіх ідэй сведчыць пра тое, што ў другой палове эпохі Мін у кітайскай культуры пачалі зараджацца новыя ўмовы для пераходу да культуры сучаснага тыпу.

Другой культурнай з'явай гэтага перыяду стала ўзнікненне «простага вучэння» пу сюэ («эмпірычная навука»). У першыя гады праўлення дынастыі Цын многія вучоныя імкнуліся ўзяць з даследавання традыцыйных гістарычных літаратурных помнікаў веды, якія дапамогуць кіраваць сучаснай дзяржавай. Так зарадзілася школа «чыстай навукі», або «крыніцазнаўчая школа». Нягледзячы на тое, што даследаванні прадстаўнікоў гэтай школы аказаліся дастаткова далёкімі ад навукі, яны прыйшлі да важных вынікаў ў даследаваннях старажытных крыніц, таму «чыстую навуку» пазней сталі лічыць знакавым навуковым цячэннем эпохі Цын.

Рэформы і пачатак мадэрнізацыі. У канцы эпохі Мін – пачатку Цын у Паднябесную прыезджаюць каталіцкія месіянеры. Разам з кітайскімі вучонымі яны перакладаюць шэраг заходніх прац, якія знаёмяць Кітай з заходняй астраноміяй, летавылічэннем, матэматыкай, фізікай, геаграфіяй, з дасягненнямі ў вобласці механікі і артылерыі. Разам з гэтымі ведамі і тэхналогіямі пранікае рацыяналізм, які абапіраецца на эмпірычныя доказы. Менавіта гэтага не хапала кітайскай культуры, каб запоўніць прабелы ў даследаваннях. Аднак толькі невялікая група кітайцаў кантактавала з заходняй культурай, таму яна нязначна паўплывала на грамадства.

Пры імператары Юнчжэне ў эпоху Цын забаранілі дзейнасць місёніянераў і Кітай зноў «закрыўся», пасля чаго пранікненне заходняй культуры на некаторы час спынілася.

Другі этап пераходнага перыяду Кітая пачаўся падчас Опіўмных войнаў. Рэакцыя кітайцаў на ваеннае ўварванне замежных дзяржаў аказалася дваякай, што абумоўлена шэрагам сацыякультурных фактараў.

Еўрапейская культура ў параўнанні з кітайскай была высока патэнцыянальнай. Заходнія веды пра навуку і тэхніку, якія траплялі ў Кітай разам з месіянерамі, праўзыходзілі кітайскія. Пасля Опіўмных войнаў заходняя культура, якая завяршыла пераход да прамысловасці сучаснага тыпу, аказалася на недасягальнай для кітайскай культуры вышыні. Паражэнне ў Опіўмных войнах паставіла кітайцаў у прыніжаны стан, а заходняя культура пачала з усіх бакоў пранікаць у Кітай. Аднак новыя веды, новае мысленне, новыя каштоўнасці, якія прынесла з сабой заходняя культура, адкрылі перад кітайцамі надзвычай іншы свет, адрозны ад іх ранейшага свету традыцыйнай культуры.

Пранікненне заходняй культуры, з аднаго боку, стала пагрозай для самабытнай кітайскай культуры, з другога – падаравала кітайскай культуры новыя магчымасці развіцця. Пасля паражэння ў Опіўмных войнах у кітайскай

культуры адбыліся змены, непараўнальныя па маштабах з падзеямі іншых гістарычных эпох.

Кітайская культура прыстасавана да пераймання элементаў чужых культур і ўключэння іх у склад уласнай сістэмы, што сведчыць аб яе мацнейшай здольнасці да інклюдзіўнасці. Цяжкасці кантактаў з заходняй культурай былі абумоўлены тым, што заходняя культура стала сур'ёзным выклікам канцэпцыі Кітая як цэнтра свету. Культурнае развіццё ранейшых прышлых культур уступала кітайскай або яны знаходзіліся на аднолькавым узроўні, таму сфарміравалаўся погляд на Кітай як «Нябесную дзяржаву» з лепшай культурай.

Кітайская і заходняя культуры таксама былі розныя па духу. Кітайская акцэнтавала ўвагу на этыцы чалавечых узаемаадносін, канцэпцыі калектыўнага, адзінства Неба і чалавека, ганьбавала навуку і тэхніку, паважала земляробства, падаўляла гандаль, а заходняя культура – на правах чалавека і роўнасці, на асабістых намаганнях чалавека, імкнулася да пакарэння прыроды, абапіралася на ўладу закона, усхваляла меркатылізм, заахвочвала навуковы эксперымент. Істотныя адрозненні паміж дзвюма культурамі не маглі быць пераадолены з дапамогай невялікіх лакальных зменаў кітайскай культуры. Таму, сутыкнуўшыся з заходняй культурай, кітайская ўжо не магла, як раней, выкарыстоўваць свой моцны бок – здольнасць асіміліраваць чужую культуру.

Таксама трэба ўлічваць факт сутыкнення кітайцаў з заходняй культурай у момант агрэсіі Захаду, калі над незалежнасцю краіны і існаваннем нацыі навісла сур'ёзная небяспека. Нашэсце Захаду прыніжала кітайцаў і гэта паставіла іх перад неабходнасцю вучыцца ў Захаду. Для гэтага неабходна было пераасэнсаванне ўласных культурных традыцый. Таму перад прыходам Новага часу перад Кітаем стаялі дзве задачы – разбурыць старое і пабудаваць новае.

Кітайцы адчувалі сябе перад новымі выклікамі разчаравана і разгублена. Людзі аказаліся на ростанях, неабходна было зрабіць выбар: вучыцца ў Захаду ці не. Гэта тэма стала прадметам жорсткіх дыскусій падчас «Руху па засваенню заморскіх спраў», у эпоху Рэформ года у-суй («Сто дзён рэформ») і Сінхайскай рэвалюцыі; у перыяд «Руху 4 мая» за новую культуру»; у 80-ыя гады XX ст.

«Рух па засваенню заморскіх спраў» быў сацыяльнай рэформай прадстаўнікоў «фракцыі заморскіх спраў» ва ўрадзе Цынскай імперыі, скіраванай на развіццё сучаснай прамысловасці. Яны лічылі неабходным захоўваць «традыцыйныя дабрачыннасці» кітайскай культуры і перанімаць ад Захаду перадавыя навукова-тэхнічныя дасягненні.

У перыяд «Ста дзён рэформаў» з'яўляюцца прапановы вывучаць заходнюю навуку і спалучаць кітайскую навуку з заходняй. Пазней пануючай становіцца «новае вучэнне Новага часу», якое выказала ідэі: «новым заходнім вучэнням пашыраць старое кітайскае вучэнне»; «кітайскія вучэнні – фундаментальная аснова, заходнія – для прыкладнага прымянення».

У перыяд, ахапіўшы «Рэформы года у-суй» і Сінхайскую рэвалюцыю, імкненне кітайцаў вучыцца ў Захаду распаўсюдзілася з матрыяльнага аспекта на інстытуцыянальны. Кітайская інтэлігенцыя пачынае ўсведамляць, што аднаго запазычвання навукі і тэхнікі недастаткова. Неабходна вывучаць заходнія інстытуты ўлады і ўкараняць іх у сябе. Прапаноўвалі ўстанавіць канстытуцыйную манархію па заходняму ўзору. Дадзены праект праваліўся.

Пачынаецца дыскусія аб культуры. Абмяркоўваецца пытанне наконт антыцынскай рэвалюцыі і ўстанаўленні дэмакратычнай рэспублікі. Пазней рэвалюцыйная фракцыя арганізавала Сінхайскую рэвалюцыю, якая метадам насілля знішчыла рэжым маньчжурскай дынастыі Цын і стварыла Кітайскую Рэспубліку. Перамога Сінхайскай рэвалюцыі сведчыла, што ўзаемадзеянне кітайскай і заходняй культуры адбываецца ўжо на глыбокім інстытуцыянальным узроўні.

«Рух 4 мая» стаў рэвалюцыйнай на духоўным узроўні, скіраваны супраць канфуцыянства. Абвешчаны лозунг «дэмакратыя і навука» – гэта духоўныя каштоўнасці заходняй культуры. «Рух 4 мая» нарадзіў новую жорсткую палеміку па праблеме ўсходняй і заходняй культур: перавагі і недахопы, магчымасць кампраміса, У выніку ўтварыліся тры культурных цячэнні – кансерватызм, радыкалізм і лібералізм.

Цяжкім выпрабаваннем для Кітая была агрэсія Японіі на працягу 30–40-х гг. У барацьбе з японцамі выспелі дзве магутныя сілы – партыя Гаміньдан, створаная выдатным рэвалюцыянерам Сунь Ятсенам і ўзначаленая з канца 20-х гг. Чан Кайшы, і партыя камуністаў, якая паступова вылучыла свайго правадыра – Мао Цзэдуна.

Савецкі Саюз у перыяд Другой сусветнай вайны падтрымліваў абедзве партыі, але Сталін карыстаўся супярэчнасцямі паміж імі. Пасля разгрому японскай Квантунскай арміі і капітуляцыі Японіі ў жніўні 1945 г. закончылася і акупацыя Кітая. Пачалася барацьба за ўладу, грамадзянская вайна. Заходнія дзяржавы падтрымлівалі Чан Кайшы, Сталін рашуча стаў на бок камуністычнай партыі.

1 кастрычніка 1949 г. у выніку народнай рэвалюцыі была створана Кітайская Народная Рэспубліка, якая існуе і сёння. Доўгі час партыю і дзяржаву ўзначальваў Мао Цзэдун. Савецкі Саюз шмат у чым дапамагаў маладой рэспубліцы, пакуль Мао не пасварыўся з Мікітам Хрушчовым пасля развянчання тым у 1956 г. культу асобы Сталіна.

За 50 гадоў развіцця сацыялістычны Кітай перажыў і добрае, і ліхое. Да апошняга можна аднесці масавы псіхоз у 60-я гады – так званую «культурную рэвалюцыю», калі знішчаліся класічныя помнікі, а інтэлігентаў масава адпраўлялі «на перавыхаванне» ў вёску, бо яны як быццам трапілі пад уплыў «савецкага рэвізіянізму». Складаныя працэсы ў Кітаі сведчаць пра тое, што вірус марксізму-ленінізму можа быць вельмі небяспечным на ўсходняй глебе. Нельга механічна пераносіць заходні вопыт у зусім іншую цывілізацыю. Істотныя зрухі пачаліся толькі тады, калі Кітай перахварэў на гэтую хваробу і ўзяў кірунак на нацыянальныя традыцыі.

У 1980-я гады, хутка пасля завяршэння «культурнай рэвалюцыі», інтэлектуальныя колы Кітая зноў звярнуліся да тэмы даследавання культуры. У «культурнай ліхаманцы» васьмідзесятых было многа прычын: спробы перасэнсаваць «культурную рэвалюцыю», якая прынесла многа страт Кітаю; культурная падтрымка мадэрнізацыі, якая пачыналася; вынік уплыву культурных даследаванняў, якія пачалі дамінаваць на Захадзе. У выніку дыскусіі адны прапаноўваюць адрадзіць канфуцыянства, іншыя выступалі за татальную вестэрнізацыю, трэція – прапанавалі тэорыю «заходняга вучэння як асноўнага, кітайскага – як «прыкладнага», іншыя – пачаць усё з чыстага ліста. Перамагае думка аб перабудове Кітая на аснове ідэй марксізму.

Дыскусіі аб шляхах развіцця кітайскай культуры адбываліся падчас павароту да мадэрнізацыі. Яны сведчылі пра трансфармацыю кітайскай культуры, якая пачалася на матэрыяльным узроўні, а потым перакінулася на больш глыбокія слаі (інстытуцыянальны і духоўны). Гэты працэс заклаў накірункі развіцця кітайскай культуры за апошнія сто з лішнім гадоў.

«Бацькам» кітайскіх рэформаў стаў вядомы ва ўсім свеце палітычны дзеяч Дэн Сяопін. За 15–17 гадоў Кітай дасягнуў неверагодных поспехаў і па многіх паказчыках увайшоў у першую дзясятку найбольш развітых краін. Ніводная краіна не развіваецца так бурна. Нават спецыялісты Міжнароднага валютнага фонду былі вымушаны прызнаць, што кітайская эканамічная мадэль аказалася найбольш прагрэсіўнай. Кітай як бы пацвердзіў, што і ва ўмовах сацыялізму (бо ён так і застаўся сацыялістычнай краінай, не разбурыў, як Расія, свае дзяржаўныя інстытуты) можна праводзіць актыўныя эканамічныя рэформы. Глоўная ўмова роскіту Кітая – яго надзвычай высокая і надзвычай старажытная, са шматвяковымі традыцыямі, культура. Усе буйнейшыя футуролагі свету прадказвалі, што ў XXI ст. Кітай будзе супердзяржавай і дамінантай у свеце. Сёння Кітай – сусветная дзяржава.

Адукацыя. Змены закранулі сітэму адукацыі і адукацыйных устаноў Кітая, якія ў канцы эпохі Цын пачалі адчуваць уплыў заходняй культуры, прычынай чаго стала агрэсіўнае ўварванне заходніх краін. У другой палове XIX ст. цынскі ўрад стварыў шэраг навучальных устаноў новага тыпу, дзе

вывучаліся замежныя мовы, ваенная справа і тэхніка. Адміністрацыя адпраўляла студэнтаў на вучобу за мяжу.

У 1902 і 1904 гг. урад надрукаваў новыя вучэбныя стандарты – пачынаецца рэфармаванне сістэмы адукацыі Кітая па заходняму ўзору. Устанаўліваліся патрабаванні да дашкольнай адукацыі, умовы паступлення ў вучэбныя ўстановы рознага ўзроўню (пачатковыя, сярэднія, вышэйшыя), мэты адукацыі, вучэбны план, узроставыя цэнзы і інш. Такім чынам, была парушана традыцыя дамінавання канфуцыянскай сістэмы адукацыі, якая існавала ў Кітаі больш за дзве тысячы гадоў. У 1905 г. цынскі урад адмяніў сістэму дзяржаўных экзаменаў. Адмаўляюцца ад вывучэння канфуцыянскіх канонаў, хлопчыкам і дзяўчынкам дазваляецца навучацца ў адных і тых жа навучальных установах. Узнікаюць новыя навучальныя ўстановы, укараняюцца інавацыйныя формы адукацыі.

Гэта дало новы штуршок да развіцця сістэмы адукацыі, аднак культурныя адметнасці кітайскай традыцыйнай адукацыі сталі асновай сучаснай сістэмы адукацыі КНР: шанаванне настаўніка і пакланенне перад вучэннем, прыярытэт маральнага выхавання, імкненне да вучонай ступені (*гунмін*).

Літаратура. Культура Кітая Новага часу (XIX–сяр. XX ст.) характарызуецца амаль ва ўсіх відах мастацтва паўторам набытага раней – у ёй пануе традыцыя. Фактычна развіваецца толькі літаратура, у якой адлюстраваны вызваленчы рух супраць манчжурска-кітайскіх феодалаў і экспансіі капіталістычнага Захаду, заняпад сярэднявечнага Кітая і інтэнсіўнае знаёмства з дасягненнямі сусветнай культуры.

У пачатку XX ст. найбольшую папулярнасць атрымалі сацыяльныя, так званыя развянчальныя, раманы. З іх вядомы – «Кветкі ў моры зла» Цзэн Пу, у якім яскрава праявіліся антыманчжурскія і антыімперыялістычныя настроі.

Найбольш вядомы класік XX ст. – *Лу Сінь*. Ён упершыню зрабіў галоўным героем літаратуры простага чалавека. Лу Сінь – яркі прадстаўнік крытычнага рэалізму ў літаратуры Кітая. Ён пераклаў шмат заходніх аўтараў, асабліва рускіх, якія, безумоўна, аказалі на яго ўплыў. Ён зрабіў вялікі ўплыў не толькі на развіццё новай кітайскай літаратуры, але і грамадска-палітычнай думкі. Творчасць пісьменніка адкрывае сусветнай супольнасці старажытную цывілізацыю, і на сучасным этапе працягвае садзейнічаць міжкультурнай камунікацыі паміж Рэспублікай Беларусь і КНР.

У творах Лу Сіня (сапраўднае імя Чжоу Шужэнь (1881–1936 гг.) глыбока паказана сацыялізацыя асобы ў кітайскім грамадстве ў першай палове XX ст. Духоўная спадчына Лу Сіня, якая стала сімвалам новай кітайскай культуры, мае яркую сацыяльную афарбоўку, прасякнута нянавісцю да эксплуатацыйных вярхоў, глыбокім спачуваннем і

занепакоеннасцю лёсам запрыгоненых нізоў, глыбокай сувяззю з жыццём народа. Індывідуальны стыль пісьменніка фарміраўся пад уплывам новых рэвалюцыйных ідэй у кітайскім грамадстве ў пачатку XX ст., барацьбе з неаканфуцыянскай дагматыкай, закасцяненым традыцыйным менталітэтам, феадальнымі перажыткамі мінулага, што сур'ёзна паўплывала на тагачасную і сучасную кітайскую культуру. Кітаязнаўца У. Ф. Сарокін звязвае нараджэнне «новай літаратуры» у Кітаі з выходам апавядання Лу Сіня «Запіскі вар'ята» у 1918 г. у часопісе «Новая моладзь». Лу Сінь у мастацкай літаратуры прайшоў шлях ад сярэднявечнай схаластыкі і дыдактыкі праз рэвалюцыйны рамантызм і крытычны рэалізм да сацыялістычнага рэалізму.

У розныя часы і ў розных культурах індывідуальная сацыялізацыя мае розны базавы змест, таму разглядаецца ва ўзаемасувязі з палітычнымі, гендэрнымі і маральнымі ролямі асобы, якія яна выконвае ў грамадстве. Паколькі ў кітайскай культуры вялікая ўвага надаецца традыцыям і рытуалам, то самым важным элементам у дадзеным працэсе стаў маральны аспект. Вынікам з'яўляецца прымус паводзіць сябе ў адпаведнасці з маральнымі нормаў, прынятымі ў гармадстве. Таму, каб зразумець працэс «сацыялізацыі» кітайцаў, неабходна вылучыць дамінуючыя каштоўнасці і сацыяльныя нормы ў іх культуры, у якой разуменне дабрачыннасці зводзіцца да мінімальнага патрабаванняў, каб быць «чалавекам». Яны заснаваны, у асноўным, на сістэме маральнага кодэкса Канфуцыя, зведзенага да пяці элементаў: гуманнасць, рытуал, прыстойнасць, мудрасць і давер. Працэс сацыялізацыі ў традыцыйнай кітайскай культуры зводзіцца фактычна да ператварэння індывіда з «натуральнага чалавека» ў таго, хто разумее, якіх маральных нормаў патрабуе ад яго грамадства, каб яго словы і дзеянні адпавядалі добразычлівасці, праведнасці, прыстойнасці, мудрасці і даверу.

З дапамогай сацыялізацыі грамадства ператварае фізічную асобу ў сацыяльную асобу, якая можа адаптавацца да пэўнай сацыяльнай культуры, удзельнічаць у сацыяльным жыцці і выконваць пэўныя ролевыя мадэлі паводзін. У мастацкіх тэкстах Лу Сіня гэта адлюстравана як магчымасць індывіда нармальна ўзаемадзейнічаць з іншымі людзьмі, стаць паўнапраўным суб'ектам сацыякультурнага працэсу, і як разбурэнне уласнай індывідуальнасці і асабістых прыярытэтаў, рабскае наследаванне прынятаму ў грамадстве стылю жыцця.

Дамінуючымі фактарамі сацыялізацыі персанажаў Лу Сіня выступаюць традыцыйныя каноны феадальнага грамадства, сям'я, равеснікі, а таксама сацыяльныя інстытуты і культура, індывідуальнасць і незалежнасць мыслення асобы. Пісьменнікам, у асноўным, паказваецца перарваная сацыялізацыя, таму не ўсе яе этапы адлюстраваны ў фарміраванні асобы па аб'ектўных прычынах.

Вядома, што ўключэнне індывіда ў нацыю (народ) шляхам дасягнення падабенства ў мове, адукацыі, выхаванні з іншымі індывідамі, якія складаюць грамадства, абумоўлена найперш школай. Аднак пры адсутнасці ўсеагульнага атрымання адукацыі яна аказвае ўздзеянне толькі на чыноўнікаў і прэтэндэнтаў на гэты стан, таму Лу Сінем выкрываецца закасянеласць ідэй канфуцыянскай сістэмы адукацыі і выхавання ў фарміраванні сацыялізуемай асобы. Большасць персанажаў апавяданняў – трагічныя. Асноўнымі фактарамі, якія ствараюць элемент драмы і перашкаджаюць сацыялізацыі герояў, з’яўляюцца феадальная грамадская сістэма, феадальная ідэалогія і культура, а таксама асоба індывідуума таго часу.

У творах Лу Сіня можна вылучыць наступныя віды асобаснай сацыялізацыі: «поўная асобасная сацыялізацыя», «няпоўная асобасная сацыялізацыя» і «прыватныя выпадкі асобаснай сацыялізацыі». «Поўнаасцю сацыялізаваныя» персанажы – дзеці, якія маюць патэнцыял для паспяховай сацыялізацыі, бо выхоўваліся з дзяцінства ў сваіх сем’ях. Гэта выхаванне хаця і не было ідэальным, але дае надзею стаць ім паўнаватаснымі членамі соцыума ў дарослым жыцці. Таму пісьменнік заклікаў да «выратавання дзяцей», якія яшчэ не перанялі правілы грамадства «людзей-людэдаў» і могуць стаць надзеяй на сацыяльны прагрэс і развіццё.

«Няпоўная сацыялізацыя асобы» ўласціва для персанажаў, якія на ранніх этапах свайго жыцця сацыялізаваліся, але страцілі гэтую магчымасць потым. Гэта катэгорыя прадстаўлена суб’ектамі з моцным пачуццём уласнай годнасці. Іх самасвядомасць з’яўляецца часткай іх асобы і сведчыць пра ўзровень яе сфарміраванасці. Такімі персанажамі з’яўляюцца ў творах Лу Сіня *Вэй Лянь-шу* («Адзіночка», 1925), *Лу Вэйфу*, *Ся Юй* («Дзікія травы», 1927) – гэта рэвалюцыянеры, удзельнікі руху «Новая культура» і іншыя маладыя людзі з новымі ідэаламі. Яны бяруць на сябе ініцыятыву сацыялізацыі, засвойваюць перадавыя веды і ідэі, прытрымліваюцца сацыяльных нормаў і патрабаванняў, валодаюць уласным незалежным мысленнем, аднак розныя сацыякультурныя фактары перашкаджаюць працэсу іх сацыялізацыі.

У творах Лу Сіня большасць герояў праходзіць «прыватныя выпадкі асабовай сацыялізацыі» пад уплывам негатыўных сацыяльных абставін. Феадальны грамадскі лад скаваў розум людзей, скажоная канфуцыянская культура прыгнятала дух. Палітычны рэжым быў нестабільны, несправядлівае бюракратычнае кіраванне загінула. На такім сацыяльным і культурным фоне нармальныя механізмы і асяродак для сацыялізацыі адсутнічалі. Праяўляецца супраціўленне індывіда ўдзельнічаць у гэтым працэсе, як, напрыклад, у персанажаў *Кун І-цзы* («Кун І-цзы», 1919), *А-к’ю*

(«Сапраўдная гісторыя А-к'ю», 1921), і іншых, чыя суб'ектыўная ініцыятыва не садзейнічае нават рэсацыялізацыі. У дадзеных герояў сацыялізацыя пачынаецца з «ролевага канфлікту», які можа быць абумоўлены недастатковай або залішняй сацыялізацыяй, і ў канчатковым выніку прыводзіць да правалу: сур'ёзнаму ролеваму разладу, няздольнасці да ролевай гульні і канфлікту паміж паводзінамі асобы і сацыяльнымі нормамі.

Зыходзячы з асноўных пастулатаў тэорыі сацыялізацыі, у мастацкіх творах Лу Сіня можна вылучыць такія тыповыя асобы, як «вар'ят», «маленькі чалавек», «людаед», якія адлюстравалі найбольш трагічныя калізій ў кітайскім грамадстве ў пачатку XX ст.

Феномен «вар'яцтва» ў герояў Лю Сіня тлумачыцца тым, што цывілізацыя ў межах чалавечай дысцыпліны непазбежна вяла да яго і вызначалася нормамі феадальнага грамадства. Тып сацыялізуемай асобы «вар'ят» – гэта на самай справе вобраз інтэлектуала, які прачнуўся, а не зусім чалавека, які выжыў з розуму. У кітайскай гісторыі людзей, якія змагаліся з несправядлівасцю грамадства, феадальным ладам і бюракратызмам, лічылі вар'ятамі. У Лу Сіня яны як люстэрка адлюстроўваюць праблемы соцыума. Пісьменнік проста выкарыстоўвае пэўныя характарыстыкі псіхічна хворых людзей як сімвал супраціву і барацьбы з традыцыямі і нормаў (адзін з братоў Х у «Запісках вар'ята» (1918), *Сян Лін* ў «Маленькі пра шчасце» (1924) і інш.).

Лу Сінь здзейсніў эстэтычны пераварот у кітайскай літаратуры пачатку XX ст., увёўшы ў кітайскую літаратуру «маленькага чалавека» як самастойнага цэнтральнага героя. У «Сапраўднай гісторыі А-к'ю» (1921) галоўны герой з'яўляецца ніжэйшым звяном ў ланцугу традыцыяналісцкага светапарадку. Ён паказаны іранічна. Трагікамічнасць яго становішча заключаецца ў неадэкватнасці ўспрымання навакольнага свету, які нагадвае своеасаблівы выгляд донкіхоцтва. А-к'ю вынайшаў уласны спосаб псіхалагічнай абароны – пры кожнай няўдачы, што напаткала яго, уяўляе ўзвышаючыя яго ілюзорныя перамогі над ворагамі. Мысленне А-к'ю парадзіць традыцыйныя шаблоны героікі і гонару, выпрацаваныя канфуцыянствам. Яго паводзіны настолькі поўна выяўлялі тэндэнцыі грамадскага жыцця Кітая, што спарадзілі тэрмін «ак'юізм», які не атаясамліваецца з рэлігійнай пакорай накіраванай будысцкай або хрысціянскай аскезы, а сімвалізуе радыкальныя ўцёкі ад рэчаіснасці, ахоўнае фантазіраванне. На самай справе эскапізм А-к'ю першапачаткова нясе ў сабе прымірэнне з несправядлівым традыцыйным укладам. Да канца апавядання герой ператвараецца з ахвяры ў пакутніка.

У мастацкіх творы Лу Сіня канфуцыянства з'яўляецца важным сацыяльным і культурным эталонам для індывідуальнай сацыялізацыі

кітайцаў. У той жа час скажонае канфуцыянства – гэта яшчэ і путы, якія абмяжоўваюць нармальную сацыялізацыю персанажаў. Пісьменнік выкрыў людзедскія норавы феадальнага ладу і рэакцыйную сутнасць канфуцыянскай маралі. «Людзедства» ў «Запісках вар’ята» (1918) з’яўляецца метафарай жорсткай феадальнай этыкі і рэальным фактам паглынання чалавечай плоці і цела, бо кітайскае грамадства верыла ў такое лячэнне хворых. Перажыткі не толькі забіваюць фізічна, але і губляць людзей духоўна. Удава *Шань* ў апавяданні «Заўтра» (1919), схільная да забабонаў, выкарыстоўвае своеасаблівы «рэцэпт» для лячэння сына, тым самым робячы яго мімаволі людзедам. У апавяданні «Дзікія травы» (1927) гаворка ідзе не аб метафары: кроў тут сапраўды пралілася. Але гэта страшнае «прычасце» (хлеб з чалавечай крывёю) не ратуе жыццё хворага дзіцяці, не дапамагае людзям, дзеля якіх спрабаваў змяніць грамадскі лад рэвалюцыянер, які апынуўся тут сапраўдным пакутнікам. Людзі, якія забілі яго, настолькі недасведчаныя і дурныя, што аказваюцца няздольнымі ацаніць яго ахвяру, аднак пазіцыя, якую займае пісьменнік у выяўленні свету і чалавека, гуманістычная: чалавек, яго свабода, павага і самапавага ў цэнтры мастацкага свету, бо ён адкрывае складаны ўнутраны свет простага кітайца, паказвае, наколькі глыбокімі могуць быць перажыванні самага звычайнага, непрыкметнага чалавека. Мысленне Лу Сіня павысіла якасць нацыянальнага мыслення, а таксама ўзбагаціла магчымасці чалавечага мыслення і садзенічала ідэйнаму прагрэсу грамадства ў новую эпоху.

Такім чынам, варта адзначыць, што кітайскае грамадства ў пачатку XX ст. не мела механізмаў і адукацыйных магчымасцяў для нармальнай сацыялізацыі асобы, хаця час пераменаў патрабаваў новых асоб не толькі ў дзяржаўным будаўніцтве краіны, але і ў духоўнай сферы. Літаратурныя персанажы ў творах Лу Сіня з’яўляюцца суб’ектамі сацыялізацыі, таму што пісьменнік паказвае працэс фарміравання іх як асобы менавіта праз засваенне сацыяльных атрыбутаў і культурных парадыгмаў. Сацыялізацыя ў яго творах не заўсёды з’яўляецца станоўчым момантам асобнага развіцця, у гэтым і ёсць яе адметнасць ад прадстаўлення ў заходнім дыскурсе. Сваімі амаль дакументальнымі гісторыямі Лу Сінь выходзіць чытача, заклікаючы кожнага да самааналізу, акцэнтуючы моманты жорсткасці, несправядлівасці не толькі ўлады да народа, але і простых людзей адзін да аднаго. Мараль яго апавяданняў-прыпавесцей заахвочвае чалавека пачаць змяненне свету з сябе.

У апошнія гады кітайская літаратура атрымала міжнароднае прызнанне дзякуючы такім аўтарам, як *Мо Янь* ці *Лю Яо*. Кнігі з’яўляюцца не толькі крыніцай ведаў і забавы, але і сродкам для перадачы культурных каштоўнасцей і ідэй.

Мо Янь з'яўляецца вядомым кітайскім пісьменнікам і атрымаў Нобелеўскую прэмію па літаратуры ў 2012 годзе. Яго творы вядомыя сваім фальклорным і магічным стылем пісьма. Адным з яго самых вядомых раманаў з'яўляецца «*Чырвоны аксэсуар для Мары Лю*» (Red Sorghum), па якім быў зняты фільм. Творы пісьменніка пагружаюць чытача ў кітайскую рэальнасць і даследуюць шырокі спектр тэм.

Мастацтва. У сучаснай кітайскай культуры і мастацтве ёсць мноства таленавітых і ўплывовых мастакоў. *Ай Вэйвэй* вядомы як сучасны мастак і актывіст, чья праца адлюстроўвае палітычныя і сацыяльныя праблемы. Ён эксперыментуе з рознымі формамі мастацтва, уключаючы скульптуру, інсталяцыі і фатаграфію. Яго работы часта выклікаюць дыялог аб правах чалавека, свабодзе слова і ўладзе дзяржавы.

Сі Цзіньюнь вядомы сваімі ўражлівымі інсталяцыямі і перформансамі, якія ўключаюць розныя віды мастацтва, такія як жывапіс, скульптура і піратэхніка. Яго работы, сканструяваныя з выкарыстаннем выбухаючых матэрыялаў і агню, увасабляюць сімвалічныя і духоўныя аспекты кітайскай культуры.

Лі Шаньшань — прызнаны мастак, які працуе ў розных медыя, такіх як жывапіс, фатаграфія і відэа. Яго работы часта даследуюць адносіны паміж чалавекам і прыродай, а таксама змешваюць элементы сучаснасці і традыцыйнай культуры. Лі Шаньшань таксама вядомы сваім укладам у рух кітайскага зараджаючага мастацтва ў 1980-х гадах.

Сучасныя кітайскія спевакі і музыкі прадстаўляюць розныя стылі і жанры сучаснай кітайскай музыкі, спалучаюць традыцыйныя элементы з сучасным гучаннем, ствараючы ўнікальныя кампазіцыі. Сучасная кітайская музыка разнастайная і працягвае эвалюцыянаваць.

Кітайская спявачка *Юй Вэньху* захапляе сэрцы сваіх слухачоў песнямі на вершы вядомых паэтаў са Старажытнага Кітая. Культавы спявак, аўтар песень і папулярны актывіст *Yang Yi*, таксама вядомы як «кітайскі Боб Дылан», закранае палітычныя і сацыяльныя праблемы, якія адлюстроўваюць дух кітайскай культуры. Поп-спявачка і актрыса *Ван Фэй*, якая нарадзілася ў Пекіне, але ва ўзросце 20 гадоў разам з сям'ёй пераехала ў Ганконг, дзе і пачала сваю эстрадную кар'еру, пачынаючы з 1995 г. запісвала песні пераважна на роднай для яе путунхуа. Узяўшы за аснову кітайскі поп, яна, тым не менш, часта эксперыментавала з сумежнымі стылямі. *Лао Лан* — аўтар песень і выканаўца, вядомы сваім эксперыментальным падыходам да музыкі, спалучае традыцыйныя інструменты з сучаснымі электроннымі гукамі, ствараючы ўнікальнае гучанне.

Сучасны кітайскі тэатр ахоплівае розныя формы мастацтва і стылі ад традыцыйных опер і п'ес да сучасных тэатральных пастацовак. Традыцыйная

Пекінская опера, таксама вядомая як Юй (Yueju) або Хуэйзі (Huabei zhiyin), з'яўляецца адным з самых вядомых відаў традыцыйнага кітайскага тэатра. *Бэйцзінь* (тэатр у Пекіне) — адзін з самых выдатных тэатраў для выканання гэтай оперы.

Шаалінскі тэатр (Shaolin Theater) знаходзіцца ў правінцыі Хэнань, спецыялізуецца на паказе мастацтва Шаалінскага кунг-фу. Тут публіка можа атрымаць асалоду ад выступаў манахаў Шааліня, у якіх дэманструюцца ўражлівыя трукі і баявыя мастацтвы. Тэатр, размешчаны ў Шэньчжэне (горадзе ў правінцыі Гуандун), з'яўляецца адным з вядучых сучасных тэатраў у Кітаі. Тут праводзяцца розныя музычныя, танцавальныя і драматычныя прадстаўленні, уключаючы сучасныя і класічныя творы.

У горадзе Шэньчжоу ў правінцыі Сычуань сфарміравалася *Сычуаньская школа кітайскай оперы*, якая ўзнікла каля 400 гадоў таму ў канцы дынастыі Мін і ў пачатку эпохі Цын. У той час у раёне правінцыі Сычуань існавала некалькі розных формаў народнага тэатра. Яны змешваліся, развіваліся і пасля ператварыліся ў адну агульную з'яву — *Сычуаньскую оперу*. Самая характэрная рыса дадзенага віду мастацтва — спевы высокім голасам.

Народны тэатр Кітая (*National Theatre of China*), нацыянальны тэатр Кітая, размешчаны ў Пекіне, з'яўляецца адной з вядучых культурных арганізацый у краіне. Тут праводзяцца розныя тэатральныя прадстаўленні, уключаючы класічныя і сучасныя творы.

Тэма 10. Кітайскія традыцыі і звычаі

Каштоўнасці і каштоўнасныя парадыхмы ў вывучэнні этнічных культур, асабліва кітайскай культуры, валодаюць здольнасцю артыкуляваць культурную спецыфіку і ўсталёўваць іх архетыпа-тыпалагічнае падабенства з іншымі культурамі. Каштоўнасці кітайскай традыцыйнай культуры, асабліва традыцыйнай святочнай культуры, у большай ступені заснаваныя на неад'емных ад яе прынцыпах канфуцыянства, даасізму і будызму — такіх культурных характарыстыках, як гармонія, сумленнасць, добразычлівасць, лаяльнасць і патрыятызм.

Народныя звычаі — гэта гісторыка-культурная спадчына; яны перадаюцца ад пакалення да пакалення, паўтараюцца, за кошт чаго становяцца неад'емнай часткай культуры. У Кітаі пражывае мноства народнасцей, адсюль і разнастайнасць народных звычаяў.

Кітайскія звычаі зараджаюцца ў эпоху шаньдунскага чалавека, дваццаць тысяч таму назад. Самымі раннімі праявамі іх сталі ўменні людзей сшываць адзенне са звярыных шкур з дапамогай касцяных ігл, вырабляць упрыгожванні з прасверленых каменных бусін і звярыных зубоў.

Пахавальнай традыцыяй гэтага часу становіцца пасыпанне чырвоным парашком месцаў захавання. Чырвоны колер сімвалізаваў кроў і жыццё.

З узнікненнем жывёлагадоўлі і земляробства пачынае развівацца кераміка, таму ўзнікаюць звычаі, звязаныя з працэсам вытворчасці. У пахавальным абрадзе пачынаюць выкарыстоўваць каменныя дамавіны, керамічныя сасуды, прадметы, якія хавалі разам з нябожчыкам.

Пра шлюбныя звычаі продкаў кітайскага народа даюць фрагментарныя звесткі археалагічныя артэфакты с іерагліфічнымі знакамі. Выявы жаб і рыб на распісной кераміцы сімвалізавалі незвычайную пладавітасць. Культам пладавітасці і жанчыны з'яўляліся таксама гліняныя фігуркі цяжарных жанчын. Існаваў ў старажытнасці звычай выкрадання нявесты, што сведчыць пра зніжэнне статусу жанчыны ў першабытным грамадстве.

Звычаі адпавядаюць стану грамадства, узроўню эканамічнага развіцця і вытворчых сіл. Рэшткі старажытных звычаяў сёння бачым у сучасных формах культуры. Напрыклад, культ татэма-першапродка дракона праяўляецца ў сучасных спаборніцтвах на драконьіх лодках. Традыцыя несці агонь у новы дом ідзе з першабытнасці, калі засяляючы новую пячору, спачатку ўваходзілі ў яе з факеламі, каб прагнаць дзікіх звяроў.

З часам старыя звычаі змяняюцца новымі. Напрыклад, у эпоху феадалізму шлюб, пахаванне, адукацыя і ахвярапрынашэнне пранізаны духам канфуцыянства. Калі ў Кітай пранікае будызм – распаўсюджваюцца будысцкія святы, будыская архітэктура, будысцкія вераванні. Гэтыя змены сталі фактарам змянення кітайскіх традыцыйных звычаяў.

У Новы час, калі ў Кітай прыходзіць заходняя культура, праходзіць радыкальная трансфармацыя традыцыйнай кухні, адзення, жылля, спосабаў перамяшчэння, вясельных і траўрных цырымоній, сацыяльнага ўзаемадзеяння, маралі і веры. Напрыклад, на поўначы Кітая ў стэпах жывёлаводы звычайна жылі ў юртах, на Лёсавым плато ў правінцыі Шэньсі – у пячорных жылішчах-яодунах; у раёне Сішуанбаньна ў правінцыі Юньнань – у свайных бамбукавых дамах.

Адным з найбольш яркіх рэпрэзентатараў традыцыйнай святочнай культуры з'яўляецца Кітайскі Новы год, які часта называюць «*Чуньцзе*» («святам вясны») або «*Нянь*» («годам»). Ён увасабляе сабой «пачатак» – каляндарнага года, з аднаго боку, з іншага – жыцця, абнаўлення, а значыць, і новага сельскагаспадарчага цыклу. Таму ён валодае не толькі нацыянальным сэнсам, але і адсылае да старажытных, архетыпічных кантэкстаў, паколькі звязаны з адраджэннем, абнаўленнем жыцця: пасля зімы наступае вясна, якая прыносіць цяпло, святло, абнаўленне, актыўнасць і выражае каштоўнасць абуджэння прыроды і жыцця.

Сёння кітайцы спраўляць Новы год, па сутнасці, тройчы: астранамічны (25 снежня), калі ў свеце радуюцца нараджэнню Хрыста; грыгарыянскі (31 снежня) – зноў-такі, як у хрысціянскім свеце; і свой, кітайскі, рухомы, які звычайна прыпадае на люты – пачатак сакавіка.

З часоў дынастыі Хань «*Чуныцзе*» ўсталёўваўся ў першы дзень першага месяцовага месяца. Ён быў звязаны з канцом зімы і чаканнем вясны. Таму ў дзень Новага года выраблялі так званага вясновага быка як сімвал пачатку ворыва. Падчас цырымоніі сустрэчы вясны людзі выносілі фігуркі жывёлы, падняўшы іх высока над галавой. Як правіла, цела быка ўпрыгожвалася зялёнай і чырвонай тканінай, а ў галаву яму «ўтыкалі» залатыя кветкі і неслі да алтара бажаства, каб прасіць аб ураджаі.

Вобраз быка сімвалізаваў сабой урадлівасць, працавітасць, упартасць і росквіт. У практычна-гаспадарчым плане яго прыручэнне і выкарыстанне ў якасці цяглавай сілы для ворыва глебы зрабіла сапраўдную тэхналагічную рэвалюцыю, павысіла ўраджайнасць сельскагаспадарчых культур і ўзровень жыцця насельніцтва. Таму бык з'яўляўся свайго роду карміцелем. Жывёла была прывучана і да перавозкі грузаў. Гатоўнасць да цяжкай працы і пераадолення любых цяжкасцяў сталі і ключавымі якасцямі-характарыстыкамі кітайскай ментальнасці: упартасць да працы і яе вынікі як у старажытнасці, так і сёння асацыіруюцца з фінансавым поспехам, багаццем.

Прычына, па якой Чуныцзе таксама называюць «Нянь», узыходзіць да старажытных пластоў фальклору. *Нянь* – гэта монстр у кітайскай міфалогіі і легендах, які прыносіць людзям няшчасце. Аднак існуе павер'е, што ён баіцца яркага полымя і гучных гукаў. Таму падчас Новага года, каб абараніць сябе ад Нянь, людзі запускаюць феерверкі і петарды. Гэты бок свята прывёў да таго, што Новы год *Чуныцзе* таксама называюць «*Гонянь*» – літаральны сэнс якога: «людзі пазбаўляюцца ад злых бед і адкрываюць новы пачатак». Новы год увасабляе сабой часовую мяжу, якая аддзяляе мінулае і будучыню, а таксама надзею на тое, што надыходзячы год будзе больш паспяховым.

Традыцыйны кітайскі каляндар нясе ў сабе веды пра прыроду і чалавека і ўяўляе сабой унікальную сістэму апісання часу, якая праз знакі і лічбы фіксуе заканамернасці перамен цыклічных цы Неба і Зямлі, дазваляючы, тым самым, яму выступаць у якасці некаторай базы дадзеных, якая змяшчае ўсе неабходныя зыходныя складнікі для разлікаў і вылічэнняў як у медыцыне, так і ва ўсіх вядомых традыцыйных кітайскіх сістэмах прагнозу і аналізу. Новы год узыходзіць да часу легендарных кіраўнікоў *Яо* і *Шуня*, да пачатку зараджэння кітайскай цывілізацыі. Магчыма, крыніцай гэтага свята з'яўляюцца неалітычныя святы *Чжа* і *Ла*. Пазней Чжа і Ла паступова зліліся і ператварыліся ў свята – *Новы год*.

Свята *Чжа* прысвечана богу земляробства і ўключае ў сябе ахвярапрынашэнні жывёл і маскарадныя шэсці, а таксама рознага роду рытуальныя дзеянні. Святкаванне *Ла* – гэта пакланенне продкам і сямейным багам, і яно носіць карнавальны характар. Паднашэнні продкам сімвалізуюць адраджэнне зямлі, яе магутнасць і сілу. Ла як памінанне продкаў і сямейных багоў не страціла свайго значэння ў сучасных навагодніх абрадах і паранейшаму перадае старажытныя традыцыйныя каштоўнасці, усталёўваючы нябачную сувязь паміж пакаленнямі, падтрымліваючы тым самым культурную і гістарычную пераемнасць. Абагаўленне і шанаванне продкаў узыходзіць да старажытных уяўленняў кітайцаў пра тое, што чалавек памірае толькі целам, але не душой: пасля смерці чалавека яна працягвае жыць і карыстацца ўсім, што належала яму пры жыцці. Душа нябожчыка пасля пахавання як бы дзялілася на тры часткі: адна частка заставалася ў магіле, другая «ўваходзіла» ў памінальную таблічку памерлага, якая знаходзілася ў хатнім алтары, а трэцяя перасялялася ў замагільны свет. Строга выконваючы складаны рытуал шанавання душ продкаў, сям’я разлічвала на іх дапамогу ў самых розных зямных справах.

Асаблівае месца адводзілася шанаванню бога хатняга ачага *Цзаа-вана*, які выконвае функцыі Дзеда Мароза або Санта Клаўса. У беларусаў ёсць хатнік – дух дома, – а ў кітайцаў – менавіта бог, у якім зліліся першапродак роду, дух дома і бог агню. Яго імя «Цзаа», што азначае «ачаг», запісваецца іерогліфам, які складаецца з двух частак: «агонь» і «глеба», што тлумачылася традыцыйнай вырабу ачага з гліны і развядзеннем агню для прыгатавання ежы і ацяплення дома. Яго выява звычайна вешалася над ачагом. Можна сказаць, што Цзаа-ван становіўся членам сям’і, заступаўся за яе і ахоўваў. У той жа час ён пільна назіраў за паводзінамі ўсіх членаў сям’і і затым паведамляў нефрытаваму імператару. Таму Цзаа-вана можна прадставіць і як ахоўніка дабрачыннасці і парадку ў доме.

Цзаа-ван асабліва назірае за жанчынамі, і ім даводзіцца прытрымлівацца шматлікіх табу. Прыкладна за тыдзень да Новага года кітайцы праводзяць свайго хатняга бога на неба, дзе ён павінен дакладваць Нябеснаму Уладару пра грахі той ці іншай сям’і. Рытуал развітання ўключае запальванне свечак, прынашэнне агню цукерак, садавіны, бататаў (салодкай бульбы), печыва з рысавай мукі.

У навагоднюю ноч неабходна было выканаць важныя рэлігійныя абрады. Найперш падзякаваць багам за заступніцтва ў мінулым годзе. Аб’ектамі шанавання лічыліся проста «вялікія бажаствы», «шаноўныя старцы Неба і Зямлі» або боствы «трох сфер» (неба, зямля і пекла або ў даосаў – гэта пачаткі неба, зямлі і вады або чалавека). Абавязковымі атрыбутамі рытуалу

былі пара чырвоных свечак і курыльныя палачкі, якія служылі ў Кітаі галоўным сродкам зносін з духамі.

Завяршыўшы ахвярапрынашэнні багам, члены сям'і, цяпер ужо ў поўным складзе, пакланяліся духам продкаў. Пры ахвярапрынашэннях продкам алтар напаўнялі рознымі паднашэннямі. Над ім віселі партрэты продкаў, якія служаць напамінам аб тым, што памерлыя ўдзельнічаюць у навагодніх святкаваннях разам з жывымі. Побач вешалі світак з імёнамі ўсіх прамых продкаў у родзе. Лічылася, што душы памерлых сваякоў знаходзяцца ў доме да сярэдзіны першага месяца, і на працягу ўсяго гэтага часу да іх ставіліся як да самых дарагіх гасцей.

Пасля пакланення багам дома і продкам пачынаўся рытуал пакланення членаў сям'і – дзяцей перад бацькамі, малодшых перад старэйшымі, як правіла, стоячы на каленях. У многіх раёнах Кітая да гэтага часу існуе старажытны звычай запальваць ў двары напярэдадні Новага года вялікае вогнішча, вакол якога збіраецца ўся сям'я, гэты звычай разводзіць называлі «падаграваннем года», у Маньчжурі «выгнаннем (нячысці) года». Агонь быў сімвалам урачыстасці святла і жыцця над змрокам і смерцю, усеагульнага ачышчэння свету ў Новы год. У многіх дамах, натхняючыся той жа магіяй ачышчальнага і жыватворнага агню, палілі галіны кіпарыса. Лічылася, што дым ад іх даспадобы бажаствам і падаўжае тэрмін жыцця.

Традыцыя развядзення вогнішча мела і чыста практычны характар. Яна звязана з агульнай цырымоніяй ачышчэння дома ў літаральным сэнсе ад бруду і смецця. Таму любы кітайскі дом павінен быў быць вымыты і чысты. «Пазбаўленне ад пылу» ў пераносным сэнсе азначала «прыбраць усё дрэннае, негатыўнае». Так, выраз *«чху-чхэнь бу-сінь»* – «пазбавіцца ад старога і раставіць усё новае» («выкінуць усё старое, расставіць новае») трэба разумець і ў пераносным сэнсе: усе няўдачы ранейшыя, усе беды і хваробы вымесці як след з куту і выкінуць за парог. Адзначым, што звычай пераднавагодняй уборкі захаваўся ў наш час і ўласцівы практычна ўсім культурам і народам, з'яўляючыся каштоўнай культурнай універсальіяй.

Новы год быў і з'яўляецца сямейным святам, які падтрымлівае адзінства сям'і і роду. У сацыяльным плане ён дапамагае стварыць пачуццё агульнасці паміж людзьмі, якое адчуваецца на працягу ўсіх дзён святкавання. У сувязі з гэтым вячэра напярэдадні Новага года ў гонар уз'яднання сям'і, члены якой нярэдка жывуць у розных рэгіёнах Кітая і за яго межамі, – гэта яшчэ адна традыцыя, якая падкрэслівае каштоўнасць сям'і. Звычайна вячэра праводзіцца ў сямейным крузе, як правіла, у доме старэйшага члена сям'і. Новы год лічыцца самым важным агульным прыёмам ежы ў годзе. Навагодняя трапеза з'яўляецца не толькі знакам сямейнага адзінства жывучых тут і цяпер сваякоў, але і дэманструе агульнасць ўсіх продкаў –

вячэра аб'ядноўвае жывых і памерлых. Не выпадковы і набор святочных страў, якія ў першую чаргу падносяць духам.

Пасля заканчэння трапезы ніхто не клаўся спаць, каб адчуць радасць ад развітання са старым і прывітання новага.

Вельмі важнае сімвалічнае значэнне маюць і кулінарныя традыцыі ў свята Вясны. Значэнне мае і працэс падрыхтоўкі самой стравы, у якой, як правіла, удзельнічаюць у той ці іншай ступені ўсе члены сям'і, напрыклад, у лепцы пельменяў (*цзяоцзы*). У сучасным Кітаі гэта мае асаблівае значэнне, паколькі імклівы тэмп жыцця не дазваляе траціць час на прыгатаванне ежы дома. Але ў Новы год падрыхтоўка страў надзяляецца каштоўнасцямі семантыкай і адлюстроўвае адзінства сям'і і роду.

Навагодні стол разнастайны і сімвалізуе дастатак, увасабляе пажаданне ў Новым годзе дабрабыту і багацця. Рыба, рыс, курынае мяса, фрыкадэлькі ў форме галавы льва, постныя стравы, пельмені, локшына, шарыкі з клейкага рысу і многія іншыя стравы прысутнічаюць на святочным стале. Звычайна рыбу падаюць цалкам і на працягу сямейнай вячэры не прынята яе з'ядаць цалкам, бо яна перастае быць проста ежай, а сімвалізуе дастатак, што падкрэсліваецца і лінгвістычным кантэкстам – слова «юй» («рыба») ў кітайскай мове сугучна са словам «юй» («дастатак, лішак»). Практычна такое ж значэнне надаецца прыгатаванню і ўжыванню пельменяў, форма якіх нагадвае срэбны злітак і сімвалізуе шчасце і матэрыяльны дабрабыт.

Доўгія ніткі локшыны ўспрымаліся як сімвал доўгага жыцця. Па ўсім Кітаі ў Новы год елі спецыяльнае пірожнае. На поўначы краіны яно называлася «няньгао», што сімвалізавала пажаданне поспеху ў новым годзе, паколькі слова «гао» («пірожнае») ў дадзеным выпадку было амонімам слова «гао» («высокі»). Пірожнае няньгао рыхтавалі на пару з клейкага рысу і проса, дадаючы цукар.

Сёння няньгао служыць сімвалам поспеху, перамен да лепшага, у тым ліку павышэння зарплат, высокіх адзнак у вучобе і г. д. У дні свята ліхтароў абавязковым з'яўляецца ўжыванне ў ежу круглых, без швоў юаньсяо, якія лічацца сімвалам адзінства і шчасця. Іх вырабляюць з рысавай мукі з арэхавай, бабовай або фінікавай начынкай.

Абавязковымі на навагоднім стале былі яблыкі, так як адзін іерогліф са слова «яблык» нагадвае іншы – «роўны, спакойны». Таму прысутнасць вялікай стравы з яблыкамі на стале азначае *пхін-пхін ань-ань*, г. зн. «спакой, дабрабыт, бесклапотнасць». Цыбуля і салера таксама былі абавязковымі на святочным стале, што найпрост звязана з іх слоўным значэннем: «цыбуля» па гучанні падобна на слова «разумны», *цхун-мін*, а «салера» – на слова «працавіты», «нястомны», *цынь-лао*.

У Старажытным Кітаі існаваў звычай на *Новы год* піць адмысловыя напоі, здольныя падаўжаць жыццё і аберагаць ад напаткаў. Ва ўсякім разе, віно адносілася да ліку неабходных атрыбутаў навагодняга балявання.

Перад Новым годам існуе традыцыя наклеіваць чырвоныя папяровыя палоскі на розныя прадметы. Сяляне за некалькі дзён да свята куплялі квадратныя лісткі чырвонай паперы, на якіх залатой тушшу былі напісаны іерогліфы з пажаданнем шчасця і багацця. Такія лісткі паперы наклеіваліся на дзверы дома, хатняе начынне, а таксама на сельскагаспадарчы інвентар: плуг, барону, матыгу. Кітайцы насілі вопратку чырвонага колеру, раздавалі чырвоныя канверты, вешалі чырвоныя ліхтары і танцавалі з чырвонымі драконамі і львамі падчас свята Вясны, што, з аднаго боку, выказвала радасць, з іншага – абараняла людзей ад хвароб і злых духаў. Такая традыцыя захавалася ў наш час і з'яўляецца важнай адметнай рысай рытуальнага боку свята. Чырвоны колер – гэта асаблівы сімвал традыцыйнай кітайскай культуры, які служыць адначасова вобразам-сімвалам калектыўнай культурнай памяці кітайскага народа.

Грашовыя падарункі ў чырвоных канвертах захавалі сваю актуальнасць у сучаснай кітайскай культуры і ў апошні час іх папулярнасць толькі ўзрастае. Іх дораць не толькі на святах, але і ў іншых важных выпадках. Такі від падарунка з'яўляецца самым распаўсюджаным, паколькі кітайцы народ практычны. На канвертах звычайна намалюваны іерогліфы, якія абазначаюць пажаданні ўдачы, шчасця і росквіту. Як правіла, грашовая сума вагаецца ад некалькіх долараў да некалькіх сотняў долараў. Па кітайскім звычаю колькасць купюр у канверце абавязкова павінна быць цотнай: гэта сімвалізуе гармонію і ўдачу. Няцотныя лікі звязаны з «пахавальнымі» грашымі, у сувязі з чым у Кітаі аддаюць перавагу цотным лікам (акрамя 4, таму што гэта гучыць як «смерць»).

Запуск феерверкаў і петард падчас свят – адно з любімых заняткаў людзей. Згодна з фальклорнымі крыніцамі, першапачаткова яны выкарыстоўваліся для адпужвання дэманаў. Лічылася, што ў гэтыя дні злыя духі шукаюць сабе новы прыстанак і могуць пасяліцца ў доме. Таму да вынаходніцтва петард іх адпужвалі любымі падручнымі сродкамі, выкарыстоўваючы і хатняе начынне, напрыклад, гаршкі, у якія гучна стукалі. Пазней стала прынята спальваць у хатнім ачагу бамбукавыя палачкі, якія выдавалі патрэскванне і тым самым палохалі дэманаў, служылі абярэгам для дома. Салюты на святах у сучасным грамадстве сталі спосабам стварэння ажыўленай, маляўнічай і радаснай атмасферы.

Танец дракона і льва падчас свята Вясны – адна з найстаражытных традыцый Кітая. Дракон з'яўляецца талісманам і сімвалам Кітая і ўяўляе сабой татэм кітайскай нацыі, які сімвалізуе мудрасць і сілу. У старажытных

кітайскіх легендах дракон – заступнік рэк, азёр і мораў, бог дажджу і земляробства, які валодае бязмежнай сілай. Таму танец дракона – гэта не толькі забаўка, але і адсылка да малітвы аб багатым ураджаі.

Паколькі Новы год адначасова служыў і часам сустрэчы вясны, папулярнасцю ў розных пластах грамадства карысталіся прагулкі на свежым паветры. У арыстакратычным асяроддзі яны суправаджаліся чытаннем і складаннем вершаў, чым займаліся прыдворныя, чыноўнікі і сам імператар. Адным з любімых была таксама наступная забаўка: удзельнікі налівалі віно ў малюсенькія гліняныя або фарфоровыя піялы і адпраўлялі іх па вадзе, суправаджаючы дэкламацыяй вершаў. Той, каму ўдавалася «злавіць» посуд з напоем, павінен быў скласці радкі ў адказ альбо выпіць віно. Пачастункі з віном і шматлікімі стравамі суправаджаліся выступленнямі танцораў, музыкантаў, акцёраў, запускам паветраных змеяў. А пры танскім імператары *Сюань-цзуне* (685–762) распаўсюджанымі сталі баі пеўняў.

Кульмінацыяй навагодніх святкаванняў з’яўляецца *свята ліхтароў*, якое прыходзіцца на сярэдзіну першага месяцовага месяца, падчас поўні. Напярэдадні яго кітайскія сяляне звярталіся да розных магічных абрадаў, закліканых забяспечыць добры ўраджай. З даўніх часоў агонь быў адным з найважнейшых сельскагаспадарчых і вітальных сімвалаў Кітая. Згодна з кітайскім павер’ем, агонь і святло валодаюць здольнасцю адганяць злых духаў і нараджаць новае жыццё. У ноч на свята ліхтароў у многіх раёнах фермеры выходзілі на палі з паходнямі ў руках, гучна молячыся аб добрым ураджаі. Вітальныя сэнсы агню заключаліся ў яго здольнасці надаваць чалавеку жыццёвую сілу і энергію. Яго анталагічны кантэкст адсылае да ўяўленняў аб светабудове, у якіх агонь з’яўляецца адным з першаэлементаў сусвету і чалавечага быцця. Нароўні з дрэвам, зямлёй, металам, вадой ён характарызуе сувязь паміж з’явамі і прадметамі, забяспечвае цыклічнасць існавання свету і падзей на аснове ўзаемапараджэння, узаемапераходу і ўзаемаадолення.

Свята ліхтароў, як усякае вялікае свята, вызначала самыя розныя віды адносін людзей і пазарэальнага свету з усімі яго насельнікамі – багамі, душами продкаў і дэманамі. Вядома, што паўтары тысячагоддзі таму кітайцы пакланяліся ў першую поўню года боскім патронам дома, запальваючы ў іх гонар алейныя лампадкі. З развіццём грамадства ліхтары замянілі алейныя лампы, а развешванне чырвоных ліхтароў на святах прысвячаецца не толькі багам, але і душам памерлых. Панавала ўяўленне аб тым, што лампадкі і ліхтары, запаленыя на першую поўню года, дапамагаюць бяспрытульным душам знайсці дарогу ў пекла, дзе будзе вырашаны іх лёс. Каб дапамагчы няшчасным душам, гарачыя ліхтары ставілі на скрыжаваннях дарог, каля храмаў, перапраў і ў іншых прыдатных для гэтага месцах. Свята ліхтароў

суправаджалася рытуальнай трапезай. На стала абавязковымі былі клейкія рысавыя шарыкі, напоўненыя джэмам або цукрам у форме круга, якія сімвалізавалі шчасце і ўз'яднанне сям'і. У наш час традыцыя іх падрыхтоўкі (або пакупкі) і ўжывання ў ежу захоўвае актуальнасць.

Нязменным фонам святкавання Новага года, асабліва ў дзень, калі адзначаецца свята ліхтароў, з'яўляецца грукат гонгаў, барабанаў і бразготак. Пад акампанемент гэтай святочнай музыкі кітайскі Новы год заканчваецца. Яго апошняя часткай, акордам і з'яўляецца свята ліхтароў.

Яшчэ адным традыцыйным святам з'яўляецца *Цынмін*. Ён з'яўляецца не толькі днём ахвярапрынашэння духам памерлых, але і мае вялікае культурна-сэнсавое напам'яненне. Паходжанне назвы свята Цынмін звязана з кліматам і прыродай вясны ў Кітаі. Два іерогліфа «清明» (Цынмін) літаральна перакладаецца як «яснае надвор'е» або «чысціня і яснасць». Гэта значыць, што вясна, нарэшце, наступіла, усё вакол ажывае, зямля напам'янаецца жыццёвай сілай, а паветра становіцца незвычайна свежым і празрыстым. На наш погляд, чысціня і яснасць, звязаныя з надыходам святла і цяпла, г. зн. з сезоннымі зменамі, хаваюць у сабе і пераносныя каннатацыі, асацыяцыі, звязаныя з яснасцю і чысцінёй намераў чалавека (гэта, напрыклад, праглядаецца ў апавяданні пра *Цзе Цытуя*).

Цынмін бярэ пачатак са старажытных вясновых ахвярапрынашэнняў. Ўяўляе сабой зліццё некалькіх старажытных свят, адным з якіх з'яўляецца свята халоднай ежы, якое таксама называюць «святам забароны агню», «святам забароны дыму», «святам холаду» і т. д. Папулярная версія яго ўзнікнення звязана з легендай пра *Цзе Цытуя*, якой больш за 2 500 гадоў. Кронпрынц Цзінь *Чонг Эр* быў выгнаны з палаца. Больш за дзесяць гадоў ён бадзяўся па свеце, побач з ім быў толькі яго самы верны слуга *Цзе Цытуй*. Калі Чонг Эр пагражала галодная смерць, Цзе Цытуй адрэзаў кавалак уласнага сцягна і зварыў з яго суп, каб прынца. Праз дзевятнаццаць гадоў Чонг Эр стаў герцагам Цзінь *Вэньгун*ам, знакамітым кіраўніком Цзінь ў гісторыі, вядомым у летапісах як адзін з пяці гегемонаў эпохі Вясны і Восені. Ён шчодро падзякаваў усім, хто дапамог яму, але забыўся пра Цзе Цытуя. Праз некаторы час Цзінь Вэньгун усё ж успомніў пра свайго вернага слугу і загадаў выклікаць яго ў палац, каб атрымаць узнагароду, але той адмовіўся вяртацца і ў канцы канцоў схавану ў гары *Мяньшань* разам са сваёй старой маці. Каб прымусіць яго выйсці, Цзінь Вэньгун загадаў падпаліць гару, і агонь гарыў тры дні, але Цзе Цытуй так і не з'явіўся. Калі пажар патух, Цзінь Вэньгун адправіўся на гару і знайшоў абвугленае цела, якое ляжала ў абгарэлай вярбе. Унутры дуплістай вярбы ён знайшоў акрываўленую кнігу Цзе Цытуя з вершамі, якія былі пранізаны пачуццём самаадданай адданасці і вернасці.

Тэма 11. Кітайская культура ў кантэксце сістэмнай мадэрнізацыі

На працягу амаль двух тысячагоддзяў, ад дынастыі Хань да дынастыі Цын, у жыцці кітайскага грамадства заставаліся нязменнымі тры канстанты сацыяльнай і экалагічнай стабільнасці:

- 1) нязменнасць парадкаў жыцця, якія знаходзяцца ў сугуччы з уяўленнямі людзей пра свет, пра жыццё і пра сябе;
- 2) нязменнасць межаў тэрыторыі пражывання асноўнай масы насельніцтва Паднябеснай;
- 3) нязменнасць межаў, у якіх адбываліся змены (ваганні) колькасці насельніцтва.

Хоць стабільнасць грамадства і сістэмы «грамадства – прырода» была не абсалютнай, але адноснай, яна перыядычна парушалася, але і нязменна аднаўлялася ў адпаведнасці з «праектам», выпрацаваным у эпоху антычнага сацыяльна-экалагічнага крызісу. Да XVII ст. найбольшая колькасць насельніцтва, улічанага дзяржавай, ні разу не перавысіла 60 млн. Якая была рэальная колькасць насельніцтва ў перыяды дынастычных максімумаў (100, 150, 200 млн), мы не ведаем, але ў дадзеным выпадку істотна іншае: была нейкая цалкам пэўная мяжа дэмаграфічнага росту, адносна невялікая ў параўнанні з насельніцтвам КНР.

З пазіцый тэхналагічнай інтэрпрэтацыі гісторыі да дасягнення гэтай мяжы Кітаю неабавязкова было пераходзіць на новыя вытворчыя тэхналогіі, а прамысловая і непрамысловая дзейнасць грамадства не прыводзіла да парушэння экалагічнай раўнавагі. Мяжа была парушана падчас праўлення Цянь Луна (1711–1799) – чацвёртага імператара дынастыі Цын. Як лічаць кітайскія даследчыкі, прыніжальнае паражэнне ў Опіумнай вайне 1840 г. дало штуршок нараджэнню рэфарматарскага руху за вестэрнізацыю краіны. Для выхаду з крызісу трэба было перайсці на вытворчыя тэхналогіі, якія ўзніклі ў Еўропе, натуральна, у адпаведнасці з еўрапейскімі ўяўленнямі пра свет і пра сябе, гэта значыць адрознымі ад традыцыйных кітайскіх (галоўнае адрозненне: калі ў Еўропе каштоўнасцю-вектарам з’яўляецца развіццё, то ў Кітаі – стабільнасць).

Пераход аказаўся для грамадства не толькі цяжкім, што характэрна для любых мадэрнізацый, але і працяглым. Пазітыўныя вынікі, абцяжараныя, дарэчы, вельмі негатыўнымі экалагічнымі наступствамі, сталі адбывацца толькі на пачатку XXI ст. Адначасова выявілася немагчымасць далейшага развіцця за кошт нацыянальных прыродных рэсурсаў. На мяжы стагоддзяў Кітай стаў агульнапланетарнай з’явай. Эканамічны рост КНР абумоўлівае скачкападобнае павелічэнне попыту Паднябеснай на імпортныя мінеральныя рэсурсы і харчаванне, і, як вынік, скачкападобнае павышэнне сусветных цэн на спажываныя Кітаем рэсурсы. Далейшы эканамічны рост Кітая за кошт

рэсурсаў усёй планеты не толькі пагражае глабальнай напружанасцю, але і мае натуральныя межы.

Вастрыва ўнутраных сацыяльных праблем КНР – павялічваецца разрыў паміж беднымі і багатымі, горадам і вёскай, прыбярэжнымі і ўнутранымі раёнамі, ханьцамі і нацменшасцямі – у цяперашні час здымаецца за кошт эканамічнага росту, якому спрыяе беспрэцэдэнтна высокая доля працаздольных людзей ад агульнай колькасці насельніцтва. Але такая сітуацыя часова і мае ўласцівасць мяняцца на процілеглую.

Такім чынам, аб’ектыўна рашэнне як унутрыкітайскіх, так і сусветных праблем становіцца магчымым толькі за кошт прыняцця новых тэхналогій. Але самі кітайцы ў масе сваёй зусім не лічаць, што павінны генерываць новыя ідэі. Яны лічаць важнай задачай знаходзіць новыя сферы для прымянення старых/чужых ідэй і тым самым паляпшаць якасць жыцця. Кітайскае грамадства асуджана ажыццяўляць мадэрнізацыю.

Ва ўсіх энцыклапедычных слоўніках сінонімам мадэрнізацыі з’яўляецца ўдасканаленне. Яно не проста прысутнічае ў вызначэннях, але ў пераважнай большасці выпадкаў стаіць на першым месцы. Гаворка ідзе не проста пра «тэхнічнае» (тэхналагічнае, сацыяльнае, палітычнае, эканамічнае і г. д.) удасканаленне, але пра светаадчуванне грамадства, арыентацыі яго на змяненне, развіццё (у супрацьлегласць стабільнасці, кансерватыўнасці). У сучасным Кітаі падобны настрой ёсць і мае пэўную назву – кітайская мара.

Перманентная даганяючая мадэрнізацыя паўстае як светаадчуванне на развіццё часовае – толькі да дасягнення адноснага парытэту з развітымі краінамі. Нельга сказаць, што светаадчуванне само па сабе з’яўляецца дастатковай падставай мадэрнізацыі. Яно відавочна неабходна, але, як сведчаць пасляховыя мадэрнізацыі шэрагу краін у XX ст., недастаткова. Яно не з’яўляецца фактарам ўзнікнення аўтаматызму трансфармацый.

Адрозніваюць два тыпы мадэрнізацыі – арганічную і неарганічную. Першая, яна ж арганічная, мадэрнізацыя праходзіла ў тых краінах, якія былі наватарамі на гэтым шляху, і разгортвалася дзякуючы ўнутраным фактарам, у прыватнасці карэнным зменам у сферы культуры, ментальнасці, светапогляду. Другая, неарганічная, мадэрнізацыя адбываецца як адказ на знешні выклік з боку больш развітых дзяржаў і ажыццяўляецца пераважна пад уплывам запазычання чужых тэхналогій і формаў арганізацыі вытворчасці і грамадства, запрашэння спецыялістаў, навучання кадраў за мяжой, прыцягнення інвестыцый. Другая, неарганічная, мадэрнізацыя пачынаецца не ў сферы культуры, а ў эканоміцы і/або палітыцы, але працягваецца ў сферы культуры. Яе асноўны механізм – імітацыйныя працэсы, змены ў ментальнасці, светапоглядзе.

Пры мностве сэнсаў паняцця мадэрнізацыі яна звычайна разумеецца ў адным – даганяючая. Аднак у агульнапрынятым значэнні ёсць сэнсавая недамоўленасць, паколькі пасля засваення дасягненняў развітых краін, перш за ўсё тэхналагічных дасягненняў, у грамадстве ўзнікае праблема «як жыць далей?». Ці працэс завершаны і можна задаволіцца дасягнутым, ці трэба працягваць рухацца ў тым жа кірунку? Але тады мадэрнізацыя павінна трансфармавацца з даганяючай у апярэджваючую, з другаснай – у першасную, з неарганічнай – у арганічную, з анклаўнай – ва ўсеагульную і г. д. Калі трансфармацыя не адбудзецца, то грамадства, якое ажыццявіла даганяючую мадэрнізацыю, праз некаторы час апынецца перад неабходнасцю зноў даганяць.

Якія фактары спрыяюць мадэрнізацыі? Ёсць рэчы, якія ляжаць, здавалася б, на паверхні. Гісторыя ясна паказвае дзве перадумовы даганяючай мадэрнізацыі: першая – дасягненне неабходнага ўзроўню агульнай адукацыі, асноў прафесійных ведаў, другая – ліквідацыю супраціву пераўтварэнням якіх-небудзь сацыяльных слаёў на працягу часу як мінімум адной змены дэмаграфічных пакаленняў. Мадэрнізацыі ў Кітаі перашкаджала пакаленне, светапогляд якога сфарміраваўся падчас «культурнай рэвалюцыі». Тады моладзі ўнушалася, што жыццёвы поспех залежыць не ад ведаў і вынікаў кваліфікаванай працы, а ад ідэалагічных устаноў і палітычнай барацьбы. Калі асноўная маса «хрэснікаў культурнай рэвалюцыі» стала нязначнай часткай працаздольных, Кітай уступіў у фазу актыўнага эканамічнага росту. Як і прадказвалася, гэта адбылося ў канцы XX – пач. XXI ст.

Пераход ад экзагеннай (даганяючай) да эндагеннай (апярэджваючай) мадэрнізацыі магчымы пры роўнасці магчымасцей для ўсіх слаёў насельніцтва ў працэсе пераўтварэнняў і спажыванні іх вынікаў. Ва ўмовах сацыяльнай несправядлівасці пераход немагчымы, для яго патрэбна маральная падстава. У Кітаі КПК з'яўляецца гарантам сацыяльнай справядлівасці, развіццё краіны ажыццяўляецца ў адпаведнасці з рашэннямі Кампартыі і ў самым сціслым выглядзе выглядае наступным чынам.

У 1982 г. кожны чацвёрты кітаец старэйшы за 15 гадоў быў непісьменным, на 100 тыс. жыхароў прыходзілася ўсяго 6779 чалавек з поўнай сярэдняй агульнай або прафесійнай адукацыяй і 615 чалавек з адукацыяй вышэй сярэдняй. У фокусе адукацыйнай палітыкі ў 1980-я гг. былі такія задачы, як ліквідацыя непісьменнасці сярод дарослага насельніцтва, ахоп пачатковай адукацыяй дзяцей адпаведнага ўзросту, планамернае павелічэнне тэрмінаў абавязковага навучання і пашырэнне маштабаў навучання ў поўнай сярэдняй школе.

Ва ўмовах дэфіцыту кваліфікаванай рабочай сілы таксама неабходна было аднавіць функцыянаванне ВНУ, закрытых у гады «культурнай рэвалюцыі». На фоне шматлікіх неадкладных задач, рашэнне якіх патрабавала значнай канцэнтрацыі фінансавых, матэрыяльных і кадравых высілкаў, не можа не выклікаць захаплення дальнабачнасць, якую прадэманстравала кітайскае кіраўніцтва ўжо ў 1980-я гг., распрацоўваючы стратэгію паралельнага развіцця масавага і элітарнага сектараў вышэйшай адукацыі.

Рубеж 1980–1990-х гг. стаў пераломным у развіцці вышэйшай адукацыі. Колькасць ВНУ і выкладчыкаў у іх без малога падвоілася, колькасць студэнтаў – патроілася. У 1998 г. быў прыняты Закон КНР аб вышэйшай адукацыі, які значна пашырыў рамкі самакіравання ВНУ. ВНУ атрымалі права рэгуляваць суадносіны прыёму на факультэты, выконваць камерцыйныя навуковыя даследаванні і тэхнічныя заказы; самастойна развіваць навукова-тэхнічны і культурны абмен і супрацоўніцтва з іншымі ВНУ, у тым ліку замежнымі; вызначаць структуру і кадравы склад навучальных, навуковых і адміністрацыйных падраздзяленняў; кіраваць прадастаўленай заснавальнікамі маёмасцю і сродкамі, выдзеленымі дзяржавай і спонсарамі. Масавая вышэйшая адукацыя ў КНР стала грамадскім дасягненнем з пачатку 1990-х гг., аднак яна не забяспечвала падрыхтоўку кадраў, здольных самастойна ствараць навукаёмістую прадукцыю, неабходную для пераадолення тэхналагічнай залежнасці Кітая ад заходніх вытворцаў.

У сакавіку 1986 г. кіраўніцтва краіны апублікавала «Праграму 863», у якой былі пазначаны прыярытэтычныя напрамкі развіцця нацыянальнай эканомікі і навукі: мікраэлектроніка, інфарматыка, космас, аптыка-валаконныя тэхналогіі, генная інжынерыя, біятэхналогіі, медыцына, энергазберагальныя тэхналогіі.

У 1995 г. у дадатак да плана развіцця высокіх тэхналогій была распрацавана «Праграма 211» з мэтай «падрыхтавацца да выкліку глабальнай тэхнічнай рэвалюцыі, стымуляваць развіццё вышэйшай адукацыі, павысіць узровень адукацыі і навуковых даследаванняў ВНУ». У «Праграму 211» былі ўключаны 100 вядучых ВНУ і 602 даследчыя праекта па найбольш запатрабаваных новых навуковых напрамках. Перад ВНУ была пастаўлена задача заняць высокія месцы ў рэйтынгу вядучых ВНУ свету, аднак на той момант ні адзін з адабраных ВНУ не «дацягваў» да сусветных стандартаў навуковых даследаванняў і падрыхтоўкі спецыялістаў.

«Праграма 211» дазволіла засяродзіць комплексны навуковы патэнцыял у вядучых універсітэтах краіны. Так, 84 % і 69 % ад агульнай колькасці дактарантаў і магістрантаў навучаюцца ў ВНУ, уключаных у спіс

«Праграмы 211», пры гэтым амаль трэць з іх – у ключавых ВНУ чатырох найбуйнейшых гарадоў цэнтральнага падпарадкавання – Пекіне, Цяньцзіне, Шанхаі і Чунцыне. У бібліятэках 13 вядучых універсітэтаў краіны (Цінхуа, Фудань, Нанкінскі, Сіаньскі політэхнічны ўніверсітэт Цзятун і інш.) сабраны ўсе найбольш значныя сучасныя замежныя выданні па тэхнічных, прамысловых, сельскагаспадарчых і медыцынскіх спецыяльнасцях. У ВНУ «Праекта 211» засяроджана 2/3 ўсіх ключавых лабараторый і інжынерна-канструктарскіх даследчых цэнтраў краіны.

У маі 1998 г. кітайскі ўрад прымае «Праект 985», які канкрэтызаваў «Праграму 211» па этапах рэалізацыі. У далейшым з 100 прыярытэтных ВНУ былі адабраны 9 універсітэтаў-лідэраў. Фінансавая падтрымка з боку цэнтральнага ўрада ў гады рэалізацыі праекта ў 1999–2007 гг. перавысіла 4,8 млрд долараў ЗША, з якіх больш за палову сродкаў былі інвесціраваны ў 9 лідзіруючых ВНУ.

Бурны рост сярэдняй і вышэйшай прафесійнай школы дазваляе кітайскім спецыялістам казаць пра тое, што Кітай у бліжэйшы час па ахопе насельніцтва прафесійнай адукацыяй дагоніць тэхналагічна развітыя краіны. Аднак ці забяспечыць дадзены ахоп пераход да апярэджваючай мадэрнізацыі?

Ёсць некаторыя нацыянальныя асаблівасці, якія перашкаджаюць развіццю творчага патэнцыялу студэнтаў. Перш за ўсё гэта кітайскія традыцыйныя каштоўнасці, ядром якіх з’яўляецца імкненне да стабільнасці, а не пераменаў, да прытрымлівання ўказанняў зверху, а не самастойнаму пошуку новага, да ўдасканалення створаных раней узораў, а не эксперыментаванню.

Адзначаючы вялікія колькасныя поспехі КНР у адукацыі, вядомы кітайскі вучоны, стваральнік кітайскай міжкантынентальнай балістычнай ракеты *Цянь Сюэсэнь* у канцы першага дзесяцігоддзя XXI ст. выказваў заклапочанасць з нагоды таго, што вышэйшая школа КНР не фарміруе ў сваіх выпускнікоў гатоўнасць да перамен і здольнасць іх ініцыяваць. Велізарныя інвестыцыі ў розныя інавацыйныя праекты і планы, на яго погляд, не даюць адэкватнага эфекту. Прычыну ён бачыць у адсутнасці ў кітайскіх універсітэтах духу самабытнасці і атмасферы творчасці. У адрозненне ад амерыканскіх тэхнічных ВНУ кітайскія, па яго вызначэнні, «нібы створаны пад адну капірку». «У кітайскіх ВНУ гавораць толькі пра тое, што ўжо было агучана іншымі, і не адважваюцца гаварыць пра тое, пра што яшчэ ніхто не гаварыў, а значыць, і не адважваюцца даследаваць неспазнанае», – такая яго выснова, з якой пагадзіліся грамадскасць і кіраўніцтва краіны.

На асаблівы лад мыслення кітайцаў вялікі ўплыў аказвае таксама і іерогліфічнае пісьмо, што адзначаюць многія даследчыкі Кітая. «Мова

служыць наглядным увасабленнем адной з цікавых асаблівасцей кітайскага мыслення, – піша вядомы кітаевед прафесар В. В. Малявін, – а менавіта: адсутнасці выразнага размежавання паміж часткай і цэлым, сутнасцю і дэкорам, прынцыпам і з’явай». Іерогліфіка стварае бар’ер для фарміравання навыкаў абстрагавання, структурыравання ведаў, уменняў аналізаваць, інтэрпрэціраваць вынікі. Развіццю творчых здольнасцей таксама перашкаджае і псіхалагічная закрытасць кітайцаў, абумоўленая бояззю «страціць твар», гэта значыць здацца смешным і быць не такім, як усе. Па гэтай прычыне кітайскія студэнты пасіўныя і не любяць задаваць пытанні выкладчыку, калі чагосьці не разумеюць.

Відавочна, што для інавацыйнага развіцця, акрамя матэрыяльна-тэхнічнай базы, неабходнай умовай з’яўляецца прарыў у мысленні. Сёння арганізацыйна-структурныя рэформы ў вышэйшай школе праходзяць хутчэй, чым укараненне новых адукацыйных канцэпцый. У кітайскай адукацыі паранейшаму дамінуе навучанне, нацэленае на трансляцыю інфармацыі і ўдалбліванне ідэй і паняццяў, а не ўдасканаленне інтэлектуальных здольнасцей і развіццё здольнасцей студэнтаў аналізаваць, фармуляваць пытанні і шукаць на іх адказы.

Павышэнне якасці ўніверсітэцкай адукацыі магчыма на шляху прынцыповай змены канцэпцый навучання. А пакуль гэтага не адбываецца, у краіну актыўна запрашаюць замежнікаў. За перыяд з 1989 па 2009 гг. колькасць замежных прафесараў і выкладчыкаў у ВНУ КНР павялічылася ў 16 разоў: з 686 да 11 000 высокакваліфікаваных педагогаў. За той жа перыяд, па дадзеных супрацоўніка міністэрства адукацыі КНР Сюн Ціняня, колькасць замежных навукоўцаў у кітайскіх даследчых цэнтрах вырасла без малога ў дзвесце разоў, а менавіта – з 2500 да 480 000 чалавек (Сюн Цінянь, 2011). Верагодна, сюды ўключаны і вернутыя на радзіму рэпатрыянты, і кітайскія студэнты замежных ВНУ, але ўсё роўна колькасць даследчыкаў, якія прывезлі з сабой не толькі прафесійныя веды, але і новыя жыццёвыя ўяўленні і перакананні, беспрэцэдэнтна для гісторыі іншых краін і народаў. Улічваючы, што ў агульнай складанасці ў даследчых цэнтрах КНР працуе 1,6 млн навукоўцаў, можна сцвярджаць, што замежныя даследчыкі і маладыя кітайскія спецыялісты, якія атрымалі адукацыю за мяжой, не толькі ўносяць істотны ўклад у развіццё кітайскай навукі, але не выключана, што менавіта на іх робіцца асноўная стаўка кіраўніцтва краіны. І гэта не выпадкова.

Каб ацаніць складанасць задачы, якая аб’ектыўна стаіць перад Кітаем, дастаткова сказаць, што з Новага часу гісторыя не ведае прэцэдэнтаў пераходу даганяючай мадэрнізацыі ў апырэджваючую. На грані такога пераходу ў XX ст. рэальна стаялі, бадай, толькі дзве краіны – СССР з яго

технічними досягненнями епохи «адлігі» і асваення космасу (1950–1960) і Японія ў 1970–1980-я гг.

3. ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

3.1 Тэматыка семінарскіх заняткаў

Тэма 1. Гісторыя кітайскай культуры ў сістэме гуманітарнага ведання (2 гадзіны).

Пытанні

1. Вылучыць эпасы вывучэнне культуры Кітая у айчынным і замежным кітаязнаўстве, прааналізаваць асноўныя працы.
2. Раскрыць сутнасць еўрапацэнтрычнага, кітаяцэнтрычнага і цывілізацыйнага падыходаў да вывучэння культуры Кітая.
3. Вызначыць сацыякультурныя адметнасці важнейшых гісторыка-культурных цэнтраў Кітая.
4. Ахарактарызаваць аб'екты кітайскай культуры, якія ўваходзяць ў спіс сусветнай культурнай спадчыны ЮНЭСКА.

Тэма 2. Фактары фарміравання культуры Кітая (2 гадзіны).

Пытанні

1. Вызначыць уплыў земляробства на ўзнікненне філасофскіх канцэпцый (цыклічнай тэорыі пяці першаэлементаў, «адзінства Неба і чалавека»), палітычнай дактрыны «шанаванне земляробства» (чжун нун) і «шанаванне народа» (чжун мін). Сутнасць ідэі мінбэнь.
2. Як сацыяльная структура грамадства ўплывала на фарміраванне кітайскай культуры.
3. Паказаць ролю патрыярхальнага родавага ладу старажытнага кітайскага грамадства ў фарміраванні цывілізацыі.
4. Раскрыць сутнасць прынцыпу «Паднябесная – сям'я» і яго разбурэнне імператарам Цынь Шыхуандзі.
5. Параўнаць іерархію кланавых сваяцкіх адносін беларусаў і кітайцаў: дзядзька (бобо, шушу, цзюцзю, гуфу, іфу), цётка (бому, шэньшэнь, цзюму, гуму, ай) і інш. Узнікненне кумаўства і «ветру спадніцы».
6. Чаму прынцып «трох устояў і пяці пастаянстваў» стаў асновай сацыяльных адносін у Кітаі – «адзіная структура сям'і і дзяржавы».
7. Раскрыць культурныя сэнсы сімвалаў дзяржаўнай улады.
8. Правесці аналіз тыпаў традыцыйнага кітайскага мыслення і паказаць іх уздзеянне на дынаміку кітайскай культуры.

Тэма 3. Вызначэнне і сутнасць паняцця «кітайская культура» (2 гадзіны).

Пытанні

1. Паняцце «культура» ў кітайскай гуманітарыстыцы.

2. Інтэрпрэтацыя паняцця «кітайская культура» з пункту гледжання антрапалогіі і культуралогіі.
3. Суаднесенасць паняццяў «культура» і «цывілізацыя» ў кітайскай гуманітарыстыцы.
4. Мова і пісьменнасць як аснова культуры Кітая.
5. Культурнае значэнне кітайскіх іерогліфаў.

Тэма 4. Асноўныя падыходы да перыядызацыі гісторыі кітайскай культуры (2 гадзіны)

Пытанні

1. Тэарэтыка-метадалагічныя аспекты перыядызацыі гісторыі культуры Кітая.
2. Дынастычны падыход і цяжкасці яго суаднясення з сусветным гістарычным працэсам.
3. Тэарэтычныя і факталагічныя хібы фармацыйнага прынцыпу.
4. Сутнасць цывілізацыйнага падыходу.
5. Спецыфіка пераходных перыядаў у гісторыі кітайскай культуры.

Тэма 5. Культура Архаічнага Кітая (2 гадзіны)

Пытанні

1. Археалагічныя артэфакты старажытных слядоў чалавека на тэрыторыі Кітая.
2. Першабытныя формы рэлігіі: культ прыроды, татэмізм, культ продкаў.
3. Археалагічныя культуры неаліту і часоў ранняга бронзавага веку: Яншаа, Луншань, Лянчжу, Эрлітоў.
4. Канцэпцыя «Трох кіраўнікоў» і «Пяці імператараў».
5. Паданне пра Жоўтага імператара.
6. Гадальныя практыкі.

Тэма 6. Культура Старажытнага Кітая: перыяд ранніх дзяржаў (2 гадзіны)

Пытанні

1. Іерархія сацыяльнай структуры першых рабаўладальніцкіх дзяржаў Шань-Інь (XVI-XI стст. да н.э.), Чжоў (XI-III стст. да н.э.).
2. З'яўленне пісьменнасці (надпісы на гадавых касцях *цзягувэнь* і бронзавых рытуальных сасудах *цзіньвэнь*).
3. Сістэма «рытуалаў і музыкі» (*лю юэ чжыдуінь*) як сістэма правіл паводзін у грамадстве.
4. Асноўныя помнікі пісьменнасці і культуры.

5. Адметнасць кітайскай культуры ў эпоху Чуньцю і Чжаньго.
6. Маральна-этычныя ідэі філасофскіх школ: канфуцыянства, легізму, маізму, даасізму.
7. Жанр партрэта *жэньу*.

Тэма 7. Культура Старажытнага Кітая: перыяд ранніх імперый (4 гадзіны)

Пытанні

1. Рэформы Шы Хуандзі.
2. Легізм як пануючая ідэалогія імперыі Цынь.
3. Канфуцыянства, даасізм і будызм у перыяд імперыі Хань.
4. Фарміраванне традыцый канфуцыянскай адукацыі ў Старажытным Кітаі.
5. Важнейшыя вынаходніцтвы Старажытнага Кітая.
6. Вялікі шаўковы шлях як фактар дынамікі кітайскай культуры.
7. Структура і змест «Пяці канонаў».
8. Адлюстраванне культурных здабыткаў Кітая ў «Шы цзі» («Гістарычныя запіскі» Сыма Цяна).
9. Сімвалы кітайскай культуры: дракон, фенікс, Вялікая сцяна, «Тэракотавае армія».
10. Адлюстраванне светапогляду кітайцаў у садова-паркавым мастацтве. Кітайскія і еўрапейскія падыходы да садовага мастацтва (на прыкладзе відавочных матэрыялаў).
11. Зараджэнне кітайскага тэатра.

Тэма 8. Культура Традыцыйнага Кітая (4 гадзіны)

Пытанні

1. Сацыякультурная дынаміка культуры Традыцыйнага Кітая.
2. Станаўленне кітайскага будызму ў эпоху шасці дынастый.
3. Даасізм як «дзяржаўнае вучэнне» дынастыі Тан.
4. Уплыў іслама на кітайскую культуру.
5. Рэстаўрацыя нацыянальных культурных каштоўнасцей у перыяд імперыі Мін.
6. Спецыфічныя рысы кітайскай навукова-тэхнічнай думкі: навуковыя дасягненні і вынаходніцтвы.
7. Развіццё алхіміі і медыцыны. Фарміраванне чайнай культуры.
8. Дыферыентацыя сістэмы адукацыі.
9. Класіфікацыя традыцыйных кітайскіх кніг.
10. Сімвалізм кітайскіх пейзажаў.
11. З'яўленне драмы і ўласна тэатра.

12. Актывізацыя міжнародных адносін Кітая ў XVII-XVIII стст.

Тэма 9. Культура Сучаснага Кітая (4 гадзіны)

Пытанні

1. Агульная характарыстыка пераходнага перыяду ў кітайскай культуры (кан. эпохі Мін–пач. Цын).
2. Дзейнасць каталіцкіх месіянераў у Кітаі.
3. Канцэпцыя *чжы лян чжы* («давядзенне чалавека, які добра думае, да канца») філасофскай школы *сінь сюэ* («вучэнне пра сэрца») Ван Шоўжэня.
4. Ідэі неаканфуцыянскай школы Чэн-Чжу.
5. Фарміраванне свядомасці «нацыянальнага выратавання» і «супрацьстаяння агрэсіі» падчас Опіўмных войнаў.
6. Праблемы культурнага развіцця перыяду Ста дзён рэформаў.
7. Трансфармацыя кітайскай традыцыйнай культуры афіцыйнай палітыкай КНР («культурная рэвалюцыя», «вялікі скачок», рэформы Дэн Сяапін і г.д.) і яе наступствы.
8. Культурныя дасягненні часоў палітыкі рэформ і адкрытасці.
9. Культурныя адметнасці сучаснай сістэмы адукацыі КНР.
10. Сучасная кітайская літаратура: прадстаўнікі, праблематыка твораў.
11. Сімвалы ў творчасці Лу Сіня (на аснове аналізу аднаго-двух апавяданняў на выбар).
12. Камерцыялізацыя кітайскіх традыцый (клішэ ў кіно, сувенірная прадукцыя) як пагроза іх аўтэнтычнасці.
13. Спалучэнне ў сучасным Кітаі традыцыйных каштоўнасцей з запазычанымі заходнімі ўплывамі.

Тэма 10. Кітайскія традыцыі і звычаі (4 гадзіны)

Пытанні

1. Адметнасці кітайскіх народных звычаяў.
2. Роля каляндарных свят (Кітайскі Новы год – Свята вясны (*Чуньцзе*), Дзень памінання, Свята лодак-драконаў, Свята сярэдзіны восені) ў захаванні культурнай ідэнтычнасці.
3. Адлюстраванне рэгіянальных асаблівасцей Кітая ў традыцыйнай кітайскай кухні.
4. Асноўныя прынцыпы кітайскай народнай медыцыны.
5. Адметнасць традыцыйная кітайскай сям’і ў параўнанні з заходняй мадэллю.

6. Трансфармацыя народнай культуры пад уздзеяннем заходніх ідэй у Новы час: адзенне, жыллё, спосабы перамяшчэння, вясельныя і пахавальныя цырымоніі, сацыяльнае ўзаемадзеянне, мараль, вера і г.д.

7. Афіцыйныя святы КНР.

Тэма 11. Кітайская культура ў кантэксце сістэмнай мадэрнізацыі (4 гадзіны)

Пытанні

1. Праблемы «сусветнага Кітая»: пошук адказаў на «выклікі» Захаду.

2. Матэрыяльны, інстытуцыянальны і духоўны ўзроўні трансфармацыі кітайскай цывілізацыі.

3. Спецыфіка кітайскай мадэрнізацыі. Супярэчнасці паміж традыцыяй і мадэрнізацыяй у сучасным Кітаі.

4. Глобалізацыя як фактар дынамікі сучаснай кітайскай культуры.

5. Адлюстраванне пошуку нацыянальнай ідэнтычнасці ў кітайскім кінематографе.

6. Раскрыць сутнасць сацыяльна-этычных канцэпцый як асновы пабудовы сацыялізму з кітайскім тварам.

Дыскусія: Ці варта захоўваць кітайскую традыцыйную культуру ў «чыстым» выглядзе, ці яна павінна эвалюцыянаваць?

4. РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

4.1 Пытанні да экзамену

1. Прадмет і задачы курса «Гісторыя кітайскай культуры».
2. Паняцце «культура» ў кітайскім гуманітарным дыскурсе: асноўныя аспекты і эвалюцыя.
3. Крыніцы вывучэння гісторыі кітайскай культуры.
4. Фактары фарміравання кітайскай культуры.
5. Спецыфіка перыядызацыі гісторыі кітайскай культуры: подходы фармацыйны, дынастычны, цывілізацыйны і інш.).
6. Кітайскія міфы і паданні пра гістарычныя асобы і культурныя артэфакты.
7. Агульная характарыстыка культуры эпохі Шан-Інь. Асноўныя дасягненні і адметнасці.
8. Пісьменнасць Старажытнага Кітая: этапы развіцця і асаблівасці.
9. Асноўныя жанры і творы старажытнай літаратуры.
10. Спецыфіка, накірункі мастацтва Старажытнага Кітая.
11. Музыка і тэатр Старажытнага Кітая: вытокі, развіццё.
12. Асноўныя адкрыцці і вынаходніцтвы ў Старажытным Кітаі.
13. Значэнне эпохі Чжоў для фарміравання кітайскай культуры. Паняцце «Мандат Неба».
14. Філасофскія школы эпохі «Ста школ» (Ваюючых царстваў).
15. Сутнасць і асноўныя паняцці канфуцыянства.
16. Асноўныя прынцыпы даасізму і іх адлюстраванне ў культуры.
17. Цэнтралізацыя і ўніфікацыя ў эпоху Цынь і іх значэнне для кітайскай цывілізацыі.
18. Асноўныя дасягненні і асаблівасці культуры эпохі Хань.
19. Уплыў будызму на кітайскую культуру.
20. Культура эпохі Трохцарствавання і перыяду Паўднёвых і Паўночных дынастый: распаўсюджванне і ўплыў качавых народаў.
21. Класічная культура эпохі Тан: літаратура, паэзія.
22. Дасягненні мастацтва эпохі Тан: жывапіс, скульптура, архітэктура.
23. Значэнне эпохі Сун для гісторыі кітайскай культуры. Адметнасці неаканфуцыянства.
24. Развіццё гарадской культуры і навукі ў перыяд эпохі Сун.
25. Пейзажны і жанравы жывапіс, кераміка эпохі Сун.
26. Спецыфіка культурнага развіцця ў эпоху Юань: мангольскае заваяванне і яго ўплыў на культуру.
27. Тэатр эпохі Юань: узнікненне юаньскай драмы (цзацзюй).
28. Дынаміка культуры эпохі Мін: адраджэнне кітайскай традыцыі і росквіт літаратуры.

29. Агульная характарыстыка, дасягненні і адметнасць культуры эпохі Цын: маньчжурскае заваяванне і яго ўплыў на культуру.
30. Архітэктура эпохі Цын: Летні палац (Іхэюань) і Забаронены горад (Гугун).
31. Кітайскі сад: прынцыпы стварэння і сімволіка.
32. Культура Кітая на мяжы XIX-XX стст.: традыцыя і перамены.
33. Новы культурны рух «4 мая» і яго ўплыў на развіццё кітайскай культуры.
34. Культурная палітыка Кітая ў перыяд праўлення Мао Цзэдуна.
35. Тэндэнцыі і перспектывы развіцця кітайскай культуры ў эпоху рэформ і адкрытасці (1978 – цяперашні час).
36. Спецыфіка кітайскага мастацтва XX ст.: жывапіс, каліграфія, кераміка, скульптура.
37. Праблематыка і сімволіка кітайскай літаратуры XX ст. Творчая спадчына Лу Сіня.
38. Кінематограф Кітая: асноўныя этапы развіцця, праблематыка, дасягненні, выдатныя рэжысёры.
39. Этнічная адметнасць кітайскага тэатра. Пекінская опера.
40. Рэгіянальныя асаблівасці кітайскай кухні.
41. Сімволіка чайнай культуры Кітая.
42. Феномен кітайскай медыцыны: філасофская аснова.
43. Спецыфіка кітайскага традыцыйнага касцюма: рэгіянальная адметнасць.
44. Трансфармацыя традыцыйных кітайскіх абрадаў і звычаяў ва ўмовах глабалізацыі.
45. Роль кітайскай культуры ў сучасным свеце.
46. Праблемы захавання культурнай спадчыны Кітая.

5. ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

5.1 Асноўная літаратура

1. Кравцова, М. Е. История культуры Китая / М. Е. Кравцова. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Санкт-Петербург; Москва; Краснодар: Лань, 2003. – 415 с.
2. Лоу, Юйле. Духоўныя асновы кітайскай культуры / Лоу Юйле; пер. з кіт. [А. С. Чэкулаева]. – Мінск: Восточная культура, 2020. – 238 с.

5.2 Дадатковая літаратура

1. Большая китайская энциклопедия. Т. 2. Культура и искусство. Философия. Литература. – Москва: Шанс, 2020. – 750 с.
2. Борзова, Е. П. История мировой культуры : учебное пособие. [В 2 ч.]. Ч. 1 / Е. П. Борзова; [науч. ред. С. Н. Иконникова]. – Санкт-Петербург, 2000. – 207 с.
3. Древние цивилизации / С. С. Аверинцев [и др.]; под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М.: Мысль, 1989. – 479 с.
4. История и культура Китая: сб. памяти акад. В. П. Васильева / АН СССР. Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1974. – 480 с.
5. История китайской цивилизации. [В 4 т.]. Т. 1. С древнейших времен до 221 г. до н. э. / Российская академия наук. Институт восточных рукописей (Азиатский Музей); гл. ред. кол.: Юань Синпэй и др.; гл. ред. тома Янь Вэньмин; зам. гл. ред. Ли Лин; пер. с кит. Под ред. И. Ф. Поповой, М. Ю. Ульянова. – Москва: Шанс, 2021. – 670 с.
6. История китайской цивилизации. [В 4 т.]. Т. 2. Цинь, Хань, Троецарствие, Цзинь, Южные и Северные династии (221 до н. э. – 581) / Российская академия наук. Институт восточных рукописей (Азиатский Музей); гл. ред. кол.: Юань Синпэй и др.; гл. ред. тома Чжан Чуаньси; зам. гл. ред. Ван Банвэй; пер. с кит. под ред. И. Ф. Поповой. – Москва: Шанс, 2021. – 606 с.
7. История китайской цивилизации. [В 4 т.]. Т. 3. От династий Суй и Тан до середины правления династии Мин (581–1525) / Российская академия наук. Институт восточных рукописей (Азиатский Музей); гл. ред. кол.: Юань Синпэй (гл. ред.) и др.; зам. гл. ред. Дэн Сяонань; пер. с кит. под ред. И. Ф. Поповой. – Москва: Шанс, 2021. – 733 с.
8. История китайской цивилизации. [В 4 т.]. Т. 4. Конец правления династии Мин и династии Цин (1525–1911) / Российская академия наук. Институт восточных рукописей (Азиатский Музей); гл. ред. кол.: Юань Синпэй и др.; гл. ред. тома Лоу Юйле; зам. ред. т. Лю Юнцян; пер. с кит. под ред. И. Ф. Поповой. – Москва: Шанс, 2021. – 794 с.

9. Обидин, Д. Л. Культура Древнего Китая: учебное пособие / Д. Л. Обидин. – Москва: ИНФРА, 2021. – 163 с.
10. Самбуrowa, Е. Н. Китай / Е. Н. Самбуrowa, А. А. Медведева. – Москва : Мысль, 1991. – 162 с.
11. Хуан, Паньпань. Китайские традиции и обычаи / Пер. с кит. В. В. Николаевой. – 2-е изд., испр. – М.: ООО Международная издательская компания «Шанс», 2021. – 269 с.
12. Энциклопедия нового Китая = Encyclopedia of new China : перевод с английского языка / [редкол.: А. Н. Кузнецов и др.; пер.: Д. Л. Адамова и др.]. – Москва: Прогресс, 1989. – 519 с.